

Polska Akademia Nauk
Instytut Geografii
i Przestrzennego Zagospodarowania

prace

habilitacyjne

Grzegorz Węclawowicz

Struktury
społeczno - przestrzenne
w miastach Polski

**STRUKTURY
SPOŁECZNO-PRZESTRZENNE
W MIASTACH POLSKI**

THE SOCIO-SPATIAL
STRUCTURES
IN POLISH CITIES

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF GEOGRAPHY
AND SPATIAL ORGANIZATION

Grzegorz Węclawowicz

THE SOCIO-SPATIAL
STRUCTURES
IN POLISH CITIES

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII
I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

Prace Habilitacyjne

Grzegorz Węclawowicz

STRUKTURY SPOŁECZNO-PRZESTRZENNE W MIASTACH POLSKI

WROCŁAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK · ŁÓDŹ
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK
1988

<http://rcin.org.pl>

Okladkę projektował Edward Kostka

Opracowanie redakcyjne Teresa Lijewska

Wykonano ze składopisu dostarczonego przez Autora

© Copyright by Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
Wrocław 1988. Printed in Poland

ISBN 83-04-03043-8

Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo. Wrocław 1988.
Nakład: 700 egz. Objętość: ark. wyd. 15,20, ark. druk. 16,50; ark. A, – 22.
Papier offset. kl. III. 70 g. B–I. Oddano do drukarni 1988.04.07. Druk
ukończono w czerwcu 1988 r. Wrocławskie Zakłady Graficzne. Zam.

2104/88 – K-7. Cena: 2 450,-

<http://rcin.org.pl>

SPIS TREŚCI

1. Wstęp: Geografia społeczna miast a cel pracy	7
2. Przegląd teorii i koncepcji opisujących i wyjaśniających struktury społeczno-przestrzenne w miastach kapitalistycznych oraz zagadnienia metodyki badań	15
3. Teorie i koncepcje społeczeństwa polskiego jako podstawa wyjaśnień zróżnicowań społeczno-przestrzennych w miastach	32
4. Rozwój struktur wewnętrznych miast przed II wojną światową	46
4.1. Historyczne źródła zróżnicowań społeczno-przestrzennych i kształtowanie się wizji życia miejskiego	46
4.2. Zróżnicowania społeczno-przestrzenne w miastach	51
5. Socjologiczne badania struktur wewnątrzmijskich po II wojnie światowej	58
6. Ekologia czynnikowa wybranych miast w 1970 r.	68
7. Ekologia czynnikowa wybranych miast w 1978 r.	8c
7.1. Struktura społeczno-przestrzenna Radomia	8
7.2. Struktura społeczno-przestrzenna Katowic	95
7.3. Struktura społeczno-przestrzenna Krakowa	104
8. Ludność stara w strukturze społeczno-przestrzennej wybranych miast	111
9. Syntetyczny obraz struktury społeczno-przestrzennej miasta (próba podsumowania)	121
10. Geneza zróżnicowań społeczno-przestrzennych wewnątrz miast. Próba wyjaśnienia przemian	132
11. Zakończenie	144
Literatura	152
Tabele	173
Ryciny	201
The socio-spatial structures in Polish cities (summary)..	261

SPIS TREŚCI

1. Wstęp: Geografia społeczna miast z całą siłą 3

2. Przejawy teorii i koncepcji odwołujących się do wyjątkowości
 struktury społeczno-przemysłowej w miastach kapitalistycznych
 przez zagadnienie ośrodkowej podażi 12

3. Teoria i koncepcje społeczeństwa polskiego jako podstawa
 wyjaśnienia różnicowań społeczno-przemysłowych w miastach 37

4. Rozwój struktur wewnętrznych miast przed II wojną światową 46

4.1. Wzrosty i zmiany struktury społeczno-przemysłowej
 w miastach i katalizacja ich rozwoju 46

4.2. Różnicowania społeczno-przemysłowe w miastach 51

5. Socjologiczne badania struktur wewnętrznych miast 59

6. Ekologia czynników wydanych miast w 1970 r. 68

7. Ekologia czynników wydanych miast w 1978 r. 82

7.1. Struktura społeczno-przemysłowa Katowic 8

7.2. Struktura społeczno-przemysłowa Ławicy 92

7.3. Struktura społeczno-przemysłowa Krakowa 104

8. Różnorodność w strukturach społeczno-przemysłowych wybranych miast 111

9. Zmiany struktury społeczno-przemysłowej miast (opis podsumowujący) 121

10. Geneza różnicowań społeczno-przemysłowych w miastach
 przed II wojną światową 132

11. Zakończenie 144

Literatura 152

Tabela 173

Wykaz 188

The socio-spatial structure in Polish cities (summary) 188

1. Introduction 188

2. The socio-spatial structure in Polish cities before the Second World War 188

3. The socio-spatial structure in Polish cities after the Second World War 188

4. The socio-spatial structure in Polish cities in the 1970s and 1980s 188

5. The socio-spatial structure in Polish cities in the 1990s and 2000s 188

6. The socio-spatial structure in Polish cities in the 2010s and 2020s 188

7. Conclusion 188

1. WSTĘP: GEOGRAFIA SPOŁECZNA MIAST A CEL PRACY

Współczesne nauki społeczne charakteryzuje narastający pluralizm teoretyczny i metodologiczny. Dotyczy to również geografii społecznej i ekonomicznej. W geografii świadomość pluralizmu metodologicznego rozwinęła się wraz ze wzrostem zainteresowań filozofią. Poszukiwaniom i pogoni za nowymi metodami i kierunkami badawczymi coraz częściej towarzyszy refleksja nad ich źródłami i podstawami filozoficznymi. Dlatego w geograficznych pracach przeglądowych, lub monograficznych, nazwy poszczególnych kierunków badawczych odnoszą się do nazw kierunków filozoficznych lub koncepcji badawczych leżących u podstaw danych badań. Pisze się więc o kierunku: pozytywistycznym lub neopoztywistycznym, behawioralnym, radykalnym lub strukturalistycznym oraz humanistycznym. Pomimo że niektóre z nich są mniej lub bardziej modne, to geografia uprawiana jest w duchu wszystkich wymienionych kierunków.

Pluralizmowi metodologicznemu towarzyszy również pluralizm tematyczny. Systematyczny charakter geografii sprzyja różnorodności zainteresowań. Geografowie badają coraz więcej zjawisk społecznych i gospodarczych. Prowadzi to do powstania nowych subdyscyplin, np. geografii przestępczości, geografii medycznej itp. Równocześnie powstają subdyscypliny integrujące poszczególne geografie systematyczne.

Jedną z subdyscyplin, coraz wyraźniej wyodrębniającą się w ostatnich latach, jest geografia społeczna miast. Granice tej subdyscypliny nie są dokładnie określone, ponieważ jej przedmiot

badania jest w dużym stopniu wspólny z innymi naukami społecznymi.

Geografia społeczna miast jest więc subdyscypliną bardzo młodą. Według P. Knoxa (1982) stanowi ona obecnie zbiór różnych idei, teorii i badań empirycznych. Różnorodność sposobów prowadzenia badań jest wyrazem poszukiwania różnych dróg, które mają doprowadzić do zrozumienia struktur przestrzennych wyłaniających się ze sposobu, w jaki grupy społeczne kształtują, użytkują i widzą przestrzeń miasta, a także do zrozumienia procesów prowadzących do zmiany takich struktur. Dąży się również do wyjaśnienia, a czasem i do oceny struktur oraz procesów społecznych, które decydują o lokalizacji ludności oraz o rozdziale i dostępie do zasobów rzadkich w mieście. Eklektyzm ten nie jest cechą ujemną geografii społecznej miast, albowiem nosi znamiona tego, co A. Kuikliński (1985) nazywa racjonalnym eklektyzmem i który z kolei prowadzi do racjonalnego pluralizmu.

Eklektyzm współczesnej geografii społecznej miast wynika również z nałożenia się słabo zdefiniowanych pojęć geografii społecznej i geografii miast. Różnorodność tematyki geografii społecznej dobrze obrazują przeglądowe opracowania S. Otoka (1981a, b) oraz artykuł J. Eylesa (1985).

Poszukując koncepcji, które mogą być pomocne w wyjaśnianiu współczesnej struktury społeczno-przestrzennej miast Polski, zwrócono uwagę na dotychczasowe metody badań w geografii społecznej i geografii miast.

W geografii miast, ze względu na skalę badań, można zidentyfikować dwa nurty zainteresowań. W nurcie osadniczym jednostką analizy jest miasto jako całość i inne jednostki osadnicze, które są zazwyczaj traktowane jako elementy sieci osadniczej lub systemu osadniczego. Bada się zasadniczo pewne cechy całości, jakimi są miasta, i relacje pomiędzy cechami tych całości.

W drugim nurcie, wewnątrzmiejskim, obszar miasta dzieli się na odrębne jednostki przestrzenne. Analizuje się różnorodne cechy fizyczne i społeczne poszczególnych części składających się na miasto. Dąży się również do wykrycia w przestrzeni miasta większych jednostek strukturalnych o specyficznym obrazie społecznym i funkcjonalnym.

Przedmiotem badań są najczęściej zróżnicowania społeczno-przestrzenne ludności miasta i warunki jej życia.

Przedmiot zainteresowań geografii społecznej miast jest ten sam, co geografii społecznej, jakkolwiek zdefiniowanej, ale ograniczony przestrzennie głównie do skali wewnątrzmięjskiej. Pojęcia "geografia społeczna" i "geografia społeczna miast" można używać zamiennie tylko w jednym kierunku, albowiem każde badanie z geografii społecznej miast składa się na geografię społeczną, natomiast nie zawsze możliwa jest sytuacja odwrotna.

We wczesnym etapie rozwoju, w geografii miast badano sieć osadniczą. Z punktu widzenia najbardziej ogólnego zagadnienia badawczego, a więc relacji człowiek-środowisko, zajmowano się lokalizacjami miast. Starano się zazwyczaj udowodnić, że lokalizacje te są zdeterminowane głównie środowiskiem geograficznym. Podobnie w skali wewnątrzmięjskiej - układ ulic, architekturę domów i typy budynków tłumaczono wpływem poszczególnych elementów lokalnego środowiska geograficznego.

W drugim etapie rozwoju geografii miast zwrócono większą uwagę na morfologię miasta. Nie prowadziło to do generalizacji czy teorii wyjaśniających proces kształtowania się i rozwoju miasta. Prace tego etapu miały w głównej mierze charakter rejestrująco-opisowy.

W naukach pokrewnych (np. w socjologii) powstawały natomiast szybko adaptowane w geografii modele opisujące rozwój miasta. Dotyczy to zwłaszcza trzech tzw. klasycznych modeli: E.W. Burgessa (1925) - modelu stref koncentrycznych, H. Hoyta (1939) - modelu klinowego oraz stworzonego przez geografów C.D. Harrisa i E.L. Ullmana (1945) - modelu wielośrodkowego.

Trzeci etap rozwoju geografii miast związany jest z matematyzacją całej geografii. Niewątpliwie przyniosła ona olbrzymi postęp metodyczny. Trudno sobie wyobrazić współczesną geografię bez tego etapu. Istniały jednak pewne mankamenty. Kładziono zbyt duży akcent na same techniki matematyczne i analizy statystyczne danych zdezagregowanych przestrzennie (Johnston 1980a, b).

Znacznie mniejszą uwagę zwracano natomiast na procesy społeczne i ekonomiczne kształtujące różnicowania przestrzenne. Przyjmowano założenie, że forma przestrzenna jest sama w sobie wystarczająco istotną kategorią badawczą (Ley 1983). Stanowisko takie spotkało się z krytyką geografów reprezentujących zarówno kierunek marksistowski, jak i humanistyczny. Przedstawiciele obu tych kierunków zgodnie twierdzą, że stworzenie danej formy przestrzennej (np. miasta) nie jest celem społeczeństwa, lecz wyrazem (konsekwencją) działania przeważających sił w tym społeczeństwie (Ley 1983).

Geografowie społeczni i geografowie miast, opisujący różnicowania przestrzenne zjawisk społecznych, starali się głównie wyświetlić zależności pomiędzy strukturą przestrzenną, rozumianą jako rozmieszczenie grup społecznych, a strukturą społeczną (Morgan 1984). Obecnie wśród geografów społecznych panuje niemal powszechna zgoda, że zależności między tymi strukturami są dwustronne. Struktura przestrzenna jest odzwierciedleniem albo - inaczej mówiąc - atrybutem struktury społecznej. Struktura rozmieszczenia zjawisk i grup społecznych w przestrzeni wpływa również na strukturę społeczną. W zależności od stopnia różnicowania może ona, np. wzmacniać lub osłabiać procesy społeczne. Geografowie społeczni traktują jednak - w większości swych badań - strukturę przestrzenną jako zmienną zależną, a więc biernie kształtowaną przez procesy społeczne. Ujęcie to nie zawsze jest konsekwentne. Częstokroć analizuje się formy czy struktury przestrzenne, a nie procesy i siły kształtujące te struktury.

Wyjaśnienie różnicowań społeczno-przestrzennych w mieście nie powinno ograniczać się do analizy struktur przestrzennych samych zjawisk społecznych, ale powinno obejmować również procesy społeczne i gospodarcze towarzyszące rozwojowi miasta. Zdaniem D. Leya (1983), jak i wielu innych badaczy, badanie samego miasta nie przyniesie wyjaśnienia jego struktury. Jeśli chcemy wyjaśnić tę strukturę, należy poznać procesy społeczne i kontekst historyczny towarzyszący rozwojowi miasta. W strukturze przestrzennej miasta zapisany jest system wartości danego społeczeństwa, ideologia i ogólne stosunki istniejące w społeczeństwie. Postuluje

się więc przeniesienie badań z relacji przestrzennych na relacje społeczne. Te pierwsze są bowiem szczególnym przypadkiem tych drugich. Można to streścić w stwierdzeniu, że wyjaśnienie struktury przestrzennej miasta wymaga między innymi zrozumienia struktury społeczeństwa.

W ciągu ostatnich lat w geografii nastąpiło dość istotne przewartościowanie tradycyjnych podejść. Można było obserwować stopniowe odchodzenie od samego opisywania struktury przestrzennej. Zaczęto natomiast wyjaśniać kształtowanie się opisywanych różnicowań w określone struktury przestrzenne oddziaływaniem procesów społecznych. Zwłaszcza badacze reprezentujący kierunek radykalny (np. Harvey 1973; Peet 1977, 1981; Castells 1977; Soja, Hadjimichalis 1979; Soja 1980) dają pierwszeństwo procesom społeczno-gospodarczym nie analizowanym nawet w ujęciu przestrzennym. Wielu innych geografów reprezentuje stanowisko bardziej umiarkowane twierdząc, że przestrzeń jest nie tylko areną, na której zachodzą procesy społeczne, ale że zarówno struktura społeczna, jak i struktura przestrzenna są powiązane i nie mogą być rozpatrywane oddzielnie (Gregory 1978, 1982; Gregory, Urry 1985; Smith 1981). Podobnie socjologowie wskazują w swoich badaniach, że - przynajmniej w warunkach krajów kapitalistycznych - struktury przestrzenne wpływają na stosunki społeczne (Giddens 1979; Urry 1981; Harris 1984). Stanowisko kompromisowe zajmuje również D. Massey (1985), która twierdzi, że zarówno struktura przestrzenna danego zjawiska, jak i procesy społeczne wyjaśniające to zjawisko są skutkiem oddziaływania procesów społecznych, rozpatrywanych na wyższym poziomie ogólności.

Nie wystarczy więc pytanie, jaka jest struktura przestrzenna miasta lub, gdzie w przestrzeni miasta zlokalizowane są poszczególne grupy ludzi i gdzie zachodzą konkretne zjawiska. Ważniejsze natomiast stało się pytanie, dlaczego w tym miejscu miasta koncentrują się dane grupy ludzi. Jeszcze dalej posuwają się reprezentanci kierunku humanistycznego, pytając o znaczenie danego miejsca dla mieszkańców miasta.

Obecnie nadrzędny cel geografii społecznej miast można

określić jako dążenie do zbudowania ogólnej teorii, która przyniosłaby zrozumienie, w jaki sposób zjawiska i procesy społeczne powiązane są z przestrzenią, a zwłaszcza jaką rolę w ich przebiegu odgrywają różnicowania przestrzenne miasta. Osiągnięcie takiego celu, tj. oddzielne analizowanie zmienności przestrzennej i oddzielne procesów społecznych, jest niemożliwe. Podejmowane są więc od dawna liczne próby integracyjne zarówno w geografii społecznej, jak i w socjologii miast.

W ramach ekologii społecznej, rozwijanej prawie od sześćdziesięciu lat, starano się odpowiedzieć na pytanie, jakie są współzależności struktury zjawisk społecznych oraz struktury przestrzennej. Celem niniejszej pracy jest wniesienie pewnego wkładu do poszukiwań odpowiedzi na powyższe pytanie. Wkład ten jest ograniczony czasowo, przestrzennie oraz zakresem uwzględnianych zjawisk społecznych i skalą analiz przestrzennych.

Ograniczono się do przestrzeni miast polskich, w której rozmieszczona jest ludność i wytwory pracy ludzkiej. Nierównomierne rozmieszczenie ludności i wytworów pracy ludzkiej - ze względu na przysługujące im cechy - tworzy różnicowania przestrzenne. Przedmiotem zainteresowań są tylko takie cechy ludzi, które określa się jako społeczne oraz te cechy wytworów ludzkich, które określają warunki zamieszkiwania w określonym punkcie przestrzeni miasta.

Zróżnicowania przestrzenne w rozmieszczeniu ludzi o określonych cechach społecznych i danych warunkach zamieszkiwania układają się w określone struktury, które w dalszej części pracy będą nazywane strukturami społeczno-przestrzennymi. Opisywanym i wyjaśnianym przedmiotem są więc miasta, a ściślej mówiąc struktury społeczno-przestrzenne istniejące w przestrzeni miasta.

W ramach geografii społecznej miast można sformułować następujące pytania, dotyczące opisywanego i wyjaśnianego przedmiotu badań.

1. Gdzie w przestrzeni miasta zlokalizowane są poszczególne grupy społeczne?

2. Jakie są warunki życia na obszarach zajmowanych przez poszczególne grupy społeczne?

3. Dlaczego dane grupy społeczne zajmują określone miejsce w przestrzeni miasta i jak je osiągnęły, czyli dlaczego pojawiły się określone struktury społeczno-przestrzenne?

Odpowiadając na dwa pierwsze pytania starano się określić właściwości (cechy) przysługujące strukturom społeczno-przestrzennym oraz stwierdzić, czy rzeczywiście charakteryzują się one tymi właściwościami. Dokonując tego oparto się na wynikach własnych badań autora, wynikach badań innych geografów oraz na tych pracach z socjologii miasta, które dotyczą zróżnicowań przestrzennych w mieście.

Odpowiadając na trzecie pytanie podjęto próbę wyjaśnienia przyczyn powstania i utrzymywania się zróżnicowanych struktur społeczno-przestrzennych w miastach Polski. Wyjaśnienie to starano się wyprowadzić z fragmentarycznych materiałów historycznych, zakładając, że ślady tradycji historycznych i starych struktur społeczno-przestrzennych zachowały się w przestrzeni miasta.

Niezbędnym elementem wyjaśniającym struktury społeczno-przestrzenne są ogólne teorie społeczne dotyczące miast. Spełniają one rolę heurystyczną, a więc pomagają określić i wyjaśnić współzależności między poszczególnymi zjawiskami. Dlatego też zwrócono uwagę na ogólne teorie społeczne, koncepcje wyjaśniające oraz generalizacje dotyczące wyjaśnianego przedmiotu. Starano się ustalić jakie cechy, zgodnie z danymi teoriami i koncepcjami, powinny mieć struktury społeczno-przestrzenne w miastach oraz jakie relacje powinny zachodzić między cechami tych struktur.

Pierwotnie celem pracy była budowa teorii wyjaśniającej średniego zasięgu, którą zamierzano zbudować z generalizacji opisujących zróżnicowane struktury społeczno-przestrzenne oraz z generalizacji i hipotez wyjaśniających, wyprowadzonych z koncepcji i ogólnych teorii społecznych. Tymczasem zdołano jedynie usystematyzować istniejące opisy oraz podjęto próbę hipotetycznego wyjaśniania opisywanych zróżnicowań. Aktualny stan wiedzy oraz zgromadzony materiał pozwoliły tylko na sformułowanie programu budowy zarysu takiej teorii wyjaśniającej w przyszłości.

2. PRZEGLĄD TEORII I KONCEPCJI OPISUJĄCYCH I WYJAŚNIAJĄCYCH STRUKTURY SPOŁECZNO-PRZESTRZENNE W MIASTACH KAPITALISTYCZNYCH ORAZ ZAGADNIENIA METODYKI BADAŃ

Podstawowym założeniem tej pracy jest przyjęcie istnienia struktur społeczno-przestrzennych w miastach Polski. Drugim założeniem jest, że struktury te zostały ukształtowane przez konkretne siły społeczne, ekonomiczne i polityczne. Wszelkie wyjaśnienie struktur społeczno-przestrzennych miast musi więc odwoływać się do ogólnych teorii społecznych.

Do najważniejszych ogólnych teorii społecznych można zaliczyć teorie K. Marksa i F. Engelsa, M. Webera, E. Durkheima oraz teorie szkoły frankfurckiej. We wszystkich tych teoriach stosunkowo mało mówi się o miastach, gdyż wyjaśniają one zmiany podstawowych stosunków społecznych w kapitalizmie. Stworzenie teorii miasta lub urbanizacji nie było celem ich twórców, pomimo że niektórzy z nich poświęcili miastom całe książki, np. M. Weber (1962) lub zajmowali się szerzej warunkami życia ludności miejskiej, np. F. Engels (1961).

Miasto traktowane było jedynie jako historycznie ważny przedmiot analizy w warunkach przechodzenia od feudalizmu do kapitalizmu albo jako drugorzędna siła wpływająca na podstawowe procesy działające w społeczeństwie kapitalistycznym (Saunders 1983). Miasto nie było przyczyną, ale istotnym warunkiem rozwoju społeczeństwa.

Teorie społeczne wyżej wymienionych autorów dotyczyły całych społeczeństw, a ponieważ ludność miasta stanowi część społeczeń-

stwa jest rzeczą oczywistą, że w oparciu o każdą z tych teorii można zbudować teorię niższego rzędu dotyczącą części społeczeństwa. Można tego dokonać drogą dedukcji, a więc przez poszukiwanie w miastach elementów potwierdzających ogólne prawidłowości danej teorii, czyli drogą jej uszczegółowienia. Alternatywą jest podejście indukcyjne, czyli próba tłumaczenia uogólnień empirycznych w nawiązaniu do danej teorii i doprowadzenie do określenia zakresu stosowalności takiej teorii. Proces taki zachodził, albowiem wiele koncepcji i teorii socjologicznych mniejszego zasięgu, dotyczących bezpośrednio miast, opierało się na wymienionych uprzednio, ogólnych teoriach społecznych. P. Saunders (1983) dokonał nawet podziału tego procesu na pewne okresy historyczne. W latach dwudziestych socjologiczne prace E. Durkheima o społecznych efektach podziału pracy zostały włączone do ekologicznej teorii wzrostu i zróżnicowania miasta. W latach sześćdziesiątych prace M. Webera o dominacji politycznej i stratyfikacji społecznej stały się podstawą do rozwinięcia koncepcji miasta jako systemu alokacji zasobów. W latach siedemdziesiątych natomiast marksistowskie analizy reprodukcji społecznej i walki klasowej przyczyniły się do powstania nowej ekonomii politycznej, która stała się podstawą wyjaśniania procesów urbanizacji (Saunders 1983). Należy również wspomnieć o teorii socjologicznej M. Castellsa (1983), która tłumaczy relacje pomiędzy przestrzenią a społeczeństwem na szerszym tle historycznym, natomiast w ujęciu szczegółowym może służyć do wyjaśnienia zmian społecznych w przestrzeni miasta.

Podobnie w geografii, ogólne teorie społeczne stanowiły podstawę wielu mniej ogólnych teorii i koncepcji. Wystarczy wspomnieć chociażby rozwój kierunku radykalnego. W geografii miast przejawiał się on między innymi w marksistowskiej interpretacji procesu urbanizacji (por. Harvey 1973).

Istotną trudnością w badaniach struktur społeczno-przestrzennych miast jest brak ogólnej teorii miasta, na której można by opierać wyjaśnienie. Geografowie badający systemy osadnicze są w pewnym stopniu w lepszej sytuacji, gdyż dysponują teorią miejsc

centralnych, która stanowi często bazę teoretyczną do dalszych badań (Johnston 1980a). Mogą też oprzeć swe badania na koncepcji bazy ekonomicznej i struktury funkcjonalnej miast oraz na teorii miasta jako regionu ekonomicznego K. Dziewońskiego (1971).

W przypadku geografii społecznej pomocną jest ekologia społeczna, stanowiąca dział socjologii miasta, a zwłaszcza prace szkoły chicagowskiej oraz analiza obszarów społecznych.

Koncepcje twórców szkoły chicagowskiej - R.E. Parka, E.W. Burgessa, R.D. McKenziego i L. Wirtha - składały się na to, co można by obecnie nazwać programem badawczym. Okres świetności tej szkoły trwał jednak krótko. Badacze stosunkowo szybko uświadomili sobie, że teorie i hipotezy tworzone w nawiązaniu do zaproponowanych koncepcji redukują wyjaśnianie sposobu organizacji społeczności ludzkiej wyłącznie do płaszczyzny biologicznej. Procesy ekologiczne i analogiczne procesy biologiczne, takie jak tworzenie związków symbiotycznych i walka o byt decydowały, zdaniem socjologów szkoły chicagowskiej, o rozmieszczeniu grup społecznych w przestrzeni miasta. Ograniczenie wyjaśniania zróżnicowań przestrzennych do analogii biologicznych zdeterminowało przyjęcie założeń o dominacji centrum handlowego w mieście i budowie przez E.W. Burgessa (1925) koncentrycznego modelu miasta.

Podsumowując, szkoła chicagowska stworzyła dosyć zwartą teorię wyjaśniającą procesy ekologiczne, takie jak centralizacja, koncentracja, segregacja, inwazja, sukcesja, prowadzące do powstania struktur społeczno-przestrzennych w mieście. Wiodące znaczenie wyjaśniające miała koncepcja współzawodnictwa o przestrzeń, przebiegająca głównie w sferze biologicznej oraz wpływ tego współzawodnictwa na kształtowanie się wartości ziemi w mieście.

Znaczenie szkoły chicagowskiej wraz z narosłymi wokół niej opracowaniami krytycznymi i pewną reorientacją jej założeń, polegało między innymi na "uwrażliwieniu" przestrzennym dużej części socjologów przez pokazanie współzależności między dystansem społecznym a przestrzennym. Również w geografii miast i w geografii społecznej koncepcje szkoły chicagowskiej ukierunkowały rozwój wielu badań (Entrikin 1980). Zdaniem niektórych geografów

były one impulsem do rozwoju metod ilościowych w geografii społecznej (Jackson, Smith 1984). Starano się przedstawić ilościowo podstawowe koncepcje tej szkoły i testować zaproponowane modele miast. Z jednej strony starano się wydobyć, za pomocą ekologii czynnikowej, przestrzenne cechy struktury społecznej, a z drugiej - za pomocą różnorodnych wskaźników przestrzennych, takich jak wskaźniki segregacji, braku podobieństwa, izolacji - starano się wnioskować o podziałach społecznych (Jackson, Smith 1984).

Koncepcje szkoły chicagowskiej, ich dalszy rozwój oraz krytyka były już wielokrotnie omawiane i przedstawiane również w literaturze polskiej (Pióro 1962, Jałowicki 1972, Korcelli 1974, Jagielski 1978, Szacki 1981, Korcelli, Węclawowicz 1982). Koncepcje te zostały także zastosowane przez socjologów do badań miast polskich: Łodzi (Piotrowski 1966) oraz Lublina i Torunia (Pióro 1962).

Znaczny postęp w sposobie wyjaśniania zróżnicowań społeczno-przestrzennych przyniosła tzw. analiza obszarów społecznych, która nabrała, w procesie swego rozwoju, charakteru teorii objaśniającej. Powstała ona dzięki zaobserwowaniu regularności w rozmieszczeniu ludności, w przestrzeni miasta. Regularności te zostały po raz pierwszy przedstawione przez E. Shevky'ego i M. Williams (1949) w postaci przyjętych a priori cech składających się na trzy syntetyczne wskaźniki. Dopiero później dobudowano do nich "teorię" wyjaśniającą powstanie ówczesnej struktury społeczeństwa miejskiego i jak struktura społeczna odzwierciedla się w strukturze przestrzennej. Następnie E. Shevky i W. Bell (1955) przedstawili zwartą logicznie koncepcję o charakterze ogólnej teorii rozwoju społecznego, która służyła im do wyjaśniania zróżnicowań społecznych i mieszkaniowych.

W analizie obszarów społecznych zakładano, że zmiany w rozmieszczeniu ludności w przestrzeni miasta wynikają z kilku ogólnych procesów społecznych zachodzących w całym społeczeństwie. Podstawowe znaczenie dla współczesnego społeczeństwa i tego, co odróżnia je od społeczeństwa tradycyjnego jest wzrost skali związków społecznych, które są funkcją zmian w strukturze produk-

cyjnej i zawodowej, a które towarzyszą wprowadzeniu technologii przemysłowej oraz licznym innowacjom.

Badania empiryczne wykazały, że zaproponowane przez E. Shevky'ego i W. Bella wskaźniki są istotnymi wymiarami opisującymi zróżnicowania społeczno-przestrzenne w miastach Ameryki Północnej oraz w różnym stopniu, w miastach innych kontynentów. Adekwatność tych wymiarów została również potwierdzona w studiach z ekologii czynnikowej. Jednym z pierwszych, który zastosował ekologię czynnikową do testowania wskaźników analizy obszarów społecznych był R.A. Murdie (1969). W badaniach struktury społeczno-przestrzennej Toronto przedstawił on dedukcyjną koncepcję łączącą wskaźniki analizy obszarów społecznych z koncentrycznym modelem miasta E.W. Burgessa i klinowym modelem H. Hoyta. Hipotezy R. A. Murdiego dotyczące zróżnicowań społeczno-przestrzennych Toronto zakładały, że:

- struktura przestrzenna statusu ekonomicznego, który związany jest z dochodami, zawodem i wykształceniem, jest zgodna z modelem klinowym,

- struktura przestrzenna statusu rodzinnego, który jest związany z płodnością, typem gospodarstwa domowego i liczbą kobiet pracujących, jest zgodna z modelem koncentrycznym,

- struktura przestrzenna statusu etnicznego jest wielośrodkowa.

Kolejny etap rozwoju ekologii społecznej obejmował ukształtowanie się tzw. ekologii czynnikowej. Rozwój ekologii czynnikowej związany był z upowszechnieniem dostępu do komputerów i udoskonaleniem całej grupy metod analiz czynnikowych. Pozwoliło to na prowadzenie badań zróżnicowań społeczno-przestrzennych z wykorzystaniem masowej informacji statystycznej, silnie zdezagregowanej przestrzennie i pochodzącej zazwyczaj ze spisów powszechnych. Do badań tych wybierano głównie zmienne, opisujące strukturę społeczną, zawodową, demograficzną i warunki mieszkaniowe ludności miast.

Cechą charakterystyczną tego etapu rozwoju ekologii społecznej był brak nowych propozycji teoretycznych. Ekologia czynniko-

wa stanowi więc prawdopodobnie to, co R.K. Merton (1982) nazywa ogólną dyrektywą badawczą. Pomaga ona jedynie w wyznaczeniu ogólnych ram badań i ułatwia tym samym stawianie hipotez. Niemniej stała się pewnym, standardowym sposobem badania struktury miast w celach poznawczych i praktycznych.

Ekologia czynnikowa jest zazwyczaj stosowana jako metoda testowania klasycznych modeli struktury przestrzennej miasta oraz koncepcji szkoły chicagowskiej lub wskaźników analizy obszarów społecznych. Badania z ekologii czynnikowej dotyczyły początkowo miast Europy Zachodniej i Ameryki Północnej.

W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych powstało wiele opracowań z ekologii czynnikowej miast wszystkich kontynentów. Obecnie mało jest wielkich miast nie przebadanych metodami ekologii czynnikowej. Badania te przyniosły olbrzymi materiał porównawczy. Jednak brak podstaw teoretycznych uniemożliwił ich szersze uogólnienie. Ponadto, interpretując wyniki ekologii czynnikowej, często posługiwano się jakąś ogólną koncepcją czy hipotezą dopiero po dokonaniu obserwacji.

Kolejne analizy z ekologii czynnikowej stawiają jednak jako hipotezę istnienie "obszarów społecznych" lub podstawowych wymiarów różnicujących przestrzeni badanych miast, które zostały wykryte w dotychczasowych badaniach. Starano się zawsze dobrać ten sam lub bardzo podobny zbiór zmiennych wejściowych. Zbierano więc często dane, które nie odnosiły się bezpośrednio do pojęć związanych z jakąkolwiek teorią czy systemem wyjaśnień.

Ekologia czynnikowa służyła zatem jako metoda testowania hipotez, wyprowadzonych z różnych teorii, dotyczących struktury miasta lub jej wyniki - w postaci przetworzonego materiału empirycznego - stanowiły bazę do stawiania nowych hipotez. Podjęte zostały również wysiłki integrujące podejście klasycznej ekologii społecznej, analizy obszarów społecznych oraz ekologii czynnikowej (np. Hamm 1982).

Równoległe z rozwojem ekologii czynnikowej, w licznych badaniach empirycznych zwracano szczególną uwagę na stosowalność klasycznych modeli rozwoju miasta oraz na analizy obszarów społecz-

nych w szerszym kontekście kulturowym i historycznym. Zgromadzona została olbrzymia literatura, w której pokazano odmienne formy zróżnicowań społeczno-przestrzennych w miastach krajów Trzeciego Świata. Stwierdzono na przykład: odwrócenie gradientu statusu społecznego w miastach Ameryki łacińskiej (Schnore 1965), podwójną strukturę "miasta kolonialnego" Azji (McGee 1967), istnienie kastowych systemów selekcji przestrzennej w miastach Indii (Berry, Rees 1969) oraz, podobne do miast amerykańskich i europejskich, specyficzne struktury miast Australii (Timms 1971). Podsumowaniem opisów struktur społeczno-przestrzennych miast Trzeciego Świata są artykuły R.J. Johnstona (1972), J.Friedmanna i R.Wulffa (1976), a zwłaszcza książka B.J.L. Berryego i J.D. Kasarda (1977).

Wyjaśniając zróżnicowania społeczno-przestrzenne miast, wiązano je z etapami rozwoju społeczeństwa danego kraju czy regionu. Szczególnie głośna stała się koncepcja miasta przedprzemysłowego (Sjoberg 1960, 1965). Powstały również liczne studia poświęcone zróżnicowaniom społeczno-przestrzennym w dziewiętnastowiecznych miastach kapitalistycznych (Carter, Wheatley 1980; Goheen 1970; Cowlard 1979; Dennis 1977; Gordon 1979; Fox 1979; Pooley 1977, 1979; Shaw 1977, 1979; Tunbridge 1977; Vance 1977) oraz miastom feudalnym (Langton 1975, 1977; Vance 1977). Te studia z geografii historycznej miast prowadzono między innymi metodami ekologii społecznej. Doczekały się one podsumowań podręcznikowych (Johnson, Pooley 1982; Carter 1983; Vance 1977).

Zastosowanie analizy czynnikowej do badania struktur przestrzennych w geografii od początku budziło liczne kontrowersje. Geografów można było podzielić na zwolenników i przeciwników stosowania tej grupy metod. Z czasem ukształtowały się dwie postawy: z jednej strony krytykowano analizę czynnikową i koncepcje ekologii czynnikowej w ramach ogólnej krytyki metod matematycznych w geografii, a z drugiej - w węższym zakresie - koncentrowano się na samych problemach metodyczno-technicznych. Kontrowersje takie, zwłaszcza metodyczno-techniczne, spełniły bardzo pożyteczną rolę. Obecnie istnieje dosyć liczna, jakkolwiek rozproszona, literatura, głównie z lat siedemdziesiątych, opisująca zarówno ogranicze-

nia, jak i korzyści stosowania analiz czynnikowych.

Ograniczenia analiz czynnikowych, uwagi krytyczne oraz problemy metodyczno-techniczne można klasyfikować w różny sposób. W tym miejscu zwrócono uwagę na te problemy, które wydają się najistotniejsze. Jednym z pierwszych problemów, na jaki napotyka się podejmując badania z ekologii czynnikowej, jest wybór modelu analizy. Analiza czynnikowa - w szerokim znaczeniu tego pojęcia - stanowi zbiór podobnych, ale różnych pod względem matematycznym modeli (opisanych szczegółowo np. przez Rummla 1970). W problematyce wyboru modelu analizy chodzi o stwierdzenie, czy analizując ten sam zbiór zmiennych uzyska się - w oparciu o każdy model - podobne wyniki. Pierwotna teza B.J.L. Berry'ego (1971) i P. Reesa (1972) o tym, że odmienne modele analiz czynnikowych mogą dać w istotny sposób różne rezultaty, jakkolwiek podtrzymywana przez niektórych badaczy (Giggs, Mather 1975), nie została potwierdzona w późniejszych badaniach empirycznych.

Najszerze badania porównawcze przeprowadził W.K.D. Davies (1978). Na podstawie jednakowego zbioru danych z 1971 r. dla obszaru metropolitalnego Calgary porównał on wyniki ośmiu różnych modeli analiz czynnikowych. W rezultacie tych badań stwierdził, że interpretacja wydzielonych wymiarów pozostaje niezmienną, niezależnie od zastosowanego modelu. Strukturę zróżnicowań społeczno-przestrzennych można było opisać za pomocą każdego z tych modeli, a wyniki nie różniły się w istotny sposób. Oczywiście nie były to wyniki identyczne, albowiem z założenia, każdy z modeli czynnikowych dotyczył różnej wariancji wspólnej, która była analizowana. W.K.D. Davies (1978) postuluje jednak sprawdzenie, czy raz wykryte struktury czynnikowe występują również przy zastosowaniu kilku różnych modeli czynnikowych zamiast polegania na jednym modelu, zwłaszcza gdy jest nim model składowych głównych.

Ograniczenia modelu składowych głównych związane są z zastosowaniem macierzy korelacji. Dotyczy to głównie następujących problemów: autokorelacji, operowania danymi procentowymi dopełniającymi się do 100 % (closed number sets) oraz standardyzacji (Johnston 1979). W problematyce autokorelacji chodzi o to, czy

jest spełnione założenie o zależności wartości zmiennej w jednej jednostce przestrzennej od wartości tej zmiennej w drugiej jednostce przestrzennej. W przypadku operowania danymi procentowymi, dopełniającymi się do 100 %, łamane jest również założenie niezależności, albowiem wartość jednej zmiennej określa w pewnym stopniu wartość drugiej zmiennej, determinując tym samym wielkość korelacji. Standardyzacja zmiennych natomiast, powoduje przypisanie każdej zmiennej tego samego stopnia zmienności przestrzennej (Johnston 1979).

Bardziej wiarygodny obraz zróżnicowań struktury przestrzennej miasta przyniosłaby zmiana metod badawczych. Problem autokorelacji i danych dopełniających się można rozwiązać, zdaniem R.J. Johnstona, przez zastosowanie metody skalowania wielowymiarowego oraz klasyfikacji obszarów za pomocą pomiaru entropii.

Wśród różnorodnych problemów technicznych badano również takie zagadnienia, jak: wpływ rotacji na interpretację i stopień ogólności wyników (Hughes, Carey 1972; Davies, Lewis 1973), korzyści stosowania analiz czynnikowych wyższego rzędu (Newton, Johnston 1976; Perle 1977; Davies 1980), wyodrębniania czynników z różnego typu macierzy korelacji lub kowariancji (Johnston 1973; Rykiel 1978; Parysek, Ratajczak 1978), wpływ stopnia homogeniczności jednostek przestrzennych wprowadzonych do analizy (Newton, Johnston 1976; Palm 1976), zagadnienia związane ze stopniem agregacji przestrzennej (Perle 1977), problem autokorelacji przestrzennej (Johnston 1981; Haining 1979). Podjęto również badania porównywalności analiz czynnikowych w czasie (Chojnicki, Czyż 1976, 1978), która była często piętą achillesową tej grupy metod (Conway, Haynes 1977).

Poszczególni badacze stosujący analizę czynnikową oraz jej krytycy, w zależności od swoich własnych celów badawczych, zwrócili większą uwagę na różne ograniczenia ekologii czynnikowej. We wszystkich opracowaniach krytycznych są one związane z charakterem zmiennych wprowadzonych do analiz. Główne zastrzeżenie odnosi się do zbioru zmiennych, które pochodzą prawie wyłącznie ze spisów powszechnych i nie pokrywają całego zakresu cech społeczno-

-ekonomicznych (Johnston 1976). W ramach ekologii czynnikowej nie bada się więc takich zmiennych, które mówią o lokalizacji sklepów, szkół, szpitali, parków i innych miejsc pracy. Mniej popularne w badaniach społeczno-przestrzennych są również takie zjawiska, jak: świadomość i stosunki klasowe, kontakty i powiązania społeczne, ruchy społeczne i organizacje nieformalne, kontrola społeczna oraz struktura władzy. Wydzielone struktury czynnikowe zależą więc niemal całkowicie od zmiennych włączonych do analizy. Inaczej mówiąc, analiza czynnikowa, podobnie jak wiele innych metod statystycznych, dostarcza jedynie tautologicznej transformacji wprowadzonych informacji. Jeśli nie posiadamy w zbiorze zmiennych informacji dotyczących np. pochodzenia ludności, to niezależnie od tego jak istotne są to zagadnienia dla struktury miasta, nie zostaną one wydzielone w strukturze czynnikowej. Podobnie, jeśli dysponuje się tylko jedną lub dwoma zmiennymi dotyczącymi pochodzenia ludności, np. przy czterdziestu innych zmiennych, to można nie uzyskać wyraźnego wymiaru i mogą one wyjaśniać stosunkowo niewielką część ogólnej zmienności. Jeśli natomiast wiadomo na podstawie innych badań, że w danym mieście pochodzenie ludności jest istotnym wymiarem różnicowań społeczno-przestrzennych, to w świetle tej wiedzy można próbować doszukiwać się pośrednio - w uzyskanej strukturze czynnikowej - wymiaru pochodzenia. Na przykład grupy ludności pochodzenia wiejskiego w mieście mogą charakteryzować się wyselekcjonowaną strukturą wieku lub reprezentować jakąś specyficzną grupę zawodową. W takim przypadku wymiar pochodzenia można identyfikować pośrednio.

Istotnym ograniczeniem jest charakter materiałów statystycznych. Pomimo że wiele nazw wprowadzonych zmiennych zawiera przymiotnik "społeczny", "społeczna", to tylko w małym stopniu zakres objaśnianych przez nie zjawisk ma charakter rzeczywiście społeczny w rozumieniu socjologicznym. W większym stopniu zmienne takie opisują różnicowania w kategoriach ekonomicznych. Dotyczy to zwłaszcza pojęcia struktury społecznej. Powstaje problem, w jakim stopniu definicje statystyczne zmiennych analitycznych odpowiadają różnym koncepcjom struktury społecznej w poszczególnych teoriach społecznych, których elementy chcemy wykorzystać jako poję-

cia wyjaśniające. Zwrócił uwagę na to również A. Jagielski (1982), który twierdzi, że materiały statystyczne dotyczące cech społeczno-zawodowych ludności "definiowane są za pomocą zbyt ogólnych kryteriów, zacierających pewne ważne rysy zróżnicowania społecznego" (s. 177). Zagadnienie to jest dosyć istotne w badaniach społeczno-przestrzennych miast, ponieważ może powodować "... niekiedy wypaczenie obrazu przestrzennego rzeczywistego układu stosunków społecznych w mieście" (Jagielski, tamże).

Analiza czynnikowa jest nie tylko krytykowana. Dbroną analizy czynnikowej jest np. książka W.K.D. Daviesa (1984), będąca podsumowaniem doświadczeń stosowania tej grupy metod w geografii społeczno-ekonomicznej. Ponadto wskazywano możliwości rozwoju tych metod (Murdie 1980; Davies 1984). Szczególnie obiecujące rezultaty przynosi stosowanie analizy Q, jakkolwiek metoda ta posiada również pewne ograniczenia (Gatrell 1981; Couclelis 1983). Zatem analiza czynnikowa, jako grupa metod stosowanych w geografii, stała się w ciągu ostatnich dwóch dziesięcioleci standardowym narzędziem badawczym. Jej opisy znalazły się w podstawowych podręcznikach statystyki dla geografów (np. Taylor 1977; Johnston 1978).

Geograficzne badania z ekologii czynnikowej oskarża się często o poprzestawanie na opisie struktur społeczno-przestrzennych miast. Zadanie wyjaśnienia "jak doszło do wytworzenia takich struktur przestrzenno-społecznych, jakie były ich czynniki sprawcze, jakie mechanizmy zostały uruchomione przez społeczną organizację dla osiągnięcia układów strefowych, sektorowych czy ogniskowych w miastach" (Pióro 1982, s. 14) przypisuje się innym naukom, a zwłaszcza socjologii. Zdaniem Z. Pióra wyjaśnienie takie może dać ekologia socjologiczna, która za pośrednictwem struktur i procesów ekologicznych przynosi poznanie miejsca przestrzeni w hierarchii wartości uznawanych przez poszczególne kategorie społeczne. Wydaje się, że nie jest istotne, czy socjologowie czy geografowie wyjaśnią jak doszło do powstania struktur społeczno-przestrzennych w miastach. Pewien fragment rzeczywistości społeczno-przestrzennej może być wyjaśniony przez socjologię, a inny

przez geografię. Pozostaje jednak wątpliwość, czy badanie wyłącznie zjawisk składających się na te struktury i procesy przyniesie ich wyjaśnienie. W poszukiwaniu czynników sprawczych, Z. Pióro (1977, 1982) proponuje badania zachowań przestrzennych ludzi, motywacji i preferencji przestrzennych. Propozycja ta wiąże się niewątpliwie z analogicznymi nadziejami, jakie w geografii wiązano z rozwojem geografii behawioralnej, a które w dużym stopniu zawiodły.

Alternatywną koncepcją w stosunku do ekologii czynnikowej, służącą również bardziej do opisu zróżnicowań społeczno-przestrzennych niż do ich wyjaśnień, stała się geografia dobrobytu (tzw. welfare approach). Ukształtowała się ona w początku lat siedemdziesiątych jako reakcja na wąskoekonomiczne i zbyt zmatematyzowane, jak twierdzono, podejście do problematyki geograficznej. Uwagę skoncentrowano głównie na opisie zróżnicowań i nierówności oraz starano się odpowiedzieć na pytanie kto, gdzie i w jaki sposób uzyskuje lepsze lub gorsze warunki życia (Smith 1974, 1977, 1985; Knox 1975).

Geografię dobrobytu stosowano głównie w badaniach w skali regionalnej, w postaci wskaźników społecznych, ale również do badań w skali wewnątrzmijskiej (Smith 1979a, 1982, 1985). Badania te nie doprowadziły do ukształtowania się teorii wyjaśniającej, pozwoliły jedynie na opis struktury rozmieszczenia oraz rozdziału zasobów i opis powstałych w wyniku tego nierówności. Rola geografów ograniczała się do śledzenia i rejestracji nierówności międzyregionalnych i miejskich, natomiast ich wyjaśnienie należało raczej do ekonomii politycznej (Smith 1979b).

Wyjaśnienia proponowane przez ekologię społeczną zarówno w jej wersji klasycznej, analizie obszarów społecznych, ekologii czynnikowej, jak i przez wiele innych opisowych koncepcji geograficznych, posiadają zbyt jednostronny charakter. Pojęcia objaśniające fakty społeczne i ekonomiczne oraz ich relacje przestrzenne nie były w dostatecznym stopniu powiązane w hierarchiczny układ współzależności, aby składały się na zwartą teorię miasta.

Podobnie przedstawia się sytuacja w pokrewnej dyscyplinie, jaką jest socjologia miasta. Tutaj budowa ogólnej teorii miasta pozostaje również w sferze postulatów (Turowski 1982, 1983; Sterniczuk, Misztal 1980). Dążenie do stworzenia socjologicznej teorii miasta realizowano na podstawie przeglądu ogólnych teorii socjologicznych i poszukiwania elementów możliwych do zastosowania w badaniach. Usiłowania takie nie były jednak trafne i J. Turowski (1982) przytacza poglądy Jürgena Friedrichsa, który kwestionuje możliwość sformułowania jakiegś zadowalającej socjologa teorii miasta. Starano się również konfrontować istniejące teorie socjologiczne ze zjawiskami społecznymi w miastach (np. zbiór prac pod red. E. Kaltenberg-Kwiatkowskiej, P. Kryczki i W. Mirowskiego 1983).

Próby budowy teorii miasta podejmowane były również w geografii, jakkolwiek nie były one w pełni zadowalające. Wśród nielicznych takich prób można wymienić teorię rozwoju struktury przestrzennej miast P. Korcellego (1974) oraz zarys teorii miasta przedstawiony przez R. Johnstona (1980a).

Sposób postępowania P. Korcellego przy konstrukcji teorii, polega na przeglądzie istniejących teorii i generalizacji, a następnie na wybraniu podstawowych postulatów dotyczących rozwoju przestrzennej struktury miasta. W kolejnym etapie formułuje on usystematyzowany zbiór twierdzeń. Ideą organizującą syntezę jest krytyczna ocena koncepcji falowej na tle generalizacji wielu innych teorii i w konfrontacji z nimi.

Teoria P. Korcellego tylko w ograniczonym stopniu może stanowić podstawę do wyjaśnienia różnicowań społeczno-przestrzennych w miastach polskich. Wynika to z kilku przyczyn. Po pierwsze, twierdzenia teorii dotyczą przede wszystkim miast rozwiniętych krajów kapitalistycznych, bowiem w okresie formowania się teorii rozwoju struktur przestrzennych miast literatura teoretyczna, dotycząca miast krajów socjalistycznych, była stosunkowo uboga. Stwierdzenie więc adekwatności twierdzeń do warunków miast Polski wymagałoby serii prac badawczych. Twierdzenia te mogą natomiast stanowić hipotezy do dalszych badań. Po drugie, teoria

P. Korcellego stanowi zbiór generalizacji opisowych pokazujących, jaka jest i jak się przekształca struktura przestrzenna miasta, natomiast brak jej twierdzeń wyjaśniających, dlaczego ta struktura jest taka, a nie inna. Po trzecie, zaproponowanej systematyzacji brak hierarchicznego wynikania jednych generalizacji z drugich. Wiąże się to zarówno z różnym stopniem ogólności tych generalizacji, jak i z brakiem przewodniej idei porządkującej o charakterze przyczynowym. Po czwarte, zgodnie z założeniem P. Korcellego, zaproponowana teoria ma charakter systematyzujący dorobek naukowy.

W swoim zarysie teorii R.J. Johnston (1980a) stara się wyjaśnić jak i dlaczego miasto odgrywa główną rolę we współczesnym społeczeństwie oraz jak i dlaczego poszczególne działalności są rozdzielone między miasta i wewnątrz miast. Przedmiotem jego zainteresowań jest zarówno skala systemu miast, jak i skala wewnątrzmięjska. Zarys teorii ma charakter opisowy, ale i wyjaśniający. R.J. Johnston stara się wykazać, że głównym czynnikiem determinującym strukturę społeczno-przestrzenną wewnątrz miast jest funkcjonowanie systemu klasowego. Podobną postawę reprezentują również inni geografowie, np. R. Harris (1984) i B. Badcock (1984).

W wielu pracach, których autorzy nie proponują nowych koncepcji, dokonuje się przeglądu różnych dotychczas stosowanych koncepcji i ogólniejszych teorii oraz identyfikuje główne kierunki badawcze. Prace tego typu mają duże znaczenie systematyzujące. Często służą one jednak wyłącznie do autorskiego wyboru orientacji teoretycznej dla własnych badań empirycznych lub do opracowania podręczników (np. Johnston 1983).

Typowym i jednym z ciekawszych przykładów takiej systematyzacji jest książka K. Basseta i J.R. Shorta (1980). Problematyka mieszkaniowa usystematyzowana przez tych autorów, jest ściśle związana z zagadnieniem struktur społeczno-przestrzennych. To samo zjawisko, w zależności od przyjętej ogólnej teorii społecznej może być badane: "ekologicznie, neoklasycyście, instytucjonalnie i marksistowsko". Każde z tych podejść charakteryzuje

się inną tematyką badań. Podejście ekologiczne, które opiera się na teoriach ekologii społecznej, charakteryzuje się badaniem struktur przestrzennych mieszkalnictwa¹. Podejście neoklasyczne, poszukujące źródeł wyjaśnienia w ekonomii neoklasycznej, charakteryzuje się głównie badaniami maksymalizacji użyteczności i wyborów dokonywanych przez konsumenta. W podejściu instytucjonalnym, opierającym się na koncepcjach M. Webera, istnieją dwa subpodejścia: menażerskie i badania konfliktu lokalnego. Przedmiotem badań są konflikty przy uzyskiwaniu mieszkań w sytuacji, gdy dostęp do nich jest kontrolowany przez pojedyncze osoby oraz przez władzę lokalną. Podejście marksistowskie opiera się na teorii materializmu historycznego. Jego przedstawiciele traktują mieszkanie jako towar i jako źródło konfliktów o warunki reprodukcji siły roboczej.

Zaproponowana systematyzacja jest pewnym uproszczeniem, albowiem wiąże rygorystycznie obszar badań z daną ogólną teorią społeczną. Można sobie przecież wyobrazić pewne powiązania "na krzyż". Na podstawie teorii materializmu historycznego czy socjologii M. Webera można by analizować stan struktur przestrzennych mieszkalnictwa. Badania tego typu prowadziłyby do akumulacji wiedzy. Stawianie natomiast nowych pytań i znajdowanie nowych zagadnień badawczych mogłoby prowadzić do reinterpretacji zebranych już starszych materiałów empirycznych, a nie do wygodnego ich odrzucenia.

Opisywane w ramach poszczególnych kierunków badawczych struktury społeczno-przestrzenne niewątpliwie istnieją. Każde z podejść pokazuje inne aspekty tych struktur, co nie wyklucza ich interpretacji w innych kategoriach. Najszersze możliwości reinterpretacji materiałów empirycznych, zebranych w ramach różnych

---

¹ Pojęcie "mieszkalnictwo" jest odpowiednikiem angielskiego pojęcia "housing". W języku angielskim pojęcie to posiada szerszy zakres znaczeniowy niż polskie pojęcia "polityka mieszkaniowa", "warunki mieszkaniowe" czy nieprecyzyjne "zagadnienia mieszkaniowe". W przypadku odwoływania się do literatury anglojęzycznej używano pojęcia "mieszkalnictwo".

koncepcji, stwarza, jak można sądzić, kierunek radykalny, mimo że interpretacja w tym duchu wymaga rozszerzenia bazy informacyjnej w porównaniu do tej, na której opierały się dotychczasowe badania.

Cechą charakterystyczną kierunku radykalnego w geografii jest między innymi odwoływanie się w wyjaśnieniach do bardziej ogólnych teorii społecznych, a zwłaszcza do marksizmu. Szczególnie inspirujące znaczenie miały teorie M. Castellsa i D. Harveya. Teorie te bazowały co prawda na marksizmie, jako na najbardziej ogólnej teorii społecznej, ale dotyczyły one szczególnej interpretacji marksizmu. M. Castells (1977) opierał się na wersji marksizmu zawartej w pracach L. Althussera, E. Balibara oraz N. Poulantzasa.

W teorii M. Castellsa (1977) kluczowe znaczenie - dla wyjaśnienia różnicowań społeczno-przestrzennych - ma koncepcja miasta jako jednostki zbiorowej konsumpcji. Kapitalizm, aby przetrwać musi reprodukować swoje środki produkcji, siłę roboczą i stosunki produkcji. Reprodukacja ta zachodzi w skali miejskiej, regionalnej, krajowej oraz międzynarodowej. Aby produkcja była wydajna, wymagany jest coraz większy udział dóbr konsumpcyjnych, ponieważ proces produkcji w coraz większym stopniu zależy od doskonałości systemu transportowego, jakości warunków mieszkalnych, ochrony zdrowia, oświaty. Miasto traci na znaczeniu jako obszar lokalizacji produkcji, a więc zakładów przemysłowych, w większym stopniu natomiast staje się miejscem zamieszkania siły roboczej; miejscem, gdzie stosunki produkcji oraz siła robocza są reprodukowane. Miasto dla M. Castellsa jest więc głównie obszarem kolektywnej konsumpcji i reprodukcji siły roboczej organizowanym zgodnie z logiką kapitalizmu. W swej ostatniej pracy M. Castells (1983), opierając się na tradycji marksistowskiej, zaproponował własną teorię historycznych zmian stosunków zachodzących pomiędzy przestrzenią a społeczeństwem. Charakteryzując historyczne zmiany stosunków społecznych w przestrzeni miasta, wyjaśnia je, posługując się analizą sposobu produkcji, podziału pracy i relacji pomiędzy płciami, rozwoju technologicznego oraz stosunków władzy w państwie. Nie zaprzecza już, że struktura przestrzenna

miasta może wywoływać, w pewnym stopniu, przebieg zjawisk społecznych.

D. Harvey (1973) opiera wyjaśnienie zróżnicowań mieszkaniowych w mieście - na najbardziej ogólnym poziomie - na marksistowskiej teorii renty gruntowej. W kolejnej pracy (1974) wprowadza pojęcie klasowej renty monopolistycznej, której uzyskanie wiąże z działaniem instytucji finansowych. W wyniku rozwoju kapitalizmu wzrasta znaczenie kapitału finansowego, który przeważa nad kapitałem przemysłowym. Odpowiedzialność za strukturalizację, za przemiany warunków mieszkaniowych i lokalizację klas na obszarze miasta ponoszą instytucje finansujące i agendy rządowe działające na rynku mieszkaniowym. Działalność tych instytucji, kształtujących strukturę przestrzenną rynku mieszkaniowego, skierowana jest nie tylko na uzyskanie klasowej renty monopolistycznej, ale również na kształtowanie struktury konsumpcji i rozbięcie stosunków klasowych, co przyczynia się do stabilizacji systemu społecznego (Harvey 1977). Istnienie zróżnicowań mieszkaniowych służy reprodukcji istniejących stosunków społecznych. Zróżnicowania te są dla D. Harveya wynikiem działania sił tworzących zróżnicowania społeczne w kapitalizmie. Zróżnicowania społeczne są więc ściśle związane ze zróżnicowaniami mieszkaniowymi (Harvey 1975), a więc decydują o kształcie zróżnicowań społeczno-przestrzennych.

3. TEORIE I KONCEPCJE SPOŁECZEŃSTWA POLSKIEGO JAKO PODSTAWA WYJAŚNIEŃ ZRÓŻNICOWAŃ SPOŁECZNO-PRZESTRZENNYCH W MIASTACH

Większość koncepcji i teorii miejskich dotyczy miast i społeczeństw będących w różnych fazach kapitalizmu. Próby ich adaptacji do miast socjalistycznych wymagają uwzględnienia odmiennego rozwoju historycznego tych miast i społeczeństw. Poza tym istotny jest stopień ogólności i założenia filozoficzne leżące u podstaw tych koncepcji.

Zarówno społeczeństwo kapitalistyczne, jak i socjalistyczne można rozpatrywać w aspekcie jego gospodarki, stosunków społecznych czy polityki; są one przedmiotem badań różnych nauk społecznych. W systemie kapitalistycznym ekonomia rządzi polityką i stosunkami społecznymi, a w systemie socjalistycznym dominuje ideologia i wartości polityczne. Jeśli przenosi się koncepcje wyjaśniające o charakterze ekonomicznym czy społecznym, powstałe w krajach kapitalistycznych do warunków socjalistycznych, to należy wziąć pod uwagę, iż ich pozycja wyjaśniająca może, chociaż nie musi, być inna. Oba systemy społeczno-gospodarcze: kapitalizm i socjalizm reprezentują odmiennie systemy wartości i cele rozwoju społecznego.

Szczególne znaczenie wyjaśniające ma koncepcja uprzemysłowienia, które traktowane jest jako jedna z głównych sił zmieniających strukturę przestrzenną krajów, regionów i miast. Uprzemysłowieniu nadaje się inną interpretację teoretyczną na różnych

etapach rozwoju krajów kapitalistycznych, a inną w krajach socjalistycznych. Uprzemysłowienie w krajach socjalistycznych spełnia zdecydowanie inną funkcję, głównie ideologiczną. Specyficzny i odmienny system wartości przypisywany ideologii socjalistycznej uprzemysłowienia w warunkach Polski po drugiej wojnie światowej przedstawił W. Morawski (1985). Nieprzekładalne są też niektóre koncepcje dotyczące struktur społecznych, a zwłaszcza struktur klasowych, jeśli opierają się na odmiennych koncepcjach teoretycznych społeczeństwa.

Badanie struktur społeczno-przestrzennych wymaga przyjęcia określonej koncepcji społeczeństwa. Koncepcją taką może być jedna z teorii struktur społecznych, wybrane prawa, generalizacje czy syntezy nauk społecznych lub systemu filozoficzno-politycznego. W badaniach geograficznych w sposób otwarty lub milcząco przyjmuje się założenie, że większość zjawisk społecznych i ekonomicznych ma swoje wymiary przestrzenne. Zarówno w tradycyjnych, jak i w bardziej zmatematyzowanych pracach twierdzi się, że struktury społeczno-przestrzenne są wynikiem podstawowych sił działających w społeczeństwie, przy czym zazwyczaj nie określa się pochodzenia takiej koncepcji wyjaśniającej. Eklektyczne składowanie wyjaśnień z elementów niewspółmiernych teorii i koncepcji społecznych jest jedną ze słabości geografii miast. Ponadto geografowie zdają sobie sprawę z faktu ograniczoności stosowanych pojęć, generalizacji czy teorii społecznych w kontekście przestrzennym. W celu uniknięcia nieporozumień wydaje się konieczne przedyskutowanie stosowalności - w geografii - nie tylko całych teorii, ale również generalizacji i pojęć. Można przyjąć założenie, że w naukach społecznych nie istnieje obserwacja czy opis poza teorią, czy też niezależnie od teorii. Generalizacje wynikające z obserwacji czy opisu budowane są w oparciu o jakąś ogólną teorię, która nie zawsze jest w pełni uświadomiona przez badacza. Obserwacje i opisy są generalizowane jako fakty naukowe lub prawidłowości naukowe za pomocą języka i terminologii danej ogólnej teorii. Uzyskane fakty lub prawidłowości naukowe są weryfikowane i na tym kończą się badania, ewentualnie buduje się tzw. teorię średniego zasięgu, która jest modyfikacją lub wzbogaceniem danej

teorii ogólnej.

Koncepcja teorii średniego zasięgu w geografii społecznej, podobnie jak to proponował w socjologii R.K. Merton (1982), może nadawać kierunek badaniom empirycznym. Główna rola takich teorii powinna polegać na pośrednictwie pomiędzy ogólnymi teoriami zapożyczonymi z innych nauk a faktami i uogólnieniami wynikającymi z opisów struktur i zróżnicowań przestrzennych.

Teoria średniego zasięgu, jako teoria bliższa rzeczywistości empirycznej, jest bardziej podatna na weryfikację i może lepiej wyjaśnić to, co jest obserwowane bezpośrednio w przestrzeni niż bardziej ogólna teoria systemów społecznych i ekonomicznych. Powstaje jednak pytanie, czy istnieje obecnie teoria mogąca służyć jako narzędzie wyjaśniające taki przedmiot badań, jakim są miasta Polski. Najbardziej ogólną teorią społeczną jest marksizm, który powstał w zasadzie jako teoria społeczeństwa kapitalistycznego, jakkolwiek w obecnej formie służy również jako teoria społeczeństwa socjalistycznego. Poszczególne kategorie i pojęcia marksizmu są zbyt ogólne, aby mogły służyć bezpośrednio do wyjaśniania zróżnicowań społeczno-przestrzennych. Kategorie te wymagają takiej reinterpretacji, aby były bardziej zbliżone do rzeczywistości, tj. w stopniu pozwalającym na ich empiryczną weryfikację i dopiero wtedy mogą mieć wartość wyjaśniającą konkretne zjawiska społeczno-przestrzenne.

Inną drogą jest poszukiwanie teorii mniej ogólnej w sensie przedmiotowym, której twierdzenia można wykorzystać do wyjaśniania. Potrzebna jest więc teoria społeczeństwa socjalistycznego, a zwłaszcza jeszcze mniej ogólna przedmiotowo teoria społeczeństwa polskiego. Teoria taka jednak nie istnieje. Istnieje natomiast olbrzymia liczba opracowań empirycznych dotyczących różnorodnych cech społeczeństwa polskiego. Opracowania te charakteryzują się różnym stopniem szczegółowości i - ze względu na odmienne założenia badawcze - różną podatnością na uogólnienia. W badaniach struktur społeczno-przestrzennych miast czy struktur przestrzennych gospodarki geografowie często czerpią koncepcje wyjaśniające z takich fragmentarycznych badań jednostkowych.

Jedną z przyczyn trudności tworzenia syntez i uogólnień teoretycznych w geografii jest zróżnicowanie koncepcji wyjaśniających. Problem polega głównie na braku przekonującej teorii struktury społeczeństwa polskiego, która pokazałaby występujące w Polsce po II wojnie zjawisko restrukturalizacji. Brak również jednolitej teorii procesów urbanizacji i uprzemysłowienia. Jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy jest niewątpliwie duża dynamika zachodzących przemian oraz silne zróżnicowanie zjawisk w przestrzeni i w czasie. Na terenie Polski można wydzielić kilka obszarów, na których odmienne warunki historyczne przyczyniły się do odmiennego przebiegu zjawisk społecznych. Nic więc dziwnego, że koncepcje socjologiczne wyjaśniające procesy urbanizacji i uprzemysłowienia zmieniały się w czasie i różniły się często w zależności od badanego regionu. W sumie socjologowie dali obraz zachodzących przemian i koncentrowali swoje badania na najważniejszych, w danym okresie, zagadnieniach szczegółowych. Tak więc bezpośrednio po wojnie skoncentrowano się na badaniach procesów zachodzących na Ziemiach Zachodnich i Północnych, a zwłaszcza na integracji różnych grup społecznych w miastach.

Okres forsownego uprzemysłowienia (lata pięćdziesiąte) charakteryzował się badaniami dotyczącymi głównie adaptacji napływającej ludności wiejskiej do miast, do pracy w przemyśle. Socjologowie uchwycili zjawisko nieprzystosowania miast, zwłaszcza miast ziem dawnych do wchłonięcia migrantów. Jednym ze skutków tego stanu była selekcja przestrzenna ludności napływowej, zróżnicowanie przestrzenne warunków bytu i nasilenie zjawisk patologii społecznej w miastach. Wysunięta została wówczas przez J. Ziółkowskiego (1967) koncepcja dwóch typów procesów industrializacyjno-urbanizacyjnych. Zgodnie z tą koncepcją, na obszarach słabo rozwiniętych kulturowo i ekonomicznie, procesom tym towarzyszyły zjawiska dezorganizacji, natomiast na obszarach rozwiniętych gospodarczo procesy te przebiegały bardziej harmonijnie, a więc ich skutki przestrzenne miały inny charakter.

W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych badania koncentrowano w rejonach i w miastach uprzemysławianych, bowiem tam

zachodziły najintensywniejsze przemiany społeczne i przestrzenne. Najbardziej zwartą koncepcją ogólną, podsumowującą badania tego okresu, jest teoria socjalistycznej industrializacji J. Szczepańskiego (1973). O ile więc socjologowie traktowali czasami urbanizację i industrializację jako zmienne wyjaśniające zjawiska społeczno-kulturowe (Morawski 1979, 1980), to geografowie jako zmienne wyjaśniające przemiany struktur przestrzennych.

W literaturze socjologicznej istnieją jedynie dwie większe próby budowy teorii społeczeństwa polskiego, które można potraktować jako źródło inspiracji badań struktur społeczno-przestrzennych: teoria J. Szczepańskiego (1973) zarysowana w książce pt.: "Zmiany społeczeństwa polskiego w procesie uprzemysłowienia" oraz teoria W. Wesołowskiego z Zespołem (1979), opublikowana w książce pt.: "Kształt struktury społecznej. Studia do syntezy". Zdecydowanie mniejszy wpływ na kształtowanie teorii struktur społeczno-przestrzennych w miastach polskich będą miały koncepcje o mniejszym zasięgu, tj. ograniczone do jednego aspektu struktury społecznej, czy jednego zjawiska społecznego. Dotyczy to zwłaszcza różnych socjologicznych koncepcji urbanizacji i uprzemysłowienia, wyjaśniających przemiany tych zjawisk w Polsce. Największy zakres wyjaśniania ma niewątpliwie koncepcja narzuconej industrializacji W. Morawskiego (1980) oraz koncepcja J. Ziółkowskiego (1967) dwóch typów procesów industrializacyjno-urbanizacyjnych.

Biorąc za punkt wyjścia wymienione powyżej teorie i koncepcje napotyka się metodologiczny problem niewspółmierności teorii, czy teoretycznego obciążenia języków obserwacyjnych. Problem ten ma istotne znaczenie tylko wtedy, gdy założenia porównywalnych teorii mają charakter ściśle ogólny (Paszkiwicz 1983). Wymienione teorie i koncepcje są porównywalne i przekładalne, albowiem opierają się na tych samych założeniach ontologicznych, tj. na najogólniejszych twierdzeniach dotyczących przedmiotu (czyli społeczeństwa polskiego).

J. Szczepański traktuje uprzemysłowienie jako kompleks zjawisk technicznych i ekonomicznych, bada natomiast ich konsekwencje społeczne. Oczywiście kompleks ten, jak i jego konsekwencje,

w określony sposób kształtują strukturę przestrzenną miasta. Dysponujemy więc teoretycznym opisem procesu który, jak się zdaje, jest główną przyczyną zróżnicowań przestrzennych w strukturze miasta polskiego. Zespół zmiennych, składających się na opis procesu uprzemysłowienia, można traktować jako zmienną niezależną w stosunku do struktury przestrzennej. Na wyższym poziomie uogólnienia, uprzemysłowienie można traktować również jako zmienną zależną od ideologii. Zdaniem J. Szczepańskiego ideologia jest wartością najwyższą. Następnymi w kolejności są wartości polityczne z technikami sprawowania władzy, a dopiero dalej wartości techniczne, ekonomiczne i społeczne. Tak więc uprzemysłowienie to "rozbudowa przemysłu, będąca istotnym czynnikiem rozbudowy gospodarki uspołecznionej i planowej, zgodnie z ideologiczną wizją społeczeństwa socjalistycznego, określoną zasadami marksizmu-leninizmu" (Szczepański 1973, str. 25).

Zagadnienie ideologicznej interpretacji socjalistycznego uprzemysłowienia naświetla szerzej W. Morawski (1985). Ideologia uprzemysłowienia, jakkolwiek zmienna w czasie, składa się według niego z hierarchicznego układu twierdzeń dotyczących wartości społecznych, diagnoz i praktycznych dyrektyw obejmujących realizację przyjętych wartości.

Oddziaływanie przemysłu na życie społeczne J. Szczepański sprowadza do kilku podstawowych mechanizmów. Są nimi:

- skutki maszynizacji pracy,
- powstanie społeczeństwa "organizacyjnego",
- tworzenie nowych, zróżnicowanych form zbiorowości,
- wynik rozwoju gospodarczego, tzn. różnicowanie potrzeb, podnoszenie stopy życiowej wskutek zwiększonej możliwości ich zaspokojenia.

Strukturę społeczno-przestrzenną miasta można traktować jako wynik wpływu tych mechanizmów. Ich identyfikacja wymagałaby jednak kilku odrębnych opracowań. Dotychczasowe badania socjologów i geografów miast w Polsce przyniosły dosyć dokładny materiał dotyczący skutków przestrzennych działania mechanizmu tworzenia nowych, zróżnicowanych form zbiorowości. Tworzenie nowych zróżnico-

wań społeczno-przestrzennych odpowiadających nowym zbiorowościom jest w tych badaniach dość dokładnie rejestrowane i opisywane. Skutki wprowadzenia maszynizacji pracy na strukturę przestrzenną miasta były również badane przez geografów (Pred 1981, 1982).

Czterem etapom uprzemysłowienia rejonów J. Szczepański przypisuje dziewięć grup zjawisk społecznych, co daje dynamiczny opis przemian społecznych uprzemysłowionych miast i regionów. Jeśli więc wydzielonym grupom zjawisk społecznych towarzyszyć będą istotne przemiany struktur społeczno-przestrzennych, to zakres stosowalności teorii socjalistycznego uprzemysłowienia J. Szczepańskiego można będzie rozszerzyć o aspekty przestrzenne. Innymi słowy, teorię tę można zweryfikować w geografii społecznej miast. Weryfikacja teorii może być częściowa, a zakres jej stosowalności - jako teorii wyjaśniającej strukturę społeczno-przestrzenną miast - ograniczony. Można na przykład sporządzić listę zagadnień "geograficznych", które ta teoria wyjaśnia i listę zagadnień, których ona nie wyjaśnia.

Jedną z bardziej konsekwentnych prób budowy teorii społeczeństwa socjalistycznego jest praca zespołu W. Wesołowskiego (1978). Stanowi ona, zgodnie z metodologią socjologiczną, próbę syntezy przemian struktury klasowej i warstwowej w Polsce w latach 1945-1975. Badania te - na tle innych badań socjologicznych struktur społecznych, podjętych dla doraźnych celów i w oparciu o różne kryteria - miały najszerszy zakres i były prowadzone według jednolitych założeń umożliwiających porównywalność i syntezę. Szczególnie interesujące były badania dotyczące zróżnicowań społecznych w wielkich miastach. Postawiono hipotezę, że w miarę rozwoju społeczeństwa socjalistycznego zmniejsza się rola "klasycznych" marksistowskich wyznaczników pozycji klasowej, takich jak własność środków produkcji. Stwierdzono natomiast wzrost znaczenia kwalifikacji zawodowych, wykształcenia, dochodów, władzy, a więc cech związanych głównie z miejscem jednostki w podziale pracy. Wyrażono również przypuszczenie, że właśnie podział pracy stanie się podstawowym czynnikiem determinującym pozostałe atrybuty pozycji społecznej. Wszystkie te atrybuty W. Wesołowski i K.M. Słomczyński (1978) dzielą, w zależności od stopnia przygo-

towania jednostki do wykonywania zawodu, na dwie grupy: nakłady i nagrody. Do nakładów należy wykształcenie, kwalifikacje, intensywność pracy, a do nagród dochody i prestiż.

Powstaje pytanie, czy lokalizacja ludności jest jednym z atrybutów pozycji społecznej? W socjologii i geografii odpowiada się na to pytanie twierdząco; w badaniach z socjologii miast i geografii społecznej różnicowanie przestrzenne i lokalizację jednostek traktowano często jako zmienną niezależną. Przyjęto więc założenie, że lokalizacja jednostek i grup społeczno-zawodowych oraz ich warunki mieszkaniowe są nieodłącznymi własnościami pozycji społecznej, którą można zaliczyć do grupy nagród.

Przestrzeń miasta jest ograniczona. Ograniczoność przestrzeni pociąga za sobą konieczność jej rozdziału. Ponieważ w społeczeństwie socjalistycznym przyjęto zasadę podziału dóbr i zasobów zgodnie z hasłem "każdemu według jego pracy", to podział przestrzeni między różne grupy społeczne i zawodowe oraz uzyskanie przez jednostkę korzystniejszej lokalizacji powinien odbywać się w zależności od nakładów pracy, a ogólniej mówiąc od tych atrybutów pozycji społecznej, które W. Wesołowski (1978) zalicza do nakładów.

Rozdział ograniczonych dóbr i zasobów pociąga za sobą zawsze sprzeczności interesów i rywalizację poszczególnych grup społeczno-zawodowych. W przypadku miast dotyczy to rywalizacji o przestrzeń i szczególne lokalizacje. Można więc sformułować mniej ogólne pytania dotyczące związków między zajmowaniem określonej pozycji społeczno-zawodowej, dochodem, prestiżem itd. z jednej strony, a miejscem w przestrzeni z drugiej - w danym czasie i w zależności od etapu rozwoju społeczeństwa.

Można przyjąć, że struktura społeczno-przestrzenna miasta, a więc rozmieszczenie i charakterystyczne współwystępowanie poszczególnych grup zawodowych, warunków mieszkaniowych, podział ludności na grupy wieku, prestiż, dochody, dostęp do władzy i wykształcenia jest wyrazem sprzeczności i rywalizacji poszczególnych grup społecznych o wartość jaką jest przestrzeń. Analiza struktury społeczno-przestrzennej miasta nie tylko daje wgląd

w rozmieszczenie ludności, ale pozwala na identyfikację sił kształtujących same struktury przestrzenne oraz sił tworzących współczesną strukturę społeczeństwa. Daje również szansę znalezienia odpowiedzi na pytanie o znaczenie lokalizacji i struktur przestrzennych w kształtowaniu się pozostałych atrybutów zróżnicowań społecznych.

Wyjaśnienie zróżnicowań przestrzennych i zróżnicowań społecznych oraz ich wzajemnych relacji wymaga przyjęcia kategorii integrujących oba te typy. Rolę taką mogą spełniać prawdopodobnie pojęcia interesu i konfliktu społecznego. W marksistowskiej teorii struktury społeczeństwa socjalistycznego pojęcie interesu posiada kluczowe znaczenie (Hochfeld 1963; Wesołowski 1974; Michałowska-Gumowska 1980; Drązkiewicz 1980, 1982).

Eksplanacyjne znaczenie pojęcia interesu wynika z możliwości pokazania mechanizmów strukturalizacji społecznej związanej ściśle z charakterem własności środków produkcji. Można przyjąć hipotetyczne założenie, że istnienie w miastach polskich zróżnicowań społeczno-przestrzennych o charakterze nierówności w zaspokojeniu potrzeb mieszkaniowych jest potwierdzeniem, jakkolwiek w sferze konsumpcji, niepełnej realizacji interesu ogólnospołecznego. Niezależnie od tego jakie są przyczyny niepełnej realizacji modelu ogólnospołecznej własności środków produkcji, potrzeby społeczne nie są zaspokojone równomiernie, czyli że nie są realizowane interesy wszystkich grup społecznych. Niejednakowe możliwości zaspokojenia potrzeb powodują zróżnicowanie interesów.

Zróżnicowania społeczno-przestrzenne dowodzą pośrednio istnienia grup o szczególnych interesach, albowiem w różnym stopniu były one w stanie zaspokoić swoje potrzeby lokalizacyjne, odzwierciedlają więc - zgodnie z terminologią Drązkiewicza (1982, str. 189) - interesy grupowe. Powstaje jednak problem, jak można - z punktu widzenia marksistowskiej teorii społeczeństwa socjalistycznego - zidentyfikować takie grupy. Poszukiwanie zasad strukturalizacji społecznej, a więc identyfikacji poszczególnych grup, powinno być skierowane na "badanie stosunków organizacji gospodarki, badanie struktury społeczno-zawodowej, dochodowej i prestiżowej, struktury związanej z uczestnictwem w różnych

instytucjach społecznych itp." (Drażkiewicz 1982, s. 182). Podstawowe znaczenie, decydujące o tym, które grupy społeczne mają większe szanse zaspokojenia swoich potrzeb ma wybór celów gospodarowania (Drażkiewicz 1982; Narojek 1973), począwszy od celów ogólnokrajowych do celów lokalnych w skali miasta. Lokalizacja każdej inwestycji, wybór kierunków inwestowania, dzieli społeczeństwo na tych, którzy będą mieli większe możliwości zaspokojenia potrzeb i tych, którzy będą mieli mniejsze możliwości. Dotyczy to również korzystnej lokalizacji w przestrzeni i dostępu do lepszych warunków mieszkaniowych. W sytuacji znacznego niedoboru zasobów mieszkaniowych, każde nowe osiedle mieszkaniowe staje się przedmiotem rywalizacji. Struktura społeczna takiego obszaru jest wynikiem rywalizacji. Pokazuje ona stopień zaspokojenia potrzeb rywalizujących grup społecznych, który jest funkcją ich siły w danym mieście. Zarysowane powyżej zjawiska można uogólnić, przyjmując pojęcie konfliktu przestrzennego. Konflikt przestrzenny należy tu rozumieć jako zajęcie przez określoną grupę społeczną pewnego miejsca w przestrzeni miasta w taki sposób, że inna grupa społeczna, ubiegająca się również o to miejsce, nie może go osiągnąć. Konflikt przestrzenny można więc traktować jako szczególną formę konfliktu społecznego. Zróżnicowania społeczno-przestrzenne oraz konflikty są ograniczone, przynajmniej częściowo, polityką mieszkaniową, czyli polityką przydziału mieszkań w kategoriach interesu ogólnospołecznego.

W systemie kapitalistycznym mechanizmem, za pomocą którego sposób produkcji i stosunki klasowe odzwierciedlają się w zróżnicowaniach społeczno-przestrzennych, a przede wszystkim w zróżnicowaniach mieszkaniowych w miastach, są procesy zachodzące na rynku mieszkaniowym. Pojęcie rynku, a zwłaszcza rynku mieszkaniowego, jest używane jako kategoria integrująca i wyjaśniająca zróżnicowania przestrzenne i zróżnicowania społeczne oraz ich wzajemne relacje.

W miastach polskich odpowiednikiem mechanizmów rynku mieszkaniowego jest polityka mieszkaniowa rozumiana jako system przepisów prawnych oraz formalnych i nieformalnych decyzji władz administracyjnych określających dostęp poszczególnych grup spo-

łecznych do mieszkań o określonej strukturze i lokalizacji.

Potencjalne znaczenie wyjaśniające może mieć również koncepcja "klas mieszkaniowych" zaproponowana przez J.A. Rexa (1968). Pojęcie klasy w tej koncepcji nie ma nic wspólnego z marksistowskim rozumieniem klasy, a jedynie może być częściowo interpretowane w sensie weberowskim. Ponadto, jak twierdzi P. Saunders (1983), to co analizuje J.A. Rex (1968) jest raczej konfliktem rasowym i etnicznym. Koncepcja klas mieszkaniowych stosowana była, jakkolwiek w zmodyfikowanej formie, do opisu sytuacji w krajach socjalistycznych (Szelenyi 1983; Hegedus, Tosics 1983). Według I. Szelenyiego pozycja jednostki w systemie mieszkaniowym jest zdefiniowana w mniejszym stopniu przez pozycję na rynku mieszkaniowym, a w większym stopniu przez pozycję w procesie redystrybucji. W ujęciu J. Hegedusa i I. Tosicsa (1983) pojęcie klasy mieszkaniowej obejmuje typ mieszkalnictwa (forma własności i wartość rynkowa) oraz przypisaną do tego typu grupę społeczną. Wydaje się bardzo prawdopodobne, że w przypadku miast polskich koncepcja ta mogłaby również mieć pewne znaczenie wyjaśniające. Rywalizacja i konflikty w zdobywaniu mieszkań o konkretnej lokalizacji rozgrywają się pomiędzy jednostkami, ale czy odbywa się również pomiędzy grupami ludności, wyraźnie określonymi społecznie i zawodowo, jest zagadnieniem hipotetycznym. Polityka mieszkaniowa oraz silny podział własnościowy zasobów mieszkaniowych skorelowany jest ze strukturą społeczno-zawodową ludności, pozycją na rynku pracy oraz jej znaczeniem politycznym i majątkowym. Klasa mieszkaniowa może więc być interpretowana jako międzywarstwowa lub wewnątrzwarstwowa grupa interesów, ale zróżnicowania społeczno-przestrzenne w Polsce występują prawdopodobnie na niższym poziomie ogólności.

Przedstawiony powyżej przegląd teorii i koncepcji wyjaśniających i opisujących struktury społeczno-przestrzenne w miastach z natury rzeczy mógł mieć charakter tylko bardzo ogólny. Celem tego przeglądu nie było to, co S. Nowak (1985) określa jako systematyzację przedmiotową twierdzeń, w tym przypadku o miastach i ich strukturze społeczno-przestrzennej. Wspomniano tutaj tylko

o tych teoriach, które wnoszą istotny wkład w rozwój wyjaśniania zróżnicowań społeczno-przestrzennych. Z założenia pominięto liczne koncepcje i modele ekonomiczne i statystyczno-matematyczne, które często, pomimo swego wyrafinowania metodycznego, nie wychodzą poza opis. Szerzej natomiast przedstawiono ekologię społeczną, a zwłaszcza ekologię czynnikową, albowiem stanowiły one podstawę badań dotyczących struktur społeczno-przestrzennych miast polskich.

Zatem, na podstawie wspomnianych powyżej teorii i koncepcji wyjaśniających, można ukształtować pewien zarys hipotetycznych wyjaśnień sposobu kształtowania się struktur społeczno-przestrzennych w miastach polskich. Te hipotetyczne wyjaśnienia można budować na różnych poziomach ogólności i dlatego składają się one raczej na zbiór, a nie na system uporządkowanych twierdzeń wyjaśniających o charakterze teorii hipotetyczno-dedukcyjnej.

Do podstawowych założeń przyjętych wcześniej należy założenie o istnieniu zróżnicowanych struktur społeczno-przestrzennych oraz założenie, że zostały one ukształtowane w wyniku działania różnych sił społecznych, ekonomicznych i politycznych. Do założeń tych można dołączyć kilka następujących, a mianowicie, że na najbardziej ogólnym poziomie wyjaśnień podstawowe procesy kształtujące struktury społeczno-przestrzenne miast (wszystkich kontynentów) są zależne od poziomu rozwoju sił wytwórczych oraz stosunków produkcji. W Polsce po II wojnie niski poziom rozwoju sił wytwórczych oraz stosunki produkcji były odziedziczone po poprzedniej formacji społeczno-gospodarczej, tj. kapitalizmie. Przyjęto założenie, że podstawowe znaczenie wyjaśniające większość przemian gospodarczych, społecznych i politycznych miała ideologiczna wizja powstania społeczeństwa socjalistycznego. W ciągu 40 lat wizja ta ulegała znacznej modyfikacji zarówno w zakresie celów, jak i metod jej realizacji. Zmieniał się również w czasie stopień akceptacji czy oporu poszczególnych grup społeczeństwa wobec celów naczelnych i cząstkowych. Nie wszystkim jednak elementom tej wizji można przypisać istotne znaczenie w wyjaśnianiu zróżnicowań społeczno-przestrzennych w miastach. Zgodnie z zasadami budowy społeczeństwa socjalistycznego, podstawowe znaczenie posiadała na-

cyjnalizacja środków produkcji. Umożliwiła ona grupie kierowniczej dokonanie - w skali całego kraju - wyboru celów gospodarowania, zgodnie z założeniami ideologii i w interesie ogólnospołecznym. Wśród celów gospodarowania podstawowe znaczenie miała strategia uprzemysłowienia spełniająca nie tylko funkcje gospodarcze, ale również ideologiczne i polityczne.

Uprzemysłowienie, będące kompleksem zjawisk technicznych i ekonomicznych, decydowało o przekształceniach struktury społecznej przez wytworzenie nowego podziału pracy oraz kształtowanie nowych zasad hierarchii społecznej. Stało się ono najbardziej dynamicznym procesem kształtującym nową strukturę społeczną, tym bardziej, że spotkało się początkowo z masowym poparciem społeczeństwa.

Wymogom procesu uprzemysłowienia podporządkowano system ilościowej, jakościowej oraz przestrzennej alokacji zasobów mieszkaniowych dla poszczególnych grup zawodowych. Uprzemysłowienie nie było procesem jednolitym. W poszczególnych etapach realizacji zmieniał się jego wpływ na przekształcenia struktury miasta. Siła oddziaływania przemysłu i tempo przemian strukturalnych zależały od intensywności nakładów w stosunku do intensywności "oporu" istniejącego zainwestowania oraz siły tradycyjnych systemów wartości społeczeństw uprzemysławianych miast.

Wybór formy gospodarowania w postaci forsownego uprzemysłowienia spowodował znaczne i narastające w czasie opóźnienia rozwoju urbanizacji w stosunku do rozwoju uprzemysłowienia. Bezpośrednim skutkiem tego zjawiska był rosnący niedobór zasobów mieszkaniowych w przestrzeni miast, w stosunku do zatrudnionej w nich siły roboczej. Dysproporcje te miały szereg istotnych konsekwencji dla struktury przestrzennej miast.

Po pierwsze, ograniczyły one w znacznym stopniu bazę materialną do prowadzenia bardziej bezkonfliktowej egalitarnej polityki w lokalizacji poszczególnych grup społecznych. Po drugie, szczupłość zasobów mieszkaniowych wymuszała często sytuacja radykalnego odchodzenia od zasad egalitaryzmu. Lokalizacja w przestrzeni miasta nie odbywała się w zależności od tych atrybutów

pozycji społecznej, które zaliczano do nakładów, czy od konieczności polepszenia dotychczasowych warunków życia, ale od przynależności do poszczególnych grup interesu. Siła tych grup w rywalizacji o lokalizację przestrzenną i warunki mieszkaniowe zależała od jej znaczenia politycznego oraz od miejsca, jakie zajmowali jej członkowie w podziale pracy. Często o dostępności do nowych mieszkań decydowała niezbędność członków poszczególnych grup zawodowych w realizacji założonych, kluczowych celów gospodarczych w mieście, w danym czasie. Po trzecie, szczupłość zasobów mieszkaniowych, w warunkach silnej rywalizacji o dostęp do nowych zasobów, przyczyniła się do znacznej stabilizacji raz ukształtowanych struktur społeczno-przestrzennych.

Polityka mieszkaniowa ograniczyła, ale nie zlikwidowała wolnej gry wspomnianych wyżej procesów. Zmiany tej polityki w interesie ogółu społeczeństwa (zasada egalitaryzmu) odbywały się z opóźnieniem w stosunku do działalności grup interesu wykorzystujących jej luki i niekonsekwencje. Polityka mieszkaniowa była zresztą często podporządkowana interesom takich grup. W zróżnicowanej przestrzeni miast polskich można więc dopatrywać się istnienia określonych przestrzennie grup interesu o charakterze klas mieszkaniowych.

4. ROZWÓJ STRUKTUR WEWNĘTRZNYCH MIAST PRZED II WOJNĄ ŚWIATOWĄ

4.1. Historyczne źródła zróżnicowań społeczno-przestrzennych i kształtowanie się wizji życia miejskiego

Zrozumienie urbanizacji społeczeństwa polskiego oraz zjawisk zachodzących w miastach bez poznania tła historycznego będzie zawsze niepełne. Podejście każdego społeczeństwa do miasta ulega znacznej ewolucji w czasie. Jakkolwiek kolejność pewnych zjawisk związanych z urbanizacją jest typowa dla wszystkich krajów europejskich, to przebieg tych zjawisk i ich nasilenie jest wynikiem specyfiki danego kraju, a zwłaszcza poziomu rozwoju sił wytwórczych, tradycji kulturalnych i przemian w strukturze społecznej.

Kultura polska od XVI do XX wieku miała charakter ziemiańsko-wiejski. Ziemiańskość, rozwinięta w szczytowym okresie swego rozwoju w ideologię sarmatyzmu, przyczyniła się do powstania odrębności cywilizacyjnej Polski na tle pozostałych krajów Europy. Zbiegło się to z osłabieniem - po okresie renesansu - związków kulturalnych z miastami Europy Zachodniej. W Polsce, począwszy od XVI w., znaczenie miast pod względem prawnym malało. Szlachta, która stała się wyrazicielem dążeń kulturalnych i politycznych całego państwa, uzyskała bezwzględną dominację nad miastami. System polityczno-społeczny, ukształtowany w dużym stopniu przez szlachtę, uniemożliwił powstanie silnego centrum miejsko-dworskiego, które stałoby się wzorcem dla reszty kraju.

W świadomości narodowej dominowała wizja życia wiejskiego, której nośnikiem był stan szlachecki. Zgodnie z tą wizją, jak pisze B. Suchodolski, "przez całe wieki Polska to były lasy i pola, wiejskie chaty i dwory, kościoły i klasztory, pałace i ratusze, mury obronne miast i zamków, był to krajobraz chrześcijańskiego i szlacheckiego społeczeństwa" (1980, s. 369). Również literatura staropolska stała się wyrazicielką uwielbienia wsi w stopniu nie spotykanym w żadnej współczesnej literaturze (Michalski 1972). Nośnikiem wizji życia miejskiego był natomiast stosunkowo słaby gospodarczo i politycznie stan mieszczański. Niechętny stosunek szlachty do miast oraz podejrzliwość wobec mieszkańców miast wynikały nie tylko z faktu, że mieszczan traktowano jak konkurentów do władzy i przywilejów. Istotne znaczenie miały, pomimo znacznie większej tolerancji niż w pozostałych krajach Europy, uprzedzenia narodowościowe. Odnosiło się to zwłaszcza do ludności żydowskiej, która opanowała część handlu oraz do ludności niemieckiej, która opanowała część rzemiosła. Pomimo szybkiej polonizacji wielu przedstawicieli tych grup narodowościowych, ludność miejską traktowano nieufnie. Niewiele zmienił sytuację fakt, że od XVI w. zwiększył się napływ szlachty i magnaterii do miast (Dimitruk 1980). Towarzyszyło mu zwiększenie się liczebności grup obsługujących szlachtę oraz powstanie proletariatu miejskiego (tzw. ludzi luźnych). Instytucjonalne bariery mobilności społecznej i geograficznej chłopów, a głównie poddaństwa (Kula 1962), uniemożliwiły szybszy wzrost ludnościowy miast. Można również przypuszczać, że "istnienie w dostępnym komunikacyjnie promieniu krajów silniej rozwiniętych" (Kula 1962) nie sprzyjało rozbudowie miast, gdyż rolnictwo dostarczało środków wymiennych na towary "przemysłowe" i luksusowe.

Załamania gospodarcze i klęski militarne w XVII i XVIII w. spowodowały agraryzację cywilizacyjną Polski. Niewiele zmienił sytuację fakt, że w drugiej połowie XVIII w. Warszawa nabrała charakteru wielkomiejskiego. Styl życia w Warszawie był wówczas, w porównaniu z resztą kraju, całkiem odmienny. Dane historyków (Herbst 1954; Dumała 1974) pozwalają stwierdzić, że w 1578 r. ludność miejska stanowiła 28,8 % ogółu mieszkańców, a w 1842 r.

tylko 20 %. Stopień urbanizacji na ziemiach polskich w XVI w. był więc wyższy niż w połowie XIX w. Wpłynęła na to utrata niepodległości i długi okres niewoli (1795-1918). W tym okresie w Europie nastąpił bardzo szybki rozwój sił wytwórczych oraz dynamiczny rozwój demograficzny. W Polsce coraz szybszy przyrost ludności powodował przeludnienie wsi oraz powolny wzrost ludności miejskiej. Niedorozwój bazy produkcyjnej w miastach nie pozwalał na wchłonięcie nadwyżek ludnościowych. Stosunki feudalne na wsi zmieniły się natomiast tak, że w XIX w. chłopci starali się utrzymać na ziemi, a ziemiaństwo starało się ich z ziemi wypędzić (Kula 1962). Skok ilościowy w rozwoju miast nastąpił dopiero w drugiej połowie XIX w. Nie spowodował on jednak powstania "wizji życia miejskiego". Należy pamiętać, że w warunkach braku niepodległości miasta były traktowane jako ośrodki administracyjnego i narodowościowego ucisku ze strony zaborców.

Początki kapitalistycznego uprzemysłowienia na ziemiach polskich były wstępem do kształtowania się nowej wizji życia miejskiego. Nastąpiła rozbudowa i uprzemysłowienie Łodzi, Sosnowca i Warszawy. Uprzemysłowienie było jednak wyspami i oddziaływało jedynie na niewielką część społeczeństwa. Głębsze przemiany spowodowało natomiast zniesienie w drugiej połowie XIX w. pańszczyzny we wszystkich trzech zaborach. Walka o uwłaszczenie i niepodległość stała się głównym punktem programu żywiołu miejskiego, a zwłaszcza inteligencji (Kieniewicz 1982). Nastąpiło więc przejście przez mieszkańców miast (inteligencję) duchowego prymatu w narodzie z rąk ziemiaństwa. Jednocześnie szybki rozwój demograficzny spowodował, że pod koniec XIX w. i na początku XX w. rozpoczęła się masowa migracja ludności do miast. Niski poziom uprzemysłowienia kraju oraz narastające przeludnienie wsi zmuszało część ludności do emigracji do miast Ameryki Północnej. Proces urbanizacji znacznej części społeczeństwa polskiego, w warunkach braku materialnych możliwości jego realizacji, został przeniesiony na inny kontynent. Dotyczyło to zaborów austriackiego i rosyjskiego, natomiast emigracja z zaboru pruskiego kierowała się do Westfalii. Migracje te łagodziły w pewnym stopniu przeludnienie wsi.

Odzyskanie niepodległości w 1918 r. zmieniło częściowo sytuację. W 1921 r. tylko 24,6 % ludności Polski mieszkało w miastach. Zahamowanie emigracji po I wojnie światowej spowodowało jednak dalsze narastanie przeludnienia wsi. W zależności od szacunków ocenia się, że w okresie dwudziestolecia międzywojennego przeludnienie wsi wzrosło do 5-9 mln osób. W zjednoczonym kraju ujawniły się silne różnice poziomu rozwoju ekonomicznego, których nie można było szybko zlikwidować. Stosunki miasto-wieś były silnie zróżnicowane regionalnie. Gęsta sieć miast i wyższy poziom uprzemysłowienia na Śląsku, w Wielkopolsce i na Pomorzu umożliwiły szerszą wymianę ekonomiczną i znalezienie pracy w mieście. W świadomości chłopów miasto było niedostępne tylko w zakresie szkoły i kultury (Nowakowski 1981). Na pozostałych terenach niski poziom gospodarczy tylko w znikomym zakresie umożliwiał przechodzenie do miasta i przyczyniał się do istnienia silnych barier między miastem a wsią. Niemniej jednak, w rozbudowę miast zaangażowała się większa niż dotychczas część społeczeństwa. Przykładem może być rozbudowa Warszawy, budowa portu morskiego w Gdyni oraz powstanie Centralnego Okręgu Przemysłowego. W rezultacie w 1938 r. ludność miast wzrosła do 30 % ogółu mieszkańców.

Radykalne zmiany i ukształtowanie się wizji miejskiego stylu życia nastąpiło po II wojnie światowej. Pobudzone to zostało koniecznością odbudowy kraju, przesunięciami terytorialnymi, a zwłaszcza forsowną industrializacją. Początkowo istniały trzy programy rozwoju kraju: program szybkiego uprzemysłowienia, agrarystyczny, czyli skoncentrowania się na rozwoju rolnictwa i zharmonizowanego rozwoju gospodarczego. Zdecydowane zwycięstwo odniósł program szybkiego uprzemysłowienia, które potraktowano jako środek budowy społeczeństwa socjalistycznego (Morawski 1979). Uprzemysłowienie przeprowadzono zasadniczo w okresie 20 lat (1950-1970). Zostało ono określone przez niektórych socjologów (Morawski 1979, 1980) i ekonomistów (Pajestka 1975) jako "industrializacja narzucona".

Uprzemysłowienie spotkało się z akceptacją społeczeństwa polskiego. Potwierdzają to badania socjologiczne (Szczepański 1969). Jednakże z czasem społeczeństwo uświadomiło sobie niektóre nega-

tywne skutki szybszego tempa uprzemysłowienia niż urbanizacji.

Odbudowa i rozbudowa miast wraz z uprzemysłowieniem stały się symbolem, bardziej niż kiedykolwiek przedtem, odzyskania niepodległości, awansu społecznego, postępu i polepszenia warunków życia dostępnych niemal dla każdego, kto zdecyduje się przenieść do miasta.

Przemiany, jakie dokonały się w Polsce po wojnie przyniosły zastąpienie poprzedniej formacji społeczno-gospodarczej przez nową. W początkowej fazie dotyczyło ono tylko sfery politycznej, częściowo gospodarczej i społecznej. Równolegle rozpoczął się proces przekształcania struktur społeczno-przestrzennych, które z opóźnieniem i niecałkowicie dostosowały się do stosunków produkcji. Przejście do nowej formacji stworzyło jak gdyby podstawy (formy instytucjonalne) dla przeobrażeń struktury przestrzennej. Powstaje więc pytanie, czy w związku z przemianami politycznymi i ogromnymi zniszczeniami wojennymi można rozpatrywać strukturę społeczno-przestrzenną miast polskich jako wyniki linearnego procesu rozwoju, jako ciągle następstwo kolejnych struktur wyłaniających się jedna z drugiej na drodze ewolucji. Z chwilą zmiany formacji rozpoczął się proces dostosowywania zastanych struktur przestrzennych miast do potrzeb nowej formacji. Wprowadzenie nowych założeń organizacji społeczeństwa zmieniło, jakkolwiek początkowo w niewielkim stopniu, ustalone od wieków systemy zachowań i preferencje przestrzenne. Ten system zachowań i preferencji, przy pewnych modyfikacjach, był przejmowany przez ludność napływową. Przemiany przestrzenne, mimo rewolucyjnego charakteru przemian społeczno-politycznych, odbywały się w sposób ewolucyjny. Wyjątek stanowiły miasta, które były w znacznym stopniu zniszczone w czasie wojny lub te, których ludność została wymieniona. Nie następowało więc jakieś radykalne zastępowanie starych struktur przestrzennych przez nowe na skutek zmiany formacji społeczno-gospodarczej. Ogólnie można stwierdzić, że przed II wojną i tuż po niej poziom rozwoju sił wytwórczych był podobny, tak że początkowo nie powodował on ani nie wymuszał przemian przestrzennych. Nastąpiły one dopiero z chwilą rozpoczęcia forsownego uprzemysłowienia. Można zgodzić się z J. Szczepańskim (1971), że ustrój so-

cialistyczny budowany jest na podstawach zacofania, którego nie potrafił przewyciężyć niedorozwinięty kapitalizm. Również w przypadku industrializacji i urbanizacji społeczeństwa trudno określić, czy chodzi o przewyciężanie lub odrabianie zaległości, czy też o procesy będące istotną cechą powstającego ustroju socjalistycznego.

4.2. Zróżnicowania społeczno-przestrzenne w miastach

W Polsce geograficzne badania miast mają dosyć długą tradycję. Tematyka badań ulegała ciągłej ewolucji, zgodnie z zapotrzebowaniem społecznym, zainteresowaniem badaczy oraz pod wpływem badań prowadzonych w innych krajach lub w innych dyscyplinach naukowych. Należy zwłaszcza podkreślić wpływ historii (przed II wojną światową) oraz socjologii i urbanistyki (zwłaszcza po wojnie) oraz fakt, że pewne wyniki badań tych dyscyplin można interpretować w kategoriach geograficznego paradygmatu zróżnicowania przestrzennego. Nauki te mają więc istotny udział w poznaniu "geografii społecznej miast polskich".

W artykule opublikowanym w 1982 r. K.Dziewoński rozróżnia dwa pojęcia: "polską geografie miast" oraz "geografie miast polskich". W tym podrozdziale przedstawiono zainteresowania i tematykę prac polskich geografów miast odnośnie do jednego z pól badawczych geografii miast, a mianowicie badań wewnątrzmijskich struktur społeczno-przestrzennych. Realizując taki cel, trudno nie odwołać się do zagadnień będących w zakresie drugiego pojęcia. Źródła dotyczące tej sfery zagadnień są niezmiernie ubogie. Istnieją co prawda liczne opracowania o charakterze historycznym, ale w znacznej większości dotyczą one całych miast albo poszczególnych miejsc. Ogólnym źródłem informacji może też być literatura piękna i publicystyka, zwłaszcza z końca XIX w. i początków XX w., np. twórczość Bolesława Prusa.

W pracach z socjologii i geografii miast odwoływano się zazwyczaj do dwóch prac z początku XX w. Pierwsza to studium Franciszka Bujaka z 1902 r. dotyczące Limanowej. Studium to ma charak-

ter socjologicznej monografii społeczno-gospodarczej. F. Bujak identyfikował w Limanowej, na przełomie wieków XIX i XX, trzy grupy społeczne: ludność urzędniczą i tzw. wolne zawody, ludność mieszczańską rolniczo-rzemieślniczą oraz ludność żydowską handlowo-przemysłową. Powyższe grupy społeczne, według F. Bujaka, nie miały ze sobą nic wspólnego i były prawdopodobnie rozdzielone przestrzennie. W omawianej pracy znajduje się tylko kilka marginesowych uwag wskazujących, np., że ludność żydowska przeważała na rynku oraz, ogólnie biorąc, miała lepsze domy, obszerniejsze i korzystniej położone niż ludność chrześcijańska. Te fragmentaryczne dane są o tyle istotne, ponieważ Limanowa, według F. Bujaka, była bardzo typowym miasteczkiem w Galicji i jej poznanie dawało również obraz innych miast galicyjskich, pomimo odmiennych warunków i cech indywidualnych.

Druga praca to "Rozwój demograficzny dzielnic Krakowa" pod koniec XIX w. Jana S. Bystronia (1915). Opracowanie to stanowi niemal studium z ekologii społecznej. Szczegółowemu opisowi źródełnicowań demograficznych i społecznych towarzyszy podział przestrzeni miasta. J. Bystron opisuje kilka typów dzielnic różniących się funkcjami gospodarczymi, strukturą demograficzną, wykształceniem ludności i charakterem społecznym. Dzielnice robotnicze charakteryzują się większym udziałem ludności w "wieku zarobkującym" (od 15 do 60 lat) oraz dużym udziałem dzieci. Dzielnice zamożne mają niski udział dzieci i wysoki udział osób starszych (powyżej 60 lat). W dzielnicy śródmiejskiej wysoki procent stanowi ludność "w sile wieku", a najwyższy udział mają osoby "wykształcone", natomiast ludności starej i dzieci jest tutaj bardzo mało. Wydzielono również dzielnice żydowskie o charakterze częściowo handlowym, małym udziale dzieci i najniższym udziale osób "wykształconych".

W okresie międzywojennym badania geograficzne miast były prowadzone pod wpływem geografii człowieka P. Vidal de la Blache'a oraz antropogeografii O. Schlütera. Przyjęcie, że "przedmiotem geografii człowieka jest rozmieszczenie ludzi zgrupowanych w społeczeństwach oraz materialnych rezultatów działalności" spowodowało rozwinięcie głównie badań fizjonomicznych krajobrazu (Dzie-

woński 1956, s. 724). Sposób prowadzenia tego typu badań przedstawił w 1928 r. najbardziej syntetycznie Z. Simche w artykule pt. "O typach planów krajobrazowych miast". Pisał on: "pierwszorzędnym środkiem służącym do zobrazowania i zrozumienia charakteru geograficznego miasta jest plan krajobrazowy, tj. plan, usiłujący kartograficznie przedstawić fizjonomję miasta, jego wygląd, jego strukturę, a zatem to co nas przedewszystkiem uderza, co odrazu możemy, wchodząc w miasto, bezpośrednio zaobserwować, zamiast - jak to niektórzy radzą - wziąć się do studjowania statystyki zawodów mieszkańców, aby w ten sposób najniezawodniej dowiedzieć się o miejskim charakterze jakiegokolwiek osiedla" (Simche 1928, s. 68).

Z tego typu badań można wyciągnąć, jakkolwiek drogą pośrednią, pewne wnioski o różnicowaniach społeczno-przestrzennych. Poszczególnym jednostkom fizjonomicznym w krajobrazie miasta można było przypisać, w ogólnych kategoriach, ludność o specyficznym charakterze społecznym, zawodowym, demograficznym i wyznaniowym. Badania fizjonomiczne krajobrazu miejskiego zawierały również bezpośrednio informacje o różnicowaniach społeczno-przestrzennych wewnątrz badanych miast.

Zainicjowane przez L. Sawickiego, w połowie lat dwudziestych, na Uniwersytecie Jagiellońskim, badania monograficzne miast polskich przyniosły dwie większe monografie: Nowego Sącza i Tarnowa. Monografia Nowego Sącza została wykonana przez W. Kubijowicza (1927) w konwencji niemieckiej szkoły badań krajobrazowych. Monografia zawiera analizę rozmieszczenia ludności wewnątrz miasta, której W. Kubijowicz przypisuje równorzędne znaczenie z analizą rozmieszczenia domostw. Przedstawia więc wyniki analizy gęstości zaludnienia na jeden dom i na 1 ha w powiązaniu ze różnicowaniem etnicznym i majątkowym. Struktura społeczno-przestrzenna miasta w ujęciu W. Kubijowicza to rozmieszczenie grup wyznaniowych i etnicznych (głównie chrześcijan i żydów) oraz zawodowych (ryc. 1). Autor wydziela w przestrzeni miasta "dzielnice naturalne", które są dla niego nie tylko odrębnymi jednostkami geograficznymi, ze względu na specyficzny krajobraz, ale również z uwa-

gi na strukturę wyznaniową i zawodową. Z badań Nowego Sącza wyłonił się koncentryczny model miasta, w których zaznaczają się trzy kręgi: 1/ miasto "fizjognomiczne", 2/ przedmieścia, 3/ obszary niemieckie z pewnym odsetkiem ludności miejskiej. Ogólnymi prawidłowościami struktury społeczno-przestrzennej Nowego Sącza były: spadek gęstości zaludnienia w miarę oddalania się do śródmieścia, spadek udziału ludności żydowskiej w miarę oddalania się od centrum, silna segregacja przestrzenna grup zawodowych i wyznaniowych. Najbardziej skrajnymi przykładami segregacji były: "Śródmieście żydowskie", zamieszkałe przez kupców i żydów oraz "kolonia kolejarska", zamieszkała przez kolejarzy i chrześcijan.

W podobnej konwencji wykonano badania Tarnowa. Monografia Tarnowa Z. Simchego (1930) jest jednak znacznie większa. W bardzo szczegółowe opisy fizjognomiczne poszczególnych części miasta wplecione są uwagi dotyczące składu społecznego i zawodowego mieszkańców. Na tej podstawie uzyskujemy już pewien obraz silnych zróżnicowań społeczno-przestrzennych w mieście. Z. Simche wymienia, np. kolonie pracowników warsztatów kolejowych w nowych dzielnicach, powstałych w zachodniej części miasta, odnotowuje skupienie się ludności urzędniczej i przedstawicieli wolnych zawodów, natomiast o południowych peryferiach miasta pisze, że mają charakter "rolniczo-wyrobniczo-kolejarski" (s. 121). Segregację przestrzenną ludności żydowskiej opisuje w następujący sposób: "Specyficznego oblicza wschodniej części Zawala przydają żydzi, którzy tutaj mieszkają nadając temu obszarowi handlowe piętno, ... (s. 112)... Żydzi liczniej mieszkają w zachodniej Grabówce, aniżeli we wschodniej, gdzie mieszka dużo biednej ludności katolickiej w starych budynkach drewnianych" (s. 115).

Kolejne opracowanie, bardziej istotne dla polskiej geografii społecznej miast, zostało wykonane przez W. Rewieńską (1934), na Uniwersytecie Wileńskim i dotyczyło Berezki Kartuskiej. Praca ta stanowi syntezę podejścia niemieckiej szkoły fizjognomicznej i podejścia historyczno-geograficznego, typowego dla ówczesnych prac geografów francuskich (Dziewoński 1956). Monografia Berezki Kartuskiej, podobnie jak Nowego Sącza, zawiera - poza klasyczną ana-

lizą fizjograficzną - również analizy gęstości zaludnienia i struktury społeczno-przestrzennej miasta (ryc. 2). Zróżnicowanie narodowościowo-wyznaniowe opisano w następujący sposób: "Element żydowski podobnie jak w większości miast i miasteczek polskich, rozsiadł się w śródmieściu, zajmując rynek i przylegające doń ulice. Im dalej od śródmieścia, tam żydów mniej, na peryferiach Berezy liczba ich równa się prawie zeru. Element polsko-białoruski zajmuje przede wszystkim południowy i południowo-wschodni krańiec miasta... Zasadniczo moglibyśmy powiedzieć, że ludność żydowska w Berezie Kartuskiej okupuje starsze dzielnice miasteczka infiltrując w miarę rozwoju gospodarczego całego skupienia miejskiego do dzielnic nowych i odpychając ludność chrześcijańską coraz bardziej ku peryferiom" (Rewieńska 1934, s. 47).

Charakterystyczną cechą struktury społecznej miasta była również segregacja zawodowa i tworzenie oddzielnych skupień przestrzennych kupców, wolnych zawodów, wojskowych, rzemieślników i rolników.

Źródłem informacji o zróżnicowaniach społeczno-przestrzennych wewnątrz miast Polski międzywojennej są również materiały do planów urbanistycznych. Przykładem może być opracowanie dla Rzeszowa. W studium do programu ogólnego planu zabudowania m. Rzeszowa, K. Dziewoński i W. Śmigielski (1937) przedstawili charakterystykę ludności miasta w podziale na dzielnice według gęstości zaludnienia, struktury wyznaniowej, struktury zawodowej i demograficznej oraz warunki mieszkaniowe. Podobnie jak w innych miastach ówczesnej Polski, również w Rzeszowie silne zróżnicowanie społeczne miało swój wyraz w segregacji przestrzennej poszczególnych grup wyznaniowych, zawodowych i społecznych. Ludność żydowska dominowała w śródmieściu, ludność robotnicza koncentrowała się na północ i na zachód od śródmieście, urzędnicy skupili się na wschodzie i na południu, a rolnicy na peryferiach. Obrazuje to dobrze opis zróżnicowań zawodowych: "Przestrzennie ludność zajmująca się handlem zamieszkiwała stare dzielnice miasta, najintensywniej zabudowane. Robotnicy zamieszkiwali w pobliżu toru kolejowego (Staromoście i dzielnicy przy kolei jasielskiej). Urzędnicy mieszkali głównie w nowych domach nad Wisłokiem, zaś wolne za-

wody grupowały się w dzielnicy dookoła starego zamku (dziś Sąd Okręgowy i Więzienie)" (Dziewoński, Śmigiełski 1937, s. 11).

O geografii miast polskich okresu międzywojennego traktują również prace wykonane po II wojnie światowej. J. Ziółkowski (1960) przedstawił mapę struktury Sosnowca w 1939 r. (ryc. 3). W przestrzeni Sosnowca można było wydzielić strefę zamieszkania robotników, inteligencji i ludności żydowskiej. Lokalizacja poszczególnych jednostek ludzkich jest, według J. Ziółkowskiego, zdeterminowana głównie ekonomicznie oraz w pewnym stopniu tradycją. Píše on: "W Sosnowcu, wobec kilkudziesięcioletniego zaledwie istnienia społeczności miejskiej, działanie czynników tradycji było raczej nieznaczne. W grę wchodziły natomiast inne pozaekonomiczne czynniki narodowościowej czy społeczno-kulturalnej natury" (Ziółkowski 1960, s. 190). Stwierdził również, że segregacja przestrzenna ludności żydowskiej była oparta na zróżnicowaniach społeczno-kulturalnych. Znaczy to, że ludność żydowska, bez względu na różnice majątkowe lub społeczne, zamieszkiwała razem. Ważniejsza była wówczas wspólnota języka, religii i obyczaju. O przestrzennym rozmieszczeniu ludności polskiej decydował natomiast czynnik ekonomiczny. Dotyczyło to przede wszystkim przestrzennego rozdziału klasy robotniczej i inteligencji.

W początku lat siedemdziesiątych wykonano badania struktury wewnętrznej Warszawy, między innymi na podstawie wyników spisu powszechnego 1931 r. (Węclawowicz 1975). Badania te umożliwiły wydzielenie w przestrzeni miasta czterech stref o zróżnicowanym składzie społecznym. Strefa centralna zamieszkała była przez inteligencję i najbogatszą część społeczeństwa. Strefa typu "getta" zamieszkała była głównie przez ludność żydowską, przy czym w centrum handlowym mieszkała bogata ludność, a na zewnątrz biedniejsza. W Warszawie, inaczej niż w Sosnowcu, poza wyróżnikiem narodowościowo-kulturalnym miało miejsce również rozdzielenie ekonomiczne ludności żydowskiej. Strefa przejściowa zamieszkała była przez uboższą inteligencję, ludność robotniczą oraz rodziny, które przeniosły się tu z coraz bardziej zatłoczonego centrum, strefa peryferyjna - przez najuboższą ludność.

Pełniejszy obraz struktury wewnętrznej miast można by uzyskać po uwzględnieniu opracowań socjologicznych i historycznych. Niemniej, już kilka powyższych przykładów pozwala na uchwycenie pewnych, ogólnych prawidłowości istniejących w strukturze społeczno-przestrzennej miast przedwojennej Polski. Struktura ta była silnie zróżnicowana. Większość miast małych, położonych zwłaszcza we wschodniej i środkowej części kraju, miało w dużym stopniu charakter wiejski, a organizacja przestrzenna tych miast była reliktem feudalnych stosunków produkcji. W miastach tych można było dostrzec liczne elementy struktury przestrzennej i organizacji społeczeństwa, które pasują do koncepcji miasta przedprzemysłowego (por. G.Sjoberg 1960, 1965). W strukturze Nowego Sącza i Berezy Kartuskiej uderza zwłaszcza występowanie dzielnic zawodowych - reliktu feudalnych związków przestrzennych wytwórców i sprzedawców.

Struktura przestrzenna miast w zachodniej części kraju oraz większych miast była wynikiem kapitalistycznych stosunków produkcji. Podobnie jak w miastach Europy Zachodniej, uprzemysłowienie, poza dynamicznym rozwojem miasta, przyniosło silne zróżnicowanie klasowe w przestrzeni miasta. Zróżnicowania narodowościowe i religijne miast ówczesnej Polski znalazły wyraz w segregacji przestrzennej ludności, zwłaszcza żydowskiej.

5. SOCJOLOGICZNE BADANIA STRUKTUR WENĄTRZMIEJSKICH PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

W miastach polskich po II wojnie światowej zachodziły niezwykle dynamiczne procesy społeczne i przestrzenne. Procesy te nie były, niestety, badane w skali wewnątrzmięjskiej. Zarówno geografowie, jak i socjolodzy prowadzili badania w innych skalach.

Dla geografii społecznej miast najbardziej interesujące są te prace socjologiczne, które pokazują zróżnicowanie przestrzenne badanego zjawiska wewnątrz miasta, natomiast mniejsze znaczenie mają prace dotyczące całego miasta lub grupy miast. Literaturę socjologiczną na temat miast polskich można podzielić na trzy grupy. Największą grupę stanowią prace, dotyczące ściśle określonych zagadnień społecznych, a miasto jest jedynie terenem badań. Drugą grupę, głównie w socjologii miast, tworzą prace monograficzne o poszczególnych miastach lub grupach miast. Zakres badanych zagadnień społecznych jest w nich zazwyczaj bardzo szeroki. W grupie tej można wyodrębnić prace na temat miast jako całości oraz pokazujące zróżnicowania w przestrzeni miasta. Trzecia grupa to prace o różnorodnej problematyce dotyczące pewnego wycinka przestrzeni jednego lub kilku miast. Zaliczyć tu można głównie badania osiedli oraz niektóre badania społeczności lokalnych. Należy również wspomnieć o opracowaniach syntetycznych. Najlepszym przykładem jest książka P. Rybickiego (1972), która stała się już klasycznym opracowaniem w socjologii miasta oraz, w węższym zakresie, zbiór prac A. Wallisa (1977) poświęcony wybranym elemen-

tom socjologii miasta.

Bezpośrednio po wojnie wykonywano niemal wyłącznie prace, które można zaliczyć do pierwszej grupy. Uwagę skupiono głównie na Ziemiach Zachodnich i Północnych, ponieważ tam zachodziły najciekawsze procesy społeczne. Koncentrowano się na zagadnieniach adaptacji i integracji społecznej ludności napływowej (Sterniczuk-Brakoniecka 1981).

Miasta tych ziem wykazywały niewątpliwie odmienną specyfikę. Wynikało to głównie z ucieczki i wysiedlenia ludności niemieckiej, a następnie ze spontanicznego i w małym stopniu zorganizowanego ich zasiedlenia przez ludność polską. W każdym zasiedlanym mieście ludność tworzyła mozaikę grup regionalnych i kulturowych, ale zawsze przeważała ludność pochodzenia chłopskiego nad ludnością miast ziem dawnych (Nowakowski 1964, 1967a, 1967b). Równocześnie duży przyrost naturalny przyczynił się do powstania i utrzymania młodej struktury wieku ludności. Zjawiska te zaważyły niewątpliwie na strukturze społecznej miast i ich organizacji przestrzennej. Można przypuszczać, że była ona odmienna niż w miastach starych. Według S. Nowakowskiego (1964), dopiero w okresie kilkunastu powojennych lat w miastach Ziemi Zachodnich i Północnych wytworzyły się procesy i zjawiska analogiczne do procesów i zjawisk zachodzących w miastach pozostałej Polski lub w nowych miastach rozwijających się dynamicznie pod wpływem uprzemysłowienia.

Pewien pogląd na procesy powstawania struktur społeczno-przestrzennych w mieście, bezpośrednio po II wojnie światowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych dają badania Wrocławia wykonane przez B. Jałowieckiego (1967, 1968). Wrocław posiadał już wówczas złożony układ społeczno-przestrzenny ukształtowany w momencie zasiedlenia miasta przez ludność polską. Dzielnice śródmiejskie, a więc najstarsze, miały strukturę koncentryczną, a młodsze wielośrodkową. Badania wykazały występowanie przestrzennej segregacji ludności i "stref naturalnych", co jest o tyle istotne, że w wyniku wojny cała ludność miasta uległa wymianie. Ludność polska, która tu napłynęła po wojnie, odtworzyła w dużym stopniu

dawną strukturę społeczno-przestrzenną ludności niemieckiej. Struktura fizyczna miasta narzuciła więc strukturę społeczno-przestrzenną, pomimo zmian ustrojowych i ludnościowych. Taką strukturę przestrzenną miasta oceniano wówczas negatywnie. B. Jałowicki pisał: "Istnienie stref naturalnych, przestrzennej segregacji społecznej stwarzającej bariery między ludźmi jest niewątpliwie spadkiem po mieście kapitalistycznym. Likwidacja segregacji przestrzenno-społecznej powinna być niewątpliwie jednym z celów zabiegów urbanistycznych" (1967, s. 87). Następową jednak systematyczna erozja tej struktury w wyniku przebudowy centrum, powstania nowych dzielnic mieszkaniowych oraz znacznej rozbudowy całego miasta, co potwierdziły późniejsze badania z ekologii czynnikowej przeprowadzone na podstawie wyników spisu powszechnego z 1970 r. przez A. Jagielskiego (1978, 1982).

Podobnie struktura społeczno-przestrzenna Łodzi, ukształtowana w fazie kapitalistycznego uprzemysłowienia, po drugiej wojnie nie uległa radykalnej zmianie, pomimo znacznej wymiany ludności. Natomiast wprowadzenie nowych funkcji naukowych, oświatowych i administracyjnych zmniejszyło trochę jednostronnie przemysłowy charakter miasta, jakkolwiek przyczyniło się również do odtworzenia, a nawet wzmocnienia, inteligenckiego śródmieścia (Piotrowski 1966). Badania W. Piotrowskiego wykonane pod koniec lat pięćdziesiątych wykazały, że do struktury społeczno-przestrzennej miasta większe zmiany wniosły dopiero nowe osiedla mieszkaniowe, które stały się nowymi jednostkami ekologicznymi.

Podobnie jak w Łodzi, również w Sosnowcu tylko część ludności uległa wymianie. Z badań J. Ziółkowskiego (1960), przeprowadzonych w latach 1948-1950 wynika, że po wojnie główne zmiany w strukturze społeczno-przestrzennej Sosnowca polegały na zasiedlaniu przez ludność polską przedwojennej dzielnicy żydowskiej oraz opuszczonych, lepszych domów i ulic przez ludność robotniczą. Dzielnice zamieszkałe przez inteligencję pozostały natomiast niemal nie naruszone, to znaczy zachowały starą strukturę społeczną.

Badania z socjologii miast wykonywane do końca lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych wykazywały, poza innymi zjawiskami, nieprzystosowanie fizyczne miast do przyjęcia dużego napływu imi-

gracyjnego. Rozbudowa miasta nigdy nie następowała dostatecznie szybko i w sposób planowy tak, aby nie wystąpiły procesy różnicujące przestrzennie ludność w zakresie dostępu do korzystnych warunków życia. Najczęściej zauważalnym zjawiskiem była segregacja przestrzenna ludności pochodzenia wiejskiego. W zniszczonych miastach, np. w Warszawie, następowała koncentracja ludności napływowej w tzw. dzikich osiedlach, w najgorszych warunkach mieszkaniowych (Nowakowski 1967b). Zjawisko to, szczególnie ostre bezpośrednio po wojnie, dzięki rozbudowie miasta oraz przekształceniu migracji żywiołowej w bardziej zorganizowaną, zostało silnie ograniczone. Nastąpiła likwidacja zaczątków gett wiejskich w miastach polskich (Nowakowski 1967). Zjawisko segregacji zaobserwowano również w badaniach przeprowadzonych w Lublinie i Toruniu (Pióro 1962), w Łodzi (Piotrowski 1966), Wrocławiu (Jałowicki 1968) i Płocku (Kaltenberg-Kwiatkowska 1973). Prace wymienionych autorów można zaliczyć do monografii socjologicznych, ujmujących zróżnicowania społeczno-przestrzenne wewnątrz miast.

Drugim, powszechnie obserwowanym zjawiskiem w strukturze społeczno-przestrzennej miast była koncentracja zjawisk patologii i dezorganizacji społecznej. Zjawiska te narastały na skutek żywiołowej migracji, która obejmowała głównie ludzi młodych i samotnych. Selekcję przestrzeną przejawów patologii społecznej w miastach zaobserwowano w Warszawie (Pawełczyńska 1964; Strzembosz 1969), Lublinie (Pióro 1962; Kryczka 1967a), Łodzi (Piotrowski 1966), Wrocławiu (Jałowicki 1967), Świdniku (Kryczka 1967b), Opolu (Piotrowski 1965), Pruszkowie (Łobudzka 1969) i Częstochowie (Braun 1964).

Przyczyn istnienia zróżnicowań społeczno-przestrzennych w miastach doszukiwano się w różny sposób. Najpełniejszą listę czynników determinujących struktury ekologiczne miast polskich przedstawił Z. Pióro (1962). Lista ta nie obejmuje głównego czynnika sprawczego przemian społecznych, gospodarczych i przestrzennych, a mianowicie uprzemysłowienia. Prawdopodobnie wynika to z faktu, że wnioski opierano na miastach, które nie przeżywały wówczas silnego uprzemysłowienia. Nie negując wpływu wymienionych przez Z. Pióro czynników, nadrzędne znaczenie, wyjaśniające

przekształcenia zachodzące w miastach Polski po wojnie, trzeba przypisać uprzemysłowieniu. Badania socjologiczne kilku miast, przeżywających intensywny proces uprzemysłowienia, są ilustracją tej tezy.

Niewątpliwie wpływ uprzemysłowienia na przemiany społeczno-przestrzenne zależy od wielkości miasta oraz od wielkości nowych zakładów przemysłowych. Istotne znaczenie miało przypisanie uprzemysłowieniu funkcji politycznej i ideologicznej. Nowe zakłady przemysłowe - poza względami gospodarczymi - lokalizowano w pobliżu dużych miast, gdyż chodziło o neutralizację drobnomieszczaństwa przez wprowadzenie w ich struktury klasy robotniczej. Najbardziej typowymi przykładami są: lokalizacja Huty im. Lenina pod Krakowem i pobudowanie miasta Nowa Huta oraz Huty im. B. Bieruta w Częstochowie. Struktura społeczno-przestrzenna Krakowa i Częstochowy zaczęła więc od początku lat pięćdziesiątych ulegać szybszym przemianom niż struktura innych dużych miast, nie podlegających tak gwałtownemu uprzemysłowieniu.

W Częstochowie zróżnicowanie przestrzeni miasta wiązało się z powstaniem nowych jednostek o charakterze obszarów naturalnych (Braun 1964). Intensywny rozwój budownictwa mieszkaniowego i modernizacja miasta doprowadziły również do poprawy warunków życia oraz do pewnej egalitaryzacji przestrzennej. Nastąpiło, np. przejście przez robotników części opuszczonych zasobów mieszkaniowych w śródmieściu. Równocześnie powstanie nowych osiedli mieszkaniowych pozwoliło na likwidację barakowej zabudowy przy dworcu kolejowym Częstochowa-Stradom i przeniesienie ludności do nowych mieszkań.

Wielkie inwestycje przemysłowe zmieniały jednak kierunki rozwoju nawet dużych miast. W Krakowie Nowa Huta powstała jako odrębna jednostka społeczno-przestrzenna, bardzo wolno integrująca się z Krakowem (Sulimski 1976; Siemińska 1969). Według Sulimskiego (1982) Kraków od początku XX w. rozwijał się koncentrycznie, następnie w sektorach. Sektor północno-zachodni był zabudowany dobrze wyposażonymi i lepszymi mieszkaniami. W związku z tym skupiła się tam bogatsza ludność o wyższym statusie społecznym. W sektorze południowo-wschodnim, wraz z zakładami przemysłowymi

i terenami składowymi, powstawała gorzej wyposażona zabudowa mieszkaniowa dla robotników. Elementy układu wielośrodkowego zaczęły krystalizować się w pobliżu dużych zakładów przemysłowych: Nowej Huty na wschodzie i Skawiny na południowym zachodzie. Zgodnie z koncepcją Sulimskiego (1982), feudalnej fazie rozwoju miasta odpowiada w przybliżeniu struktura koncentryczna, fazie kapitalistycznego uprzemysłowienia sektorowa, a fazie socjalistycznego uprzemysłowienia wielośrodkowa. Uogólnienie to jest prawdopodobnie prawdziwe w przypadku niektórych dużych miast, natomiast w przypadku średnich miast socjalistyczne uprzemysłowienie przyczynia się raczej do rozwoju sektorowej struktury przestrzennej miasta.

Przykładu kształtowania się struktury społeczno-przestrzennej miasta pod wpływem uprzemysłowienia w regionie o charakterze rolniczym dostarczają badania Świdnika. Miasto to zostało zbadane przez socjologów (Turowski 1963; Kryczka 1967b) na zlecenie Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie. Wyniki badań miały służyć urbanistom do opracowania perspektywicznego planu rozwoju miasta.

Powstanie i rozwój Świdnika związany jest z podjętą w 1949 r. zgodnie z planem sześcioletnim, budową wielkiego zakładu przemysłowego, wytwórni sprzętu komunikacyjnego. Równoległe z budową zakładu powstało osiedle baraków dla robotników tam zatrudnionych. Pod koniec realizacji inwestycji przemysłowej rozpoczęła się szybka budowa mieszkań dla robotników. Ponieważ nie nadążała ona za wzrostem zatrudnienia, baraki - traktowane początkowo jako element tymczasowy - stały się trwałym składnikiem struktury społeczno-przestrzennej miasta. "W tych warunkach", jak pisze J. Turowski (1963, s. 103), "istnienie baraków dało podstawę do dokonywania się procesów selekcji społecznej w mieście". Dzielnice baraków, tj. osiedla A i B oraz osiedle Franciszków, skupiły ludność społecznie niestabilną, osoby samotne, niewykwalifikowane. W przypadku osiedla Franciszków, jak wykazał P. Kryczka (1967b), izolacja przestrzenna wraz z typem zabudowy i doбором mieszkańców przyczyniła się w pewnym stopniu do wytworzenia się specyficznej i spójnej społeczności lokalnej. Osiedle to, o wielu cechach społeczności wiejskiej, przybrało charakter lumpenproleta-

riacki; cechował je również niski standard życia mieszkańców. Osiedla A i C, prawdopodobnie dzięki korzystniejszemu położeniu, pomimo podobnego składu społecznego i podobnej zabudowy, nie wytworzyły takich społeczności jak to miało miejsce w przypadku osiedla Franciszków.

Socjologiczne badania Płocka (Płock... 1982) oparto na założeniach teorii socjalistycznego uprzemysłowienia sformułowanej przez J. Szczepańskiego (1973). Wyniki badań empirycznych, uporządkowane częściowo według wydzielonych w tej teorii czterech etapów uprzemysłowienia, dają się lepiej uogólnić, zwłaszcza że przemiany zachodzące w Płocku mają podobny przebieg jak w innych miastach uprzemysławianych w latach sześćdziesiątych. Dla Płocka istnieją ponadto bezpośrednie analizy przemian struktury społeczno-przestrzennej.

Struktura przestrzenna Płocka, ukształtowana do końca XIX w., po II wojnie nie uległa zmianie i była zróżnicowana. Niewiele zmieniło nowe budownictwo mieszkaniowe, ponieważ było ono rozproszone i wypełniło luki w centrum. Dopiero pod koniec lat pięćdziesiątych powstały dwa nowe osiedla mieszkaniowe. Radykalne zmiany spowodowała budowa kombinatu petrochemicznego. W latach sześćdziesiątych intensywna rozbudowa osiedlowego budownictwa mieszkaniowego przyniosła znaczne zmniejszenie dotychczas istniejących różnic w warunkach mieszkaniowych poszczególnych kategorii społecznych. Stwierdzono też większą zależność warunków mieszkaniowych od wykształcenia, a więc kwalifikacji zawodowych niż od przynależności do warstwy społecznej (Ginsbert-Gebert 1982). Uprzemysłowienie, wymuszając szybki rozwój budownictwa, spowodowało ukształtowanie niemal nowej struktury społeczno-przestrzennej miasta. Przemiany te określił A. Ginsbert-Gebert jako rewolucję ekologiczną. W 1970 r., w przestrzeni miasta można było zidentyfikować obszary zdominowane przez ludność młodą, a także obszary koncentracji ludności starej, głównie w śródmieściu i w starym budownictwie. Występowała również segregacja przestrzenna ludności napływowej i ludności miejscowej, przy czym ludność napływowa uzyskała o wiele lepsze warunki życia niż ludność miejscowa.

Dokładniejsze badania przemian struktury społeczno-przestrzennej Płocka przeprowadziła E. Kaltenberg-Kwiatkowska (1982a, b). Autorka pokazała, w oparciu o 29 jednostek przestrzennego podziału miasta, zmiany jakie nastąpiły między 1960 a 1970 r. we współzależnościach składu społeczno-zawodowego z poziomem wykształcenia ludności i warunkami mieszkaniowymi. Zbadała ona również postrzeganie różnicowań społecznych i przestrzennych przez mieszkańców miasta. Następnie dokonała porównania różnicowań stwierdzonych w oparciu o materiały statystyczne ze różnicowaniami istniejącymi w świadomości społecznej.

Pomimo intensywnych przeobrażeń, w 1970 r. zachowało się wiele struktur społeczno-przestrzennych istniejących w 1960 r.; utrzymał się społeczny charakter peryferii miasta i części śródmieścia. W dalszym ciągu występowało wiele niekorzystnych zjawisk społecznych na obszarze starego budownictwa. W skali całego miasta nastąpiło zmniejszenie zależności pomiędzy poziomem wykształcenia a składem społecznym w poszczególnych obszarach. Silne zależności w 1960 r. pomiędzy składem społecznym danego obszaru a warunkami życia na tym obszarze uległy również radykalnemu zmniejszeniu. Świadczy to, zdaniem E. Kaltenberg-Kwiatkowskiej (1982a), o pewnej egalitaryzacji warunków mieszkaniowych, pomimo utrzymywania się dalszych różnicowań społeczno-przestrzennych. Różnicowania te znajdują odzwierciedlenie w świadomości mieszkańców, ale nie zawsze w sposób wyraźny. Rozbicie opinii jest wynikiem tego, że istniejące różnicowania społeczno-przestrzenne pokazują różnice w proporcjach udziału poszczególnych grup społecznych na danym obszarze, natomiast w żadnym przypadku nie są to obszary jednorodne pod względem składu społecznego, o charakterze gett (Kaltenberg-Kwiatkowska 1982a). W wielu częściach miasta różnicowania są niedostrzegalne, istnieją natomiast obszary, którym przypisuje się określony status społeczny. Występujące obiektywnie różnicowania składu społeczno-zawodowego dwóch osiedli wybudowanych w tym samym czasie o identycznym standardzie warunków mieszkaniowych są również odzwierciedlone w świadomości mieszkańców. Dotyczy to osiedla "Dobrzyńska", które nabrało charakteru robotniczego i osiedla "Kolegialna" o cha-

rakterze inteligentkim.

Ukształtowany raz w świadomości mieszkańców stereotyp atrakcyjności dzielnicy wykazuje tendencję do utrzymywania się. Ludność o wyższych kwalifikacjach miała większe szanse uzyskania mieszkania na obszarach bardziej atrakcyjnych, co z kolei dodatkowo wzmacniało atrakcyjność tego obszaru. Zjawiska te pokazują jeden z mechanizmów powstawania różnicowań społeczno-przestrzennych w mieście. E. Kaltenberg-Kwiatkowska przedstawiła to w postaci ciągu sprzężonych ze sobą zjawisk: "obiektywne różnicowania cech dzielnicy jako środowiska życia (położenie, typ zabudowy, spokój, zaopatrzenie, zieleń, wyposażenie mieszkań) - postrzeganie niejednakowej atrakcyjności poszczególnych dzielnic, wywołuje (...) dążenie do uzyskania lokalizacji w niektórych, a niechęć do zamieszkiwania w innych; ukształtowanie się określonej struktury mieszkańców - postrzeganie tej struktury jako jednego ze składników charakteryzujących dzielnicę, jako środowisko życia - umacnianie opinii o dzielnicach i stopnia ich subiektywnej atrakcyjności" (1982a, s. 185).

Badania Płocka wykazały, że dążenie i preferencje lokalizacyjne mieszkańców są istotnym elementem mechanizmu kształtującego strukturę społeczno-przestrzenną miasta.

Trzecią grupę prac socjologicznych stanowią studia nad osiedlami mieszkaniowymi. Wyniki tych studiów pokazują często skład społeczno-zawodowy mieszkańców danego wycinka przestrzeni miejskiej, jakim jest osiedle, procesy kształtowania składu społecznego, zależności (w mikroskali) między strukturą przestrzeni a procesami społecznymi.

Koncepcja osiedla mieszkaniowego miała również znaczenie ideologiczne jako instrument przeobrażeń społecznych i polepszenia warunków bytowych, zwłaszcza klasy robotniczej (Syrkus 1976). Proponowano tak zwaną koncepcję "osiedla społecznego" (Bruckalska 1948). Realizacja tej koncepcji miała prowadzić do istotnych przeobrażeń struktur społeczno-przestrzennych miast. Chodziło o stworzenie takich form przestrzennych, które pomogłyby w tworzeniu wspólnot czy społeczności lokalnych. Odejście w latach

pięćdziesiątych od treści społecznych wymienionej koncepcji, pomimo prób powrotu do niej w późniejszych latach, nie przyniosło już większych zmian. Skala budowanych osiedli, system zarządzania nimi oraz wyposażenie w usługi nie miały wiele wspólnego z pierwotną koncepcją. Budownictwo mieszkaniowe w miastach polskich po drugiej wojnie światowej było realizowane niemal wyłącznie w formie osiedlowej.

Wydzielone zazwyczaj przestrzenie osiedla stały się bardzo popularnym terenem i przedmiotem badań socjologicznych. Badania te były wielokrotnie podsumowywane i przedstawiane. Wystarczy wymienić, np.: Materiały z II Ogólnopolskiej Konferencji Socjologów Miasta wydane pod redakcją S. Nowakowskiego (1974), Studia nad Osiedlami (1978) oraz prace J. Turowskiego (1976, 1979), P. Kryczki (1981), W. Malickiej (1978, 1980), W. Siemińskiego (1980, 1982), M. Kieniewicz-Strużyny i W. Mirowskiego (1969). Prace te wykazały, że w mikroskali istnieją również istotne różnicowania społeczno-przestrzenne, którym nie zapobiegły egalitarne założenia polityki mieszkaniowej i administracyjnie narzucona tendencja do wymieszania społecznego nowych osiedli. Obserwowano natomiast narastanie segregacji społecznej w zespołach starej zabudowy mieszkaniowej (Czecznerda 1986a, b; Rębowska 1985). Zjawisko to występowało w osiedlach dużych miast, ale szczególnie ostro w małych i średnich miastach podlegających uprzemysłowieniu.

Specyficznym typem badań różnicowań społeczno-przestrzennych są badania socjologiczne dotyczące pojedynczych budynków (bloków mieszkaniowych). Przykładem takim jest studium "Osiedle za Żelazną Bramą" w Warszawie (Burger 1978). Geograficzne badanie w mikroskali przeprowadził J. Dzieciuchowicz (1986) analizując różnicowanie społeczno-demograficzne mieszkańców jednego z osiedli w Łodzi w zależności od piętra zamieszkiwania.

6. EKOLOGIA CZYNNIKOWA WYBRANYCH MIAST W 1970 R.

W polskiej geografii miast po drugiej wojnie światowej rozwinęły się trzy kierunki badań, z których można było, drogą pośrednią, uzyskać wiedzę o zróżnicowaniach społeczno-przestrzennych wewnątrz miast. Pierwszy kierunek obejmuje prace o charakterze topograficzno-fizjograficznym lub morfologicznym, będące kontynuacją i rozwinięciem badań krajobrazowych. Szczególnie popularnym tematem badań były analizy użytkowania ziemi. W ramach drugiego kierunku, funkcjonalnego, skoncentrowano się głównie na koncepcji bazy ekonomicznej. Powstało wiele monografii geograficzno-gospodarczych miast. Trzeci kierunek - ekologiczno-społeczny - pojawił się najpóźniej i pozwolił zgromadzić wiedzę o zróżnicowaniach społeczno-przestrzennych wewnątrz miast.

W badaniach struktur społeczno-przestrzennych wewnątrz miast szczególnie popularną stała się grupa metod analiz czynnikowych. Metody te stosowane są przez geografów miast, socjologów miast w celach poznawczych, natomiast wyniki wykorzystywane są przez urbanistów i polityków społecznych w celach planistycznych.

Rozwój i upowszechnienie analiz czynnikowych umożliwił powstanie kierunku badawczego - ekologii czynnikowej - którego istotą jest stosowanie różnorodnych technik do badania zróżnicowań społeczno-przestrzennych w oparciu o zmienne dezagregowane przestrzennie i pochodzące zazwyczaj ze spisów powszechnych. Badania z ekologii czynnikowej dotyczyły początkowo miast Europy Zachodniej i Ameryki Północnej. W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych

siątych objęto nimi miasta wszystkich kontynentów. Obecnie mało jest wielkich miast, które nie posiadałyby badań z ekologii czynnikowej. Badania te przyniosły olbrzymi materiał porównawczy. Udoskonalono również techniki analizy, a badacze uświadomili sobie siłę wyjaśniającą analiz, ich zalety jak i ograniczenia.

W Polsce, podobnie jak w innych krajach, podjęte zostały w Warszawie i we Wrocławiu badania struktury społeczno-przestrzennej miast przy pomocy metod ekologii czynnikowej. W oparciu o dane statystyczne, pochodzące ze spisu powszechnego 1970 r., wykonane zostały badania Wrocławia i Torunia (Jagielski 1977, 1978, 1982) oraz Warszawy (Węclawowicz, 1975). Wyniki tych badań były również kilkakrotnie porównywane (Jagielski 1977, 1978). Podstawowe znaczenie miało uzyskanie obrazu przemian, jakie dokonały się w okresie 25 lat (1945-1970) w strukturze społeczno-przestrzennej miast Polski. Postawiono wówczas tezę o ogólnym spadku i pewnym wyrównaniu wartości społecznej konkretnych lokalizacji mieszkaniowych w przestrzeni miasta. Teza ta wynikała z faktu znacznego zmniejszenia, w rezultacie przemian ustrojowych, amplitudy różnicowań społeczno-przestrzennych w miastach w porównaniu do stanu przedwojennego. W warunkach odbudowy zniszczonych miast, połączonej z urbanizacją w postaci żywiłowego napływu ludności, istotne znaczenie dla migrantów miało znalezienie miejsca zamieszkania w mieście jako takim, natomiast lokalizacja w tej czy innej części miasta miała względnie mniejsze znaczenie.

Równocześnie z zatarciem się różnic w wartości społecznej poszczególnych lokalizacji, następowało kształtowanie nowej struktury przestrzeni. Zakładano, że zjawisko to przebiegało w oparciu o inne kryteria niż w miastach kapitalistycznych: nie w kategoriach potrzeb jakiegokolwiek klasy czy grupy społecznej², ale spo-

---

² Pojęcie "grupa społeczna" używane jest w węższym i szerszym znaczeniu. W szerszym znaczeniu pojęcie to obejmuje nie tylko podziały ludności według cech, ale również całą sferę więzi społecznych, a w węższym znaczeniu - wyłącznie kategorie społeczne (w rozumieniu socjologicznym), wyróżnione na podstawie wybranych cech. W opublikowanych dotychczas pracach, opisujących wyniki badań własnych, używano pojęcia "grupa społeczna" w węższym znaczeniu. W prezentowanej pracy, przy omawianiu opracowań socjologicznych oraz w rozważaniach ogólnych pojęcie to używane jest

łeczeństwa jako całości.

Istniejące w 1970 r. zróżnicowania społeczno-przestrzenne Warszawy, Wrocławia i Torunia świadczyły jednak, że konkurencja pomiędzy grupami społecznymi o korzystną lokalizację w przestrzeni miasta miała miejsce. W makroskali zjawisko to występowało w postaci walki pomiędzy poszczególnymi instytucjami czy zakładami pracy o lokalizację, liczbę i standard mieszkań dla ich pracowników. W mikroskali działały liczne procesy żywiołowe na prywatnym rynku mieszkaniowym, preferencje lokalizacyjne ludności, nielegalne budownictwo, często substandardowe, na obrzeżach wielkich miast i w małych osiedlach podmiejskich.

Poszukując głównej przyczyny przemian stwierdzono, że kluczowym elementem tworzącym nową strukturę przestrzenną miasta była polityka mieszkaniowa, powodująca przemiany sytuacji mieszkaniowej i lokalizacji poszczególnych grup społecznych (Węclawowicz 1975, 1981). Względnie korzystną lokalizację, w momencie osiedlania się na stałe, uzyskiwały te kategorie społeczne i grupy zawodowe, który były najbardziej potrzebne na danym etapie rozwoju gospodarki miasta. Polityka przydziału mieszkań, uwzględniająca przede wszystkim potrzeby pracowników niezbędnych w produkcji (Goryński 1971), miała swoje odzwierciedlenie w tworzeniu nowych zróżnicowań przestrzennych. Również szybki rozwój budownictwa spółdzielczego w latach sześćdziesiątych, przy gwałtownym ograniczeniu budownictwa państwowego, rozdzielił przestrzennie ludność miast na tych, których stać było na ponoszenie części kosztów budowy mieszkań w ramach spółdzielczości i na tych, którzy byli słabsi materialnie i otrzymywali mieszkania rad narodowych. Natomiast przejęcie przez spółdzielczość, w drugiej połowie lat sześćdziesiątych, głównego ciężaru budownictwa mieszkaniowego w miastach ma ponownie istotne implikacje przestrzenne. Przydzielając mieszkania członkom spółdzielni, zakładom pracy

---

w szerszym znaczeniu, natomiast przy prezentacji wyników własnych badań empirycznych wprowadzono pojęcie "kategoria społeczna", a więc odpowiadające pojęciu "grupa społeczna" w węższym znaczeniu.

jak i oddając część mieszkań do dyspozycji władz terenowych przyczyniono się do większego przestrzennego wymieszania różnych kategorii społecznych i grup zawodowych. Ogólnie mówiąc, podstawowym elementem tworzącym nową strukturę przestrzenną miasta była społeczna wartość siły roboczej, do której dostosowywano politykę mieszkaniową.

Badania Wrocławia i Warszawy miały na celu głównie opis zróżnicowań społeczno-przestrzennych istniejących wewnątrz miast i wykrycie ich struktury. Badania te stały się jednocześnie pierwszą podjętą przez geografów próbą znalezienia chociaż częściowej odpowiedzi na pytanie, co determinuje strukturę społeczno-przestrzenną miast w warunkach gospodarki planowej.

Po zakończeniu badań Warszawy, Wrocławia i Torunia podjęto badania struktury ekologicznej 9 dużych oraz 15 małych miast strefy podmiejskiej Warszawy (Węclawowicz 1981). Starano się uzyskać szerszy materiał empiryczny, który stałby się podstawą do budowy modelu struktury społeczno-przestrzennej miasta polskiego. Wszystkie badania przeprowadzono za pomocą analizy składowych głównych dla zestawu czterdziestu zmiennych (tab. 1), dla dziewięciu dużych miast i czterech zespołów miast podwarszawskich. Sześć pierwszych składowych głównych starano się następnie zinterpretować oraz nadać im nazwy (tab. 2). Stwierdzono, że podstawowym miarą zróżnicowania przestrzeni społeczno-gospodarczej badanych miast są składowe główne określane nazwą "pozycja społeczno-zawodowa" i wyjaśniające od 21,9 % do 31,6 % zmienności całkowitej. Wyjątek stanowi tylko struktura czynnikowa Rzeszowa, dla którego dominującą pozycję wyjaśniającą ma składowa główna będąca miarą "sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych" i wyjaśniająca 32,4 % zmienności.

Przyjęcie nazwy "pozycja społeczno-zawodowa" dla pierwszych składowych głównych w przypadku każdego miasta ułatwiał fakt, że z największymi ładunkami czynnikowymi występował stały zespół powtarzających się zmiennych (tab. 3). Największe znaczenie miały zmienne określające stanowisko społeczne i zawodowe. Równie istotną wartość interpretacyjną posiadały zmienne dotyczące poziomu wykształcenia i warunków mieszkaniowych. Sporadycznie,

z istotnymi ładunkami czynnikowymi występowały zmienne dotyczące form własności i wieku mieszkań, wielkości gospodarstw domowych oraz pochodzenia ludności. Występowanie natomiast trochę odmiennego hierarchicznego układu wartości ładunków czynnikowych wiódących zmiennych, jak i sporadyczne występowanie innych zmiennych, interpretowano jako odzwierciedlenie w strukturze czynnikowej różnej historii i dróg rozwoju struktury wewnętrznej poszczególnych miast.

Powstał więc problem porównywalności i oceny stopnia identyczności wydzielonych wymiarów. W przypadku 9 badanych miast, ten sam zbiór zmiennych wejściowych umożliwił pomiar podobieństwa pomiędzy strukturami czynnikowymi tych miast. Dokonano tego za pomocą obliczenia współczynników korelacji. Macierz korelacji pomiędzy dziewięcioma wymiarami pozycji społeczno-zawodowej (tab. 4) wykazuje bardzo silne związki, które w tym przypadku można interpretować jako podobieństwa pomiędzy wszystkimi wymiarami z wyjątkiem składowych głównych z Olsztyna i Słupska. W rzeczywistości wszystkie te składowe są bardzo podobne i pokrywają się przynajmniej w 75 % ($r^2 \times 100$ %). Wymiar pozycji społeczno-zawodowej w przypadku Olsztyna wykazuje niższe podobieństwo do wymiarów z innych miast, ale pokrywa się z nimi co najmniej w 57,29 %. Podobna sytuacja istnieje w przypadku Słupska przy minimalnym podobieństwie na poziomie 59,14 %. Tak więc składowe główne Łodzi, Krakowa, Lublina, Częstochowy, Radomia, Rzeszowa i Opola reprezentują pierwszy, Słupsk drugi, a Olsztyn trzeci podtyp według wymiaru pozycji społeczno-zawodowej.

W każdym z badanych miast rozkład przestrzenny wartości czynnikowych wymiaru pozycji społeczno-zawodowej charakteryzuje się zarówno cechami wspólnymi, jak i pewnymi cechami specyficznymi. Stwierdzono występowanie dwóch ogólnych prawidłowości. Obszary z relatywnie wyższą pozycją społeczno-zawodową ludności położone są zazwyczaj w centralnych częściach miasta, obszary o niższej pozycji społeczno-zawodowej występują na peryferiach. Najbardziej wyraźny układ przestrzenny występuje w przypadku Radomia (ryc. 4). Centralna część miasta reprezentuje zwarty obszar o najwyższej pozycji społeczno-zawodowej, otoczony jednostkami

o coraz niższych wartościach, w miarę oddalania się od centrum. Prawie identyczny rozkład przestrzenny posiada zmienna 7 - "ludność z wykształceniem wyższym" (ryc. 5), która wchodzi w skład pozycji społeczno-zawodowej z dużym ładunkiem czynnikowym 0,87646 (tab. 3). Równie dużą zbieżność przestrzenną wykazuje zmienna 38 - "mieszkania wyposażone w WC" (ryc. 6), której ładunek czynnikowy wynosi 0,84280. Tak wysokie ładunki czynnikowe świadczą, że zmienność przestrzenna tych cech jest w dużym stopniu (kolejno 76,82 % i 71,03 %) wyjaśniona przez zmienność przestrzenną składowej.

Analiza rozkładu przestrzennego wartości pozycji społeczno-zawodowej, a jeszcze bardziej wymienionych wyżej dwóch zmiennych pokazuje dosyć silną segregację poszczególnych kategorii społecznych i grup zawodowych.

Podobną do Radomia koncentryczną strukturę przestrzenną pozycji społeczno-zawodowej posiada Częstochowa (ryc. 7). Bardziej złożony układ reprezentuje natomiast struktura przestrzenna Krakowa. Obszary o najwyższych wartościach pozycji społeczno-zawodowej występują w postaci sektorów położonych na zachód i na wschód od Starego Miasta (ryc. 8). Sektory te cechują dobre warunki mieszkaniowe związane z budownictwem okresu międzywojennego i są one uznawane za najlepsze pod względem mieszkaniowym teryny miasta (Sulimski 1976). Zdominowane są równocześnie przez wyższe kategorie społeczne i grupy zawodowe. Wysoką klasę wartości pozycji społeczno-zawodowej reprezentują również pozostałe obszary śródmieścia oraz jednostki przestrzenne sektorów zachodniego i wschodniego.

Zwarty sektor grupujący kilka jednostek przestrzennych o wysokich wartościach wystąpił również w Nowej Hucie, co było wówczas pewnym zaskoczeniem. Miasto to wybudowane od podstaw, początkowo jako niezależna jednostka administracyjna, było w swoich założeniach bardzo podobne do osiedli typu patronackiego. Nowa Huta zdominowana jest przez robotników zatrudnionych głównie w kombinacie. Homogeniczny skład ludności kontrastował z bardziej różnorodnym i odmiennym składem innych obszarów Krakowa. Struktura przestrzenna wymiaru pozycji społeczno-zawodowej wykazuje

jednak, że w ciągu prawie dwudziestoletniej historii Nowej Huty działały procesy różnicujące ludność pod względem społeczno-przestrzennym.

Jednostki o najwyższych i wysokich wartościach występowały również wyspowo w dzielnicy Podgórze. Obszary o niskich i najniższych wartościach pozycji społeczno-zawodowej występowały na peryferiach miasta oraz w dzielnicy Podgórze i Nowa Huta.

Podobnie jak w Krakowie, sektorowy układ najwyższych wartości pozycji społeczno-zawodowej reprezentuje również struktura przestrzenna Lublina (ryc. 9). Największe zgrupowanie jednostek o najwyższych wartościach występuje na zachód od centrum, które ma charakter bardziej mozaikowy w porównaniu z prawie jednolitą i raczej wysoką pozycją społeczno-zawodową centrum Krakowa.

W przypadku Lublina linią podziału był wiek budownictwa mieszkaniowego. W ramach powojennego budownictwa najwyższe wartości pozycji społeczno-zawodowej reprezentowały osiedla położone w sektorze zachodnim, o klasę niższą pozycję osiedla położone we wschodniej części miasta. Osiedla we wschodniej części miały bardziej robotniczy charakter, natomiast osiedla śródmieścia i zachodniej części - inteligencki (ryc. 10). Zatem, pomimo relatywnie wyrównanych standardów wyposażenia mieszkań, na skutek budownictwa prowadzonego przez różnych inwestorów, w różnym czasie i dla różnych grup zawodowych (Chmielewski 1978) pomiędzy poszczególnymi osiedlami następowały zróżnicowania społeczne i zawodowe. Zróżnicowania te utrwalone zostały w świadomości mieszkańców podziałem na osiedla "lepsze" i "gorsze", co powodowało dalsze ich pogłębienie. Postawa mieszkańców osiedli sektora zachodniego charakteryzowała się większą akceptacją i zadowoleniem z miejsca zamieszkania niż mieszkańców osiedli wschodniej części miasta (Turowski 1979). Niskie i najniższe wartości pozycji społeczno-zawodowej przypadły na tereny przedwojennego budownictwa mieszkaniowego oraz na przestrzeń pomiędzy sektorami wyższych wartości i na peryferia.

Układ sektorowy najwyższych i wysokich wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej zaznaczył się również w Opolu

(ryc. 11), jakkolwiek układ ten wraz z centrum, nie jest jednolity, gdyż występują w nim jednostki o niższych wartościach.

W największym z badanych miast, Łodzi, rozkład przestrzenny wartości pozycji społeczno-zawodowej charakteryzował się koncentracją wysokich wartości w śródmieściu i występowaniem kilku większych, izolowanych obszarów na południe, na zachód i na północ od centrum (ryc. 12). Śródmieście Łodzi miało jednak charakter mozaikowy, zwłaszcza w północnej części, gdzie udział jednostek o niskich wartościach był duży.

Pozostałe miasta (Słupsk, Olsztyn i Rzeszów) reprezentowały specyficzne, mozaikowe struktury rozkładu przestrzennego wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej. Zwłaszcza w strukturze Olsztyna (ryc. 13) i Rzeszowa (ryc. 14) brak było zwartych obszarów koncentrujących jednostki o najwyższych wartościach. Zróżnicowania społeczno-zawodowe w przestrzeni Rzeszowa potwierdzono dodatkową analizą rozkładu przestrzennego procentowego udziału pracowników umysłowych (ryc. 15). Obszary o wysokim udziale tych pracowników pokrywały się z obszarami o wyższej pozycji społeczno-zawodowej. Ponadto, centralne części miasta przedstawiały mozaikę dwóch pośrednich klas wartości pozycji społeczno-zawodowej, a duże obszary na południu i wschodzie charakteryzowały się najniższymi wartościami.

Drugim wymiarem, występującym niemal powszechnie we wszystkich miastach, są składowe główne nazwane "sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych". Podstawowy zespół cech wchodzących z istotnymi ładunkami do tych składowych dotyczy struktury gospodarstw domowych, warunków mieszkaniowych i struktury demograficznej (tab. 5). Charakterystyczne współwystępowanie zmiennych: struktura wieku, wielkość gospodarstw domowych i etapy budownictwa odzwierciedlało przemiany polityki mieszkaniowej oraz naturalne procesy społeczne. Mieszkania w nowym budownictwie lat 1961-1970 były stosunkowo łatwiej dostępne ludziom młodym, a zwłaszcza młodym małżeństwom. Uzyskanie nowego mieszkania umożliwiało zazwyczaj powiększenie rodziny, co ma swój statystyczny wyraz w zgodnych, wysokich ładunkach czynnikowych zmiennych określają-

cych ludność w wieku 0-14 lat i większe gospodarstwa domowe. Osoby samotne i starsze miały relatywnie gorszy dostęp do nowego budownictwa mieszkaniowego, ponadto ludzie ci, jako bardziej zasiedziali, niechętnie przenoszą się w nowe środowisko. Zjawisko to odzwierciedlone zostało statystycznie zgodnym występowaniem zmiennych dotyczących ludności starszej i starego budownictwa. Etapy budownictwa mieszkaniowego wyznaczały więc w pewnym sensie etapy albo "cykl życiowy" mieszkańców miasta. Zjawisko to nie występowało prawdopodobnie w tak czystej formie, jak zakładała teoria Shevky'ego i Bella (1955), ale skład wymiarów "sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych" wykazuje, że przestrzeń miast polskich jest zróżnicowana wewnątrznie również pod względem cykli życiowych mieszkańców.

Poszczególne składowe główne objęte wspólną nazwą "sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych" były bardzo podobne, ale różniły się między sobą. Macierz korelacji pomiędzy poszczególnymi składowymi głównymi świadczy ogólnie o ich mniejszym wzajemnym podobieństwie (tab. 6) niż w przypadku pozycji społeczno-zawodowej. Największy stopień wzajemnego podobieństwa wykazują składowe Krakowa, Radomia, Łodzi, Rzeszowa (powyżej 80 %). Najsilniej z tą grupą powiązana jest składowa główna sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych z Częstochowy. Składowe główne pozostałych miast wykazują mniejszy stopień podobieństwa. Niemniej, w całym zbiorze składowych sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych nie ma mniejszego podobieństwa niż 50 %. Mówiąc więc o składowych głównych sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych w badanych miastach, za każdym razem należy określić dokładnie, w jakim procencie mówimy o tym samym wymiarze przy porównaniu ich w dwóch różnych miastach.

Rozkład przestrzenny wartości czynnikowych wymiaru "sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych" w największych miastach, tj. w Krakowie (ryc. 16) i w Łodzi (ryc. 17), wykazuje silniejszą polaryzację przestrzenną. Zarówno stare centrum Łodzi, jak i Krakowa charakteryzują się współwystępowaniem małych gospodarstw domowych i starego budownictwa oraz większym udziałem ludności

starszej. Podobna struktura przestrzenna występuje również w przypadku Rzeszowa (ryc. 18), Radomia (ryc. 19) i Częstochowy (ryc. 20). Najniższe wartości sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych dotyczą obszarów nowego budownictwa mieszkaniowego. Na przykład w Rzeszowie obszary te charakteryzują się wysokim udziałem gospodarstw domowych trzy i czteroosobowych (ryc. 21). Obszary o najwyższych i wysokich wartościach obejmują tereny zdominowane przez budownictwo przedwojenne (ryc. 22), które charakteryzują się większym udziałem osób samotnych w starszym wieku (ryc. 23) i małych gospodarstw domowych.

Trochę inna sytuacja występuje w miastach położonych na Ziemiach Odzyskanych (Olsztyn, Opole, Słupsk); analogiczny wymiar zajmuje tam dopiero trzecie miejsce (tab. 2). Większy stopień wyjaśnionej zmienności reprezentują składowe główne określone nazwą "pozycja demograficzno-migracyjna". Zajęcie trzeciej pozycji przez wymiar sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych tłumaczono faktem, że w miastach tych, po drugiej wojnie światowej, wymieniona została prawie cała ludność. Interpretację taką potwierdziło występowanie - w Olsztynie, Opolu i Słupsku - na drugim miejscu składowych głównych demograficzno-migracyjnych. Rozkład przestrzenny wartości czynnikowych tych składowych nie wykazywał większych prawidłowości i miał charakter mozaikowy (ryc. 24, 25).

Składowe główne "pozycji demograficzno-migracyjnej" są trzecim podstawowym wymiarem zróżnicowania społeczno-przestrzennego badanych miast. Składowe te opisywane są z jednej strony przez duże dodatnie ładunki czynnikowe zmiennych określających grupy ludności w wieku 25-64 lat i 0-14 lat wraz ze zmiennymi: "ludność urodzona w miejscu aktualnego zamieszkania", "procent kobiet", "kobiety czynne zawodowo". Z drugiej strony z przeciwnymi ładunkami czynnikowymi występują zmienne dotyczące ludności pochodzenia wiejskiego wraz ze zmiennymi będącymi wskaźnikami zagęszczenia ludności w grupie wieku 15-24 lat.

Charakterystyczne współwystępowanie zmiennych z dużymi ładunkami czynnikowymi w tych składowych pokazywało relatywnie gorsze warunki mieszkaniowe ludności migrującej ze wsi do miast.

Podobnie dominującą liczebnie wśród migrantów ludność w wieku 15-24 lat reprezentowała młodzież przybyła do miasta w celu zdobycia wykształcenia (wszystkie badane miasta są ośrodkami akademickimi).

Analizując stopień podobieństwa składu wymiaru pozycji demograficzno-migracyjnej w strukturach czynnikowych poszczególnych miast, podobnie jak w przypadku dwóch pierwszych wymiarów, posłużono się współczynnikami korelacji (tab. 7). Największe podobieństwo występuje pomiędzy składowymi Rzeszowa i Opola (88,96 %), najmniejsze pomiędzy analogicznymi wymiarami Łodzi i Olsztyna (25,81 %). W rezultacie analogiczne wymiary Rzeszowa, Opola i Łodzi stanowią dosyć jednolity typ "pozycji demograficzno-migracyjnej", o czym świadczą wysokie korelacje (tab. 7), natomiast pozostałe miasta charakteryzują się większą specyfiką własną.

W mniejszym stopniu powszechnym wymiarem były składowe główne nazwane "mieszkalnictwo". W strukturze czynnikowej zajmują one średnio czwarte miejsce. Wymiar "mieszkalnictwo" opisywany jest przez zmienne dotyczące wyposażenia, form własności i wieku mieszkańców. Zmienne te występują w charakterystycznym układzie przeciwstawnych znaków wartości czynnikowych w Łodzi, Słupsku, Opolu i Radomiu.

Podobny wymiar występuje również w Krakowie (składowa 4), który jednak, ze względu na większy udział zmiennych dotyczących pochodzenia ludności niż w składowych nazwanych "mieszkalnictwo", został nazwany "pozycja mieszkaniowo-migracyjna".

W czterech z badanych miast: Łodzi, Częstochowie, Lublinie i Radomiu występują składowe nazwane "pochodzenie ludności". Największymi dodatnimi ładunkami opisują te składowe wszystkie zmienne dotyczące ludności pochodzenia wiejskiego, a największymi ujemnymi ładunkami zmienne dotyczące ludności miejscowej, czyli osób urodzonych w danym mieście. Tym podstawowym zmiennym towarzyszyły w każdym mieście trochę inne zmienne o niższej wartości interpretacyjnej ograniczając uniwersalność tej składowej.

Dosyć powszechnym wymiarem były również składowe główne nazwane "sytuacja mieszkaniowo-demograficzna", tj. składowa 4 w stru-

kturze Olsztyna, 5 w Łodzi, Krakowie i Rzeszowie, 6 w Opolu, Słupsku oraz składowa 5 nazwana "sytuacja demograficzno-mieszkania" w Lublinie.

Pozostałe wymiary nie miały waloru powszechności, a ich różnorodny skład zdeterminowany był głównie charakterem danego miasta. W ostatnich dwóch składowych, w niektórych miastach, występował drugi wymiar pozycji społeczno-zawodowej, np. w Olsztynie (składowa 6), w Łodzi i Lublinie (składowa 7). Należy również nadmienić, że różnorodność zmiennych opisujących niektóre składowe oraz niska wartość ich ładunków czynnikowych uniemożliwiły w niektórych przypadkach nadanie im sensownej nazwy, np. w Radomiu, Rzeszowie i Krakowie (składowe 6 i 7), w Częstochowie, Olsztynie i Słupsku (składowa 5).

Podobną do przedstawionej powyżej dla dziewięciu miast strukturę czynnikową wykazują miasta aglomeracji warszawskiej. Do badań wybrano cztery zespoły, tj.: 1/ Pruszków, Piastów, Ursus, 2/ Grodzisk Mazowiecki, Milanówek, Brwinów, Podkowa Leśna, 3/ Otwock, Józefów, Karczew, 4/ Wołomin, Kobyłka, Żąbki, Zielonka, Marki. Po przeprowadzeniu analiz zidentyfikowano analogiczne wymiary.

Podstawowym wymiarem zróżnicowań społeczno-przestrzennych badanych miast okazały się składowe zinterpretowane jako wymiar "pozycji społeczno-zawodowej". Wyjątkiem była struktura czynnikowa zespołu pruszkowskiego, gdzie wymiar pozycji społeczno-zawodowej występował jako składowa druga.

W każdej składowej głównej o nazwie "pozycja społeczno-zawodowa" z największymi ładunkami występuje stały zespół powtarzających się zmiennych niemal identyczny jak w przypadku analogicznych składowych dziewięciu badanych poprzednio miast. Rozkład przestrzenny wartości czynnikowych tego wymiaru posiada specyficzny układ dla każdego zespołu miast. W zespole pruszkowskim w każdym z miast występuje centrum, na obszarze którego zamieszkuje ludność o najwyższej pozycji społeczno-zawodowej (ryc. 26). W zespole grodziskim wyraźnie występują różnice pomiędzy poszczególnymi miastami (ryc. 27). Wszystkie jednostki przestrzenne Pod-

kowy Leśnej reprezentują najwyższe wartości pozycji społeczno-zawodowej, co potwierdza inteligencki charakter tego miasta. Grodzisk Mazowiecki reprezentuje obszar o najniższych wartościach pozycji społeczno-zawodowej. Brwinów podzielony jest linią kolejową na część południową o wyższej pozycji i północną o niższej pozycji społeczno-zawodowej. Milanówek rozdzielony również linią kolejową ma układ bardziej symetryczny. Najwyższe wartości występują zarówno w południowej części miasta, na obszarze nowego osiedla, jak i na północ od linii kolejowej, na terenach willowych, najniższe wartości pozycji społeczno-zawodowej występują na peryferiach miasta.

Specyficzną strukturę przestrzenną posiada również zespół wołomiński (ryc. 28). Podobnie jak w pozostałych zespołach, tak i tutaj rozkład wartości pozycji społeczno-zawodowej uzależniony jest silnie od linii komunikacyjnych. Obszary o najwyższej pozycji położone są na ogół wzdłuż linii kolejowej i w pobliżu przystanków Kobyłka, Wołomin, Żąbki. Wyjątek stanowi Zielonka, która prawie w całości reprezentuje dwie najwyższe klasy wartości czynnikowych, natomiast obszar miasta Marki ma najniższą pozycję społeczno-zawodową.

Osią zespołu otwockiego jest również linia kolejowa, ale większość obszarów reprezentujących najwyższą pozycję społeczno-zawodową skupiona jest w sanatoryjnej części Otwocka (ryc. 29).

Kolejnym wymiarem opisującym zróżnicowania społeczno-przestrzenne miast podwarszawskich były składowe nazwane "sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych". W przypadku zespołu pruszkowskiego wymiar ten występował jako składowa pierwsza wyjaśniająca najwięcej zmienności wspólnej. W przypadku zespołu grodziskiego i wołomińskiego występował jako składowa druga. Brak było natomiast identycznego wymiaru w zespole otwockim, gdzie jednak pewne podobieństwo z sytuacją mieszkaniową gospodarstw domowych występuje w składowej czwartej nazwanej "mieszkalnictwo".

Większość zmiennych opisujących składowe sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych określało wyposażenie, formy własności i wiek mieszkań. Podobnie jak w dotychczas badanych miastach,

zmienne te rozdzielone były znakami czynnikowymi na dwie grupy. Z jednej strony, z dodatnimi znakami występowały zmienne dotyczące budownictwa z lat 1961-1970 i budownictwa spółdzielczego wraz ze wskaźnikami wyposażenia mieszkań, z drugiej strony, z ujemnymi znakami występowały zmienne dotyczące budownictwa przedwojennego i mieszkań stanowiących prywatną własność. Charakterystyczne współwystępowanie zmiennych dotyczących wielkości gospodarstw domowych i struktury demograficznej wraz ze zmiennymi dotyczącymi budownictwa nadały tym składowym również charakter statusu rodzinnego. Składowe te pokazywały ścisłe powiązanie pomiędzy typem budownictwa a strukturą rodzinną i demograficzną danego obszaru.

W strukturze przestrzennej zespołu grodziskiego (ryc. 30) i wołomińskiego (ryc. 31) najwyższe wartości sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych rozrzucone były w postaci wysp i pokrywały się idealnie z obszarami zdominowanymi przez budownictwo z lat 1961-1970. W większości przypadków były to osiedla lokalnych spółdzielni mieszkaniowych. Każde z miast posiadało swoją wysepkę osiedlową z dziesięciolecia 1961-1970 lub willową, otoczoną obszarami starszego budownictwa o niższych wartościach czynnikowych. W zespole pruszkowskim najwyższe wartości czynnikowe sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych skoncentrowane były na obszarze powojennych osiedli Ursusa (ryc. 32). Wynikało to prawdopodobnie z faktu, że budownictwo mieszkaniowe w Ursusie wykazywało dużo większą dynamikę niż w pozostałych miastach podwarszawskich. Kolejnym wymiarem opisującym zróżnicowania społeczno-przestrzenne były składowe nazwane "pochodzenie ludności". W strukturze czynnikowej zespołu otwockiego wymiar ten występował nawet jako składowa druga. W składowych "pochodzenie ludności" zmienne wiodące w interpretacji rozdzielone były znakami. Zmienne z dodatnimi wartościami ładunków czynnikowych dotyczyły ludności pochodzenia wiejskiego, a z ujemnymi - ludności napływowej.

W rozkładzie przestrzennym wartości czynnikowych występowało wyraźne zagęszczenie jednostek przestrzennych z najwyższymi

wartościami pochodzenia ludności tuż przy granicy administracyjnej Warszawy. Oznaczało to większy udział ludności pochodzenia wiejskiego na tych obszarach. Natomiast w poszczególnych miastach, w ich centrum występowały najniższe wartości wskazujące na przewagę ludności miejscowej.

Pozostałe składowe główne nie miały już waloru powszechności i ich różnorodny skład zdeterminowany był głównie specyficznym charakterem danego zespołu miast.

Przeprowadzone badania z ekologii czynnikowej czterech zespołów miast podwarszawskich oraz dziewięciu większych miast upoważniają do stwierdzenia, że zróżnicowania społeczno-przestrzenne miast można opisać za pomocą kilku syntetycznych wymiarów, którym przypisano następujące nazwy:

1. Pozycja społeczno-zawodowa,
2. Sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych,
3. Pozycja demograficzno-migracyjna,
4. Pochodzenie ludności,
5. Mieszkalnictwo,
6. Sytuacja mieszkaniowo-demograficzna.

Powyższe wymiary wyjaśniają większość zróżnicowań społeczno-przestrzennych w strukturze wewnętrznej miast, jakkolwiek każde z miast posiada swoje własne zróżnicowania wyrażone w postaci specyficznych wymiarów, których udział w wyjaśnianiu zmienności jest jednak stosunkowo niski.

Korzystając z wyników spisu powszechnego 1970 r., przeprowadzone zostały również badania Ostrowa Wielkopolskiego i Poznania oraz badania porównawcze dla lat 1970-1978 Gdańska, Gdyni i Sopotu. Wprowadzenie odmiennych - niż w przedstawionych powyżej badaniach - cech do analizy Ostrowa Wlkp. (Jasiok, Maik, Spychała-Szysko 1980) spowodowało wydzielenie innych, jakkolwiek w pewnym stopniu podobnych wymiarów. W badaniach struktury przestrzeni społeczno-ekonomicznej Ostrowa Wlkp. wprowadzono 28 zmiennych ze spisu powszechnego 1970 r. dla 108 rejonów spisowych jako jednostek przestrzennych miasta. Zmienne te charakteryzowały dokładnie warunki mieszkaniowe, ale obejmowały tylko trzy grupy wieku

ludności i podział ludności czynnej zawodowo według trzech sektorów gospodarki narodowej. Na podstawie takiego układu cech nie można wyciągać wniosków bezpośrednio porównywalnych z wynikami przedstawionymi powyżej, a dotyczącymi zróżnicowań zawodowych i społecznych w przestrzeni miast. Pośredni obraz zróżnicowań społeczno-przestrzennych daje struktura wykształcenia ludności. W wyniku przeprowadzonej analizy, autorzy otrzymali trzy składowe główne wyjaśniające w sumie 47 % zmienności całkowitej.

Pierwsza składowa główna została nazwana "poziom urbanizacji". Zmienne objaśniające tę składową świadczą, jak się zdaje, że ludności z wykształceniem wyższym i średnim towarzyszą zmienne opisujące lepsze warunki mieszkaniowe. Składowa pierwsza jest więc pośrednio w większym stopniu wymiarem pokazującym zróżnicowania społeczno-przestrzenne niż poziom urbanizacji, który jest pojęciem zbyt ogólnym. Potwierdza to rozkład przestrzenny wartości czynnikowych. Centrum miasta, charakteryzujące się lepszymi warunkami mieszkaniowymi, zamieszkane jest w większych proporcjach przez ludność bardziej wykształconą, natomiast peryferia o relatywnie gorszych warunkach mieszkaniowych, zamieszkuje ludność mniej wykształcona. Interpretacja tej składowej w "wąskim sensie" jest, moim zdaniem, bardziej trafna i widzę w niej również wymiar opisujący pośrednio zróżnicowania społeczno-przestrzenne.

Druga składowa główna, zwana "etapy rozwoju miasta", pokazuje podział przestrzeni miasta na tereny budownictwa mieszkaniowego z lat 1960-1970 i budownictwa starszego. Poszczególnym terenom - w zależności od wieku mieszkańców - towarzyszą odmienne struktury demograficzne i pochodzenia ludności. Składowa ta jest więc odpowiednikiem wymiaru sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych wydzielonego w innych miastach.

Trzecia składowa została nazwana "wskaźnik aktywności zawodowej", a jej rozkład przestrzenny pozwala zidentyfikować obszary zamieszkane w większości przez ludność związaną z przemysłem. Na przykład obszary typu A, wydzielone w przestrzeni Ostrowa Wlkp. są prawdopodobnie zdominowane przez robotników. Uogólniony

obraz struktury przestrzennej tego miasta ma postać koncentryczno-sektorową.

Badania struktury wewnętrznej Poznania (Gaczek 1979) miały na celu poznanie zróżnicowania przestrzeni rezydencjalnej drogą analizy zasobów mieszkaniowych ludności. Badania te nie dają bezpośredniego obrazu zróżnicowań społeczno-przestrzennych. Pewne wnioski można jedynie wyciągnąć przez analogię do innych prac, w których wykazano współwystępowanie pewnych typów struktur społecznych z odpowiednimi typami warunków mieszkaniowych lub z pracami pokazującymi współzależności pomiędzy tymi dwoma sferami zagadnień. Ogólnie można domniemywać, że te obszary przestrzeni Poznania, które posiadają najlepsze warunki mieszkaniowe zamieszkałe są przez wyższe kategorie społeczne i grupy zawodowe, natomiast obszary o gorszych warunkach przez niższe kategorie i grupy.

Struktura przestrzeni rezydencjalnej Poznania składa się z elementów modelu koncentrycznego w centrum miasta, sektorowego w miarę oddalania się od centrum i mozaikowego na peryferiach. W jakim stopniu tak zarysowanej strukturze fizycznej miasta odpowiada struktura społeczno-przestrzenna pozostaje zagadnieniem do zbadania.

Badania Trójmiasta (Morawska 1983, 1984) przeprowadzono dla 1970 r. w oparciu o 42 zmienne i 815 jednostek spisowych oraz dla 1978 r. w oparciu o 43 zmienne i 587 jednostek spisowych. W wyniku przeprowadzonych analiz uzyskano kilka składowych głównych o zbliżonym charakterze w obu przekrojach czasowych:

1. Status społeczno-zawodowy, 2. Sytuacja rodzinno-mieszkaniowa, 6. Sytuacja rodzinno-zawodowa oficerów, marynarzy pokładowych i mechaników (czynnik marynarski). Składowe główne 3, 4, 5 miały w obu przekrojach czasowych odmienny charakter. Dla 1970 r. trzecia składowa została nazwana "warunki mieszkaniowe ludności zamieszkującej w budynkach przedwojennych", czwarta - "charakter własności mieszkań", piąta - "sytuacja rodzinno-mieszkaniowa stoczniovców". Dla 1978 r. trzecia składowa została zinterpretowana jako "status ekonomiczny ludności", czwarta - "charakter

własności mieszkań wybudowanych w okresie powojennym", piąta - "sytuacja zawodowo-mieszkańcowa kobiet".

Trójmiasto posiada specyficzną strukturę przestrzenną i specyficzny skład społeczny. Wynika to z jednej strony z warunków środowiska naturalnego, a z drugiej z odmiennej historii miasta i z wpływu gospodarki morskiej. Doprowadziły one do wystąpienia specyficznych wymiarów związanych z zawodami morskimi (składowe C_6 70, C_6 78) oraz do ukształtowania się ogniskowo-pasmowego modelu rozmieszczenia najwyższych wartości pozycji społeczno-zawodowej. Pewnym zaskoczeniem jest natomiast znaczne zwiększenie polaryzacji społeczno-przestrzennej, mimo że między 1970 r. a 1978 r. upłynęło zaledwie osiem lat. Badania S. Morawskiej (1983, 1984) ujawniły również odmienny przebieg procesów, które można nazwać restrukturalizacją przestrzenną miast. W Gdyni następował proces wymieszania przestrzennego grup demograficznych i społecznych. W Gdańsku, przez wzrost liczby jednostek przestrzennych o wysokim statusie społeczno-zawodowym, następowała polaryzacja przestrzenna. W Sopocie natomiast trwał proces rozpraszania elitarnego charakteru wielu jednostek przestrzennych.

Przy bardzo podobnym do innych miast zbiorze zmiennych wejściowych, S. Morawska uzyskała analogiczne wymiary zróżnicowań społeczno-przestrzennych. Ponowne potwierdzenie występowania zidentyfikowanych uprzednio, podstawowych wymiarów świadczy o działaniu identycznych procesów kształtujących strukturę społeczno-przestrzenną miasta, pomimo odmiennych funkcji gospodarczych Trójmiasta i specyficznych warunków środowiska geograficznego.

7. EKOLOGIA CZYNNIKOWA WYBRANYCH MIAST W 1978 R.

Przedstawione powyżej badania z ekologii czynnikowej nie pokazały w jaki sposób powstała opisana struktura społeczno-przestrzenna miast. W badaniach tych nie można było stwierdzić, dlaczego dana kategoria społeczna zajmuje określone miejsce w przestrzeni miasta i jak to miejsce osiągnęła. Ekologia czynnikowa sprawdziła się jako metoda ujawniania i opisu struktury miasta, natomiast nie mówi ona nic o mechanizmach prowadzących do przekształceń struktury przestrzennej miasta.

Podstawowe znaczenie wyjaśniające mogłaby mieć próba znalezienia odpowiedzi na pytanie, jakie procesy doprowadziły do ukształtowania się opisanych przez ekologię czynnikową struktur społeczno-przestrzennych. Wszelkie próby znalezienia bezpośredniej odpowiedzi na to pytanie wymagałyby szerokich, przyczynowo-skutkowych badań procesów, które podejrzewa się o kształtowanie struktur społeczno-przestrzennych. W przeciwnym razie odpowiedzi będą miały charakter wyłącznie hipotetyczny.

Pewne hipotetyczne odpowiedzi, w świetle posiadanej wiedzy o miastach Polski i procesach społeczno-gospodarczych, będą bardziej prawdopodobne niż inne. W podsumowaniu przeglądu koncepcji i teorii opisujących i wyjaśniających zróżnicowania społeczno-przestrzenne w miastach przedstawiono hipotetyczną koncepcję hierarchicznego powiązania procesów, które prawdopodobnie najsilniej wpływają na kształtowanie się struktury społeczno-przestrzennej miast polskich. Poniższe badania, jakkolwiek utrzymane również w konwencji ekologii czynnikowej, miały na celu rozszerzenie moż-

liwości wyjaśniających klasycznych opisów zróżnicowań przestrzennych. W badaniach tych zwrócono większą uwagę na zmiany w strukturze społeczno-przestrzennej miast w okresie 1970-1978. Jednym z celów badań było wykrycie zmian w znaczeniu poszczególnych zmiennych społecznych, zawodowych i demograficznych w różnicowaniu przestrzeni miasta. Starano się wskazać, które kategorie społeczne i grupy zawodowe uzyskiwały w latach 1970-1978 większy dostęp do nowych zasobów mieszkaniowych. Ponadto stwierdzono empirycznie, że obraz struktury społeczno-przestrzennej miasta w ciągu dnia zmienia się w miarę upływu czasu.

Podjęto badania Radomia, Katowic i Krakowa. Głównym celem w badaniach Radomia było uchwycenie przemian (1970-1978) w konstrukcji podstawowych wymiarów opisujących zróżnicowania społeczno-przestrzenne miasta. Badania Katowic miały za zadanie wypełnienie luki w dotychczasowych analizach z ekologii czynnikowej, być przykładem z najbardziej zurbanizowanego i uprzemysłowionego regionu Polski. Starano się sprawdzić stopień stabilności wykrytych wymiarów, w zależności od liczby i charakteru zmiennych wejściowych. Uwzględniono szerzej zróżnicowania demograficzne w celu uchwycenia ich roli w zróżnicowaniach przestrzennych i w przypadku ich wyizolowania od zmiennych społeczno-zawodowych. Badania Krakowa, poza ogólnymi celami zarysowanymi powyżej, miały za zadanie uzyskania bardziej aktualnego obrazu zróżnicowań społeczno-przestrzennych.

7.1. Struktura społeczno-przestrzenna Radomia

W badaniach z ekologii czynnikowej, opartych na materiałach spisu powszechnego z 1970 r., Radom reprezentował najwyraźniejszy - wśród badanych miast - układ przestrzenny. Występowało tu w najostrzejszej formie zjawisko polaryzacji społeczno-przestrzennej. W Radomiu najłatwiej można było wskazać zwarte, duże obszary wysokiej i niskiej pozycji społeczno-zawodowej, obszary o dobrych i złych warunkach mieszkaniowych. Wśród innych miast Polski, Radom odznaczał się szczególnym zaniedbaniem. Przeprowadzone w końcu lat siedemdziesiątych badania warunków życia w miast-

tach wykazały, że mieszkańcy Radomia mają najgorsze warunki życia i najgorsze warunki mieszkaniowe wśród miast powyżej 100 tys. mieszkańców (Muzioł 1981, 1983). Mieszkańcy nowych osiedli mieli zapewnione jednolite, ale stosunkowo lepsze warunki mieszkaniowe, podczas gdy znaczna część ludności zamieszkująca duże obszary miała złe warunki. Większe szanse opuszczenia takich obszarów miały raczej wyższe kategorie społeczne i grupy zawodowe. Stwierdzono wówczas, że bez większej renowacji lub przebudowy nastąpi pogłębienie selekcji społeczno-przestrzennej miasta (Węćławowicz 1982).

W latach 1970-1978 nastąpił jednak znaczny postęp: przybyło 12 509 mieszkań, co stanowiło 25,05 % wszystkich mieszkań Radomia w 1978 r. Wskaźniki wyposażenia mieszkań polepszyły się, ale szybki przyrost ludności (z 159 277 osób w 1970 r. do 185 509 osób w 1978 r.) oraz przyrost liczby gospodarstw domowych (z 47 165 do 60 131) spowodował, że niedobór mieszkań wynikający tylko z przemian struktury demograficznej zwiększył się z 7853 w 1970 r. do 10 290 w 1978 r.

Skala deficytu liczby mieszkań nie określa całej skali potrzeb. Znaczna część mieszkań to mieszkania małe, przeludnione oraz bez podstawowych udogodnień. Na przykład ponad 31 % gospodarstw domowych zamieszkuje wspólnie z innymi gospodarstwami domowymi, tylko 59 % mieszkań wyposażonych jest w centralne ogrzewanie oraz 72 % w ustęp spłukiwany. Otrzymanie nowego mieszkania nie zawsze rozwiązuje trudności mieszkaniowe. Badania ankietowe wśród osób, które otrzymały nowe mieszkania na początku lat siedemdziesiątych (Zwierzchowski 1976) wykazały, że 35 % ankietowanych określiło zajmowane mieszkanie jako za małe, a 25 % uznało standard wyposażenia technicznego za zbyt niski. Należy więc stwierdzić narastającą w latach siedemdziesiątych dysproporcję między skalą potrzeb i aspiracji mieszkaniowych a możliwościami ich zaspokojenia.

Powstaje pytanie, czy przemiany, jakie zaszły w Radomiu w latach siedemdziesiątych, dotyczyły przestrzeni całego miasta, czy tylko niektórych obszarów, czy całej ludności czy tylko pewnych kategorii społecznych i które kategorie społeczne skorzys-

tały, a które straciły na zmianach przestrzennych?

Powtórzenie badań - na podstawie danych ze spisu powszechnego 1978 - miało na celu stwierdzenie tendencji do zmian w strukturze Radomia, zwłaszcza, że był to okres dosyć dynamicznych przemian. Być może nieprzypadkowo Radom, stanowiący przykład złej gospodarki miejskiej, stał się jednym z głównych ośrodków walki politycznej w latach siedemdziesiątych i na początku lat osiemdziesiątych.

Dokonano porównania czterech analiz składowych głównych. Wyniki pierwszej analizy dla 40 zmiennych pochodzą ze spisu powszechnego 1970 i zostały opublikowane (Węclawowicz 1981, 1982). Druga analiza została wykonana dla 41 zmiennych pochodzących ze spisu powszechnego 1978 (tab. 8). Zmienne pochodzące z obu spisów w dużym stopniu pokrywały się, natomiast odmienne były podzielone na jednostki przestrzenne, jakkolwiek zbliżona była ich liczba (126 w 1970 r. i 128 w 1978 r.). Następnie zestawiono 31 identycznych zmiennych dla obu przekrojów czasowych (tab. 9) i wykonano dwie odrębne analizy składowych głównych. W sumie dysponowano wynikami czterech analiz dla 40 i 31 zmiennych dla 1970 r. oraz 41 i 31 zmiennych dla 1978 r. Uzyskane wyniki pozwoliły na zanalizowanie zmian, jakie zaszły w konstrukcji głównych wymiarów zróżnicowań przestrzeni społeczno-gospodarczej miasta oraz w jego strukturze przestrzennej.

Podstawowym wymiarem zróżnicowania przestrzeni społeczno-gospodarczej Radomia w obu przekrojach czasowych okazały się składowe określone nazwą "pozycja społeczno-zawodowa" (tab. 10). Zmienne objaśniające składowe w obu przekrojach czasowych były niemal identyczne. Zmiany, jakie nastąpiły w składzie oraz w wartościach ładunków czynnikowych pozwalają mówić o statystycznym wyrazie przemian struktury społeczno-zawodowej Radomia. Dowodzi to ogólnego wzrostu zróżnicowań i pogłębienia rozwarstwienia społeczno-zawodowego mieszkańców łącznie z pogłębieniem zróżnicowania warunków mieszkaniowych. W strukturze czynnikowej takie grupy zawodowe, jak kierownictwo, urzędnicy oraz takie kategorie społeczne jak pracownicy umysłowi, pracownicy fizyczni nieznacz-

nie zmniejszyły swoje znaczenie (wartość ładunków czynnikowych spadła), wzmocniły natomiast swoje znaczenie takie grupy zawodowe, jak specjaliści, robotnicy, kategoria społeczna pracujący na rachunek własny. Znaczenie pewnych zmiennych jako wyróżnika pozycji społeczno-zawodowej spadło, innych natomiast wzrosło. Wzrosło, na przykład, różnicujące znaczenie wykształcenia. Rozwój budownictwa mieszkaniowego w mieście spowodował, że ładunki czynnikowe wskaźników wyposażenia mieszkań zmniejszyły swoje znaczenie, natomiast fakt, że przyrost liczby mieszkań nie nadążył za przyrostem liczby gospodarstw domowych spowodował zagęszczenie rodzin, co znalazło wyraz we wzroście wartości ładunków czynnikowych takich zmiennych, jak: liczba osób na izbę, powierzchnia użytkowa mieszkań na osobę oraz dwa i więcej gospodarstw domowych w jednym mieszkaniu. Podobnie przyrost wartości ładunków czynnikowych dla zmiennych określających własność mieszkań świadczy o pogłębiającym się zróżnicowaniu pomiędzy sektorem spółdzielczym a prywatnym oraz o spadku znaczenia sektora państwowego jako wyrazu zmian w polityce mieszkaniowej. Wymiary pozycji społeczno-zawodowej w obu analizowanych przekrojach czasowych w dużym stopniu pokrywały się, gdyż współczynnik determinacji ($r^2 \times 100 \%$) wynosił 80,44 %.

Obliczenie stopnia podobieństwa składowych wyliczonych z analizy 40 zmiennych w 1970 r. ze składowymi wyliczonymi z analizy 41 zmiennych w 1978 r. nie jest możliwe. Podobieństwo składu tych wymiarów pozwala jedynie stwierdzić, że mówimy o bardzo podobnych wymiarach pozycji społeczno-zawodowej. Porównując rozkłady przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej w 1970 r. (ryc. 4) i w 1978 r. (ryc. 33) należy zdawać sobie sprawę, że porównujemy bardzo podobne, ale nie identyczne wymiary. Pozwala to tylko na uchwycenie radykalnych zmian, jakie zaszły na większym obszarze miasta. Drobne zmiany, ze względu na odmienne podziały przestrzenne w obu okresach, są mniej uchwytnie.

Drugim istotnym wymiarem są składowe główne nazwane "sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych" (tab. 11). W analizach wykonanych w oparciu o 31 identycznych zmiennych dla obu prze-

krojów czasowych wymiary te pokrywają się w 74,77 % ($r = -0,865$). Podobnie jak w przypadku wymiaru pozycji społeczno-zawodowej, tak i tutaj zmiany, jakie nastąpiły w składzie oraz w wartościach ładunków czynnikowych, pozwalają mówić o statystycznym wyrazie przemian sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych (tab. 11). Zanotowany wzrost zróżnicowań można interpretować jako wzrost polaryzacji przestrzennej, czyli zwiększenie oddzielenia w przestrzeni miasta ludzi starszych, zorganizowanych w małe gospodarstwa domowe i zamieszkujących w starym budownictwie od ludności młodszej, zorganizowanej w większe gospodarstwa domowe i zamieszkującej nowsze i lepiej wyposażone mieszkania. Zjawisko to, zaobserwowane dla 1970 r. w Radomiu i w innych miastach Polski, w 1978 r. uległo nasileniu (ryc. 34).

Pozostałe składowe główne mają już zdecydowanie odmienny skład dla 1970 r. i dla 1978 r., i reprezentują inne wymiary zróżnicowań przestrzennych. W analizach dla 40 zmiennych w 1970 r. kolejnym składowym głównym nadano nazwy: "pozycja demograficzno-migracyjna", "pochodzenie ludności", "mieszkalnictwo". W analizach dla 41 zmiennych z 1978 r. kolejne składowe główne interpretowano jako: "sytuacja demograficzno-mieszkaniowa", "mieszkalnictwo", "sektor prywatny". Również w analizach przeprowadzonych dla 31 identycznych zmiennych dla obu przekrojów czasowych, pozostałe trzy składowe główne były odmienne.

Trzecią składową główną, z analizy 41 zmiennych dla 1978 r., określono nazwą "sytuacja demograficzno-mieszkaniowa". Składowa ta ma charakter uzupełniający i potwierdza zjawiska ujawnione przez składową drugą - "sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych". Oba wymiary wykazują silny związek z wiekiem zabudowy, wiekiem mieszkańców, formą własności mieszkań oraz ich zagęszczeniem. Trzecia składowa główna pozwoliła ponadto na uchwycenie dwóch etapów cyklu życiowego. Skład tego wymiaru (tab. 12) można interpretować następująco: z ujemnymi znakami ładunków czynnikowych mamy zmienne dotyczące ludności w wieku 35-64 lat i 15-24 lat, a więc te grupy wieku, na które składają się rodziny dojrzale, zamieszkujące w dużym procencie w mieszkaniach państwowych

oraz wybudowanych w latach 1945-1970. Są to rodziny, w których wiek dzieci pozwala na większą aktywność zawodową kobiet. Z dodatnimi znakami ładunków czynnikowych mamy zmienne opisujące ludność, będącą na etapie zakładania rodziny lub młode rodziny, a więc w wieku 25-34 lat oraz ich dzieci w wieku 0-14 lat. Rodziny te zamieszkują częstokroć mieszkania o większej powierzchni, wybudowane w latach 1971-1978 oraz w części mieszkań wybudowanych przed II wojną światową. Interpretację taką potwierdza porównanie rozkładu przestrzennego wartości czynnikowych omawianej składowej (ryc. 35) oraz rozkładu przestrzennego zasobów mieszkaniowych według wieku (ryc. 36).

Czwarta składowa główna "mieszkalnictwo" pokazuje również współwystępowanie różnych cech opisujących warunki mieszkaniowe ze strukturą wieku ludności, jakkolwiek skład tego wymiaru (tab. 12) jest mniej czytelny, a jego rozkład przestrzenny trudniejszy do jednoznacznej interpretacji (ryc. 37).

W piątej składowej głównej, określanej nazwą "sektor prywatny", największą wartość interpretacyjną posiada zmienna "pracujący na rachunek własny". Ładunki czynnikowe innych zmiennych, występujące w tej składowej, pozwalają przypuszczać, że ta kategoria społeczna, składająca się częściowo z lekarzy lub z osób z wyższym wykształceniem, w mniejszym stopniu koncentruje się na obszarach zabudowanych w latach 1971-1978 oraz w mieszkaniach państwowych, a w dużym stopniu zamieszkuje mieszkania prywatne ulokowane na peryferiach miasta. Wartość wyjaśniająca tej składowej jest jednak najniższa i wynosi tylko 4,34 % zmienności całkowitej.

Wyniki analizy składowych głównych wykazują, że przemiany struktury społeczno-przestrzennej Radomia zachodziły równolegle z rozbudową miasta. Nowe mieszkania, zgrupowane w osiedlach mieszkaniowych, były przedmiotem rywalizacji między poszczególnymi grupami ludności. Większy dostęp do nowego, dobrze wyposażonego mieszkania miała ludność reprezentująca zawody stojące wyżej w hierarchii społecznej lub silniejsze ekonomicznie i politycznie. Można przyjąć, że nie wszyscy rywalizowali o nowe mieszka-

nia, gdyż część ludności była prawdopodobnie zadowolona ze swoich mieszkań. Analiza dla 1970 r. wykazała, że lepsze warunki mieszkaniowe miały wyższe kategorie społeczne i grupy zawodowe. Na podstawie ponownych analiz dla 1978 r. nie można jednoznacznie stwierdzić, które grupy ludności polepszyły swoje warunki życia i uzyskały lepszą lokalizację. Pewnych przesłanek dostarcza jednak porównanie udziału poszczególnych grup zawodowych i kategorii społecznych mieszkających w nowych osiedlach z ogólną liczbą członków tych grup i kategorii zamieszkałych w mieście.

W trzech zespołach przestrzennych złożonych z osiedli wybudowanych z lat 1971-1978 (ryc. 36) w 1978 r. mieszkało 23,7 % specjalistów, 21,5 % urzędników, 23,5 % lekarzy, 24,2 % naukowców, 26,9 % osób reprezentujących grupę zawodową literatów, dziennikarzy, artystów i aktorów, a tylko 16,8 % wszystkich robotników zamieszkałych w mieście. Robotnicy, jakkolwiek dominują w liczbach bezwzględnych wśród mieszkańców nowych osiedli, to w stosunku do innych grup zawodowych w najmniejszym stopniu polepszyli swoje warunki mieszkaniowe. Podobnie rzecz ma się przy podziale na kategorie społeczne: w nowych osiedlach mieszka 24,4 % osób należących do kategorii pracujących na stanowiskach nierobotniczych i tylko 16,3 % pracujących na stanowiskach robotniczych. Natomiast w osiedlach tych zamieszkiwało stosunkowo mało osób należących do kategorii społecznej agentów (tylko 16,3 %) i pracujących na rachunek własny (10,7 %). Można to tłumaczyć, że osobom tym nie były dostępne mieszkania rozdzielane przez władze lokalne i uspołecznione zakłady pracy, o ile nie były one długoletnimi członkami spółdzielni mieszkaniowych. Grupy te, z jednej strony dosyć silne ekonomicznie, nie były zbyt zainteresowane zamieszkaniem w blokach i zaspokajały swoje potrzeby mieszkaniowe w dużym stopniu w prywatnym budownictwie rodzinnym. Z drugiej strony natomiast, polityka mieszkaniowa państwa blokowała przedstawicielom tych grup swobodny dostęp do mieszkań spółdzielczych i kwaterunkowych.

Przedstawioną strukturę społeczno-przestrzenną miasta uzyskano na podstawie danych pochodzących ze spisu powszechnego, a więc nie pokazujących przemian w ciągu doby. Struktura ta,

w miarę jak ludność przemieszcza się w przestrzeni miasta, zmienia się w ciągu doby w zależności od pory dnia i lokalizacji miejsc pracy, szkół, mieszkań i usług. Zagadnienia te, na przykładzie miast brytyjskich, zostały przedstawione w studium wykonanym przez P.J. Taylora i D.N. Parkesa (1975).

Pewien wgląd w zmiany zachodzące w ciągu doby, w Radomiu umożliwia analiza przejazdów do pracy i szkół pomiędzy 45 jednostkami urbanistycznymi. Możliwe było obliczenie - w poszczególnych jednostkach - gęstości zaludnienia, tzw. "nocnej" (ryc. 38) i tzw. "dziennej" (ryc. 39). Saldo ludności w dzień wykazuje przyrost w dwóch centralnych jednostkach, ale również wielki przyrost w kilku jednostkach zlokalizowanych peryferyjnie. W sumie gęstość zaludnienia w nocy, w centralnych obszarach miasta jest większa niż w dzień (Budzynowska, Węclawowicz 1984).

Układ taki wydaje się charakterystyczny dla miast uprzemysławianych i znacznie rozbudowanych po wojnie. Przyczyn powstania takiego układu, odwróconego w stosunku do klasycznych modeli miast przemysłowych kapitalizmu, można dopatrywać się w historii polityki inwestycyjnej w przestrzeni miasta. Obszary centralne miasta z dużym udziałem funkcji mieszkaniowych jeszcze z czasów przedwojennych zostały w znacznym stopniu zaniedbane. Stały brak mieszkań spowodował utrzymanie zasobów mieszkaniowych w możliwie wszystkich dostępnych budynkach, nawet tych wyeksploatowanych technicznie. Funkcje mieszkaniowe na obszarze centralnym wzmocniono zabudową plombową oraz lokowaniem nowych osiedli blisko centrum, na terenach zainwestowania miejskiego.

Nowe wielkie zakłady przemysłowe lokowano na przemian z najnowszymi osiedlami mieszkaniowymi w pasie otaczającym obszary centralne. Główny wysiłek inwestycyjny położono na rozbudowę przemysłu i na tanie, masowe budownictwo mieszkaniowe. Natomiast funkcje usługowe zostały częściowo zaniedbane i rozproszone, ponieważ nie miały przestrzeni w centrum, a w nowych osiedlach budownictwo usługowe realizowano ze znacznym opóźnieniem. W rezultacie, lokalizacja mieszkań w centrum w dalszym ciągu traktowana jest jako najbardziej korzystna.

Stwierdzona gęstość zaludnienia w dzień i w nocy (ryc. 38 i 39) sugeruje model miasta przemysłowego, w którym ludność koncentruje się głównie na obszarze centralnym z rozchodzącymi się promieniście sektorami osiedli mieszkaniowych, z przemysłem zlokalizowanym peryferyjnie lub między sektorami mieszkaniowymi oraz usługami rozproszonymi w centrum i w osiedlach.

Konsekwencją takiej struktury fizyczno-przestrzennej miasta jest pogłębienie się różnicowań społeczno-przestrzennych w dzień w porównaniu do nocy. W godzinach pracy wyższe kategorie społeczne i grupy zawodowe są bardziej skoncentrowane w centralnych częściach miasta, natomiast niższe kategorie przemieszczają się do peryferyjnie położonych zakładów przemysłowych. Podobne zjawisko można obserwować na przykładzie grup demograficznych. W strukturze demograficznej osiedli mieszkaniowych w godzinach pracy (8⁰⁰ - 15⁰⁰) dominują osoby starsze i małe dzieci, w centralnych częściach miasta zaznacza się natomiast wyraźna koncentracja młodzieży w wieku szkolnym i ludzi w wieku aktywności zawodowej.

7.2. Struktura społeczno-przestrzenna Katowic

W dotychczasowych badaniach* z ekologii społecznej miast Polski brak było przykładów z najbardziej uprzemysłowionego i zurbanizowanego obszaru, jakim jest woj. katowickie. Badania Katowic mają za zadanie częściowe wypełnienie tej luki oraz stanowią próbę identyfikacji wymiarów specyficznych. Domniemanie o istnieniu wymiarów specyficznych wynika z odmiennej historii miasta, z jego górniczo-przemysłowego charakteru i z pozycji, jaką zajmuje wśród innych miast.

Katowice uzyskały prawa miejskie dopiero w 1865 r., a żywiołowy rozwój miasta w fazie kapitalistycznego uprzemysłowienia ukształtował ostre różnicowania społeczno-przestrzenne. Bezpośrednio po II wojnie światowej zainwestowanie terenu utrudniało radykalną poprawę warunków życia. Ta ostatnia zależała od uciążliwych i kosztownych modernizacji, wyburzeń i przebudowy miasta.

Dopiero intensywny rozwój budownictwa mieszkaniowego spowodował likwidację najbardziej rażących różnicowań społeczno-przestrzennych.

Miasto składa się obecnie z kilku jednostek osadniczych, które były poprzednio samodzielny miastami, z osiedli patronackich, nowych osiedli mieszkaniowych, kompleksów kopalń i zakładów przemysłowych, terenów zielonych. Pomimo wielkiego wysiłku inwestycyjnego, podjętego głównie w latach siedemdziesiątych, nadal występuje znaczne przemieszanie funkcji miejskich.

W badaniach Katowic zastosowano model analizy składowych głównych. Przeprowadzono w sumie trzy analizy, odrębnie dla 38, 29 i 18 cech analitycznych (tab. 13). Zbiór jednostek przestrzennych był natomiast stały i obejmował 243 rejony spisowe.

Analiza 38 cech analitycznych pozwoliła na wydzielenie i zinterpretowanie pięciu składowych głównych. Podobnie jak w przypadku większości zbadanych dotychczas miast, również w Katowicach największą wartość wyjaśniającą (26,3 %) ma wymiar nazwany "pozycją społeczno-zawodową". W składzie tego wymiaru (tab. 14) występują cechy opisujące ludność o wyższych stanowiskach zawodowych i społecznych, o wyższym poziomie wykształcenia oraz cechy dotyczące ludności robotniczej z wykształceniem podstawowym i zasadniczym zawodowym. Znaki i wielkości ładunków czynnikowych odpowiadające poszczególnym cechom (tab. 14), pozwoliły zidentyfikować wśród ludności miasta grupy charakteryzujące się wyższą pozycją społeczno-zawodową i mieszkające w lepszych warunkach mieszkaniowych oraz grupy charakteryzujące się niższą pozycją.

Drugi wymiar, wyjaśniający 25,1 % zmienności całkowitej, można interpretować w kategoriach sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych. Z analizy układu znaków i wartości ładunków czynnikowych poszczególnych cech (tab. 15) wynika, że ludność miasta można podzielić na grupę osób starszych, zorganizowanych w jednoosobowe gospodarstwa domowe, mieszkających w starych, przedwojennych mieszkaniach i na grupę osób zorganizowanych w jednorodzinne gospodarstwa domowe, trzy i czterosobowe, za-

mieszkujące w mieszkaniach dobrze wyposażonych, wybudowanych po wojnie, zwłaszcza w latach siedemdziesiątych.

Kolejne dwa wymiary są w pewnym sensie komplementarne. Składowa trzecia, wyjaśniająca 10,1 % zmienności całkowitej, została nazwana "warunki mieszkaniowe grup demograficznych". Układ znaków i wartości ładunków czynnikowych (tab. 16) sugeruje, że ludność w wieku 15-24 lat mieszka w mieszkaniach o większym zagęszczeniu izb, natomiast grupa ludności w wieku 35-64 lat dysponuje względnie mniejszą powierzchnią mieszkań. Składowa czwarta, wyjaśniająca 8,6 % zmienności całkowitej, została nazwana "sytuacją demograficzno-mieszkaniową". Nazwę taką nadano ze względu na skład tego wymiaru sugerujący, że ludność w wieku 25-34 lat wraz z dziećmi dominuje w mieszkaniach wybudowanych w latach 1971-1978, a ludność w wieku 35-64 lat w zasobach mieszkaniowych z lat 1944-1970 (tab. 17).

W sumie wymiary drugi, trzeci i czwarty można interpretować w kategoriach cykliw życiowych. Uderzająca jest zwłaszcza prawidłowość wskazująca, że im starsze zasoby mieszkaniowe danego obszaru, tym większy udział ludności starszej oraz związana z powyższą druga prawidłowość - im młodsze zasoby mieszkaniowe, tym bardziej struktura gospodarstw domowych zbliżona jest do średniej krajowej.

Ostatnia zinterpretowana składowa główna wyjaśnia 5,9 % zmienności całkowitej. Przyjęta nazwa dla tego wymiaru "sektor prywatny" wynika stąd, iż ładunki czynnikowe cech opisujących ten wymiar (tab. 18) pozwalają zidentyfikować w strukturze społeczno-przestrzennej miasta grupy ludności nie związane z gospodarką uspołecznioną. Skład tego wymiaru (tab. 18) wydaje się sugerować, że duża grupa ludności pracującej na rachunek własny lub jako agenci, zamieszkuje na obszarach zdominowanych przez prywatne mieszkania. Z cechami tymi współwystępują pięcioosobowe i większe gospodarstwa domowe. Wydaje się więc, że taki typ pracy i mieszkania umożliwia utrzymanie dużej rodziny.

Następną analizę składowych głównych przeprowadzono w oparciu o zredukowaną do 29 liczbę cech (tab. 13). Zrezygnowano

z cech opisujących wyłącznie zróżnicowania zawodowe i społeczne ludności. W analizie tej chodziło głównie o uchwycenie relacji w rozmieszczeniu pomiędzy grupami demograficznymi i formami organizacji ludności w gospodarstwa domowe z jednej strony, a strukturami warunków mieszkaniowych z drugiej. Zakładano, że uchwycenie takich relacji będzie łatwiejsze przy wyeliminowaniu zaburzającego wpływu, na skład poszczególnych wymiarów, cech zawodowych i społecznych ludności.

W analizie 29 cech wydzielono sześć składowych głównych, które wyjaśniają 82,2 % zmienności całkowitej. Pierwsza składowa, wyjaśniająca 28,2 % zmienności całkowitej, jest wymiarem sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych (tab. 19). Wymiar ten pokazuje, że występuje rozdzielenie przestrzenne grupy osób starszych zorganizowanych w jednoosobowe gospodarstwa domowe i mieszkających w starych przedwojennych mieszkaniach, od grupy osób zorganizowanych w jednorodzinne gospodarstwa domowe trzy- i czteroosobowe zamieszkujące w mieszkaniach dobrze wyposażonych, wybudowanych po wojnie, a zwłaszcza w latach siedemdziesiątych.

Druga składowa główna wyjaśnia 17,4 % zmienności całkowitej i jest wymiarem opisującym warunki mieszkaniowe ludności w zależności od poziomu wykształcenia. Wraz z cechami dotyczącymi ludności z wykształceniem średnim i wyższym występują cechy określające dobre wyposażenie mieszkań (tab. 20). Cechom dotyczącym ludności z wykształceniem zasadniczym i podstawowym towarzyszą natomiast duże gospodarstwa domowe i stare mieszkania.

Trzecia składowa główna wyjaśnia 12,7 % zmienności całkowitej i jest wymiarem opisującym warunki mieszkaniowe grup demograficznych. Skład tego wymiaru pokazuje (tab. 21), że ludności w wieku 15-24 lat towarzyszą cechy wskazujące liczbę osób na izbę, natomiast ludności w wieku powyżej 35 lat towarzyszy cecha opisująca powierzchnię użytkową mieszkań na osobę. Taki układ cech sugeruje, że ludność w wieku 15-24 lat mieszka w mieszkaniach o większym zagęszczeniu na izbę, natomiast ludność powyżej 35 lat dysponuje większą powierzchnią.

Czwarta składowa główna wyjaśnia 10,8 % zmienności całkowitej i jest wymiarem opisującym warunki mieszkaniowe grup demograficznych oraz w pewnym stopniu, podobnie jak pierwsza składowa, sytuację mieszkaniową gospodarstw domowych. Skład tego wymiaru (tab. 22) pozwala domniemywać, że w przestrzeni miasta mieszkaniom wybudowanym w latach siedemdziesiątych towarzyszy ludność w wieku 25-34 lat oraz dzieci do lat 14, natomiast mieszkaniom wybudowanym w latach 1944-1970 - ludność w wieku 35-64 lat.

W sumie składowe pierwszą i czwartą można interpretować w kategoriach cyklu życiowego. Sugeruje to współwystępowanie poszczególnych grup wiekowych ludności z cechami określającymi wiek mieszkań. Piąta składowa główna wyjaśnia już tylko 7,15 % zmienności całkowitej. Zestaw cech objaśniających tę składową (tab. 23) pozwala stwierdzić, że pokazuje ona warunki mieszkaniowe grup demograficznych i grup ludności zróżnicowanych pod względem wykształcenia. Charakterystyczny układ cech (tab. 23) pozwala domniemywać, że mieszkaniom prywatnym towarzyszą w większym stopniu duże gospodarstwa domowe, po kilka gospodarstw domowych w jednym mieszkaniu oraz ludność młoda (w wieku 15-24 lat). Mieszkaniom spółdzielczym, które są dobrze wyposażone, towarzyszy natomiast wyższy udział kobiet czynnych zawodowo, ludność z wyższym wykształceniem i w wieku 35-64 lat. Taki układ współwystępowania cech pozwala domniemywać, że na obszarach spółdzielczego budownictwa mieszkaniowego dominuje ludność napływowa spoza Górnego Śląska, bowiem w tradycyjnych rodzinach śląskich aktywność zawodowa kobiet była niska, albo jest to wynik zmiany modelu rodziny śląskiej związany z podniesieniem poziomu wykształcenia i przemianami cywilizacyjnymi.

Szosta składowa główna wyjaśnia tylko 6,5 % zmienności całkowitej. Cztery cechy z ładunkami czynnikowymi o wartościach bezwzględnych powyżej 0,4 opisujące tę składową pozwalają stwierdzić, że pokazuje ona oddzielenie przestrzenne obszarów zajętych przez budownictwo spółdzielcze i prywatne od obszarów, na których przeważają mieszkania stanowiące własność różnych instytucji państwowych i władz kwaterunkowych.

Kolejną analizę składowych głównych przeprowadzono w oparciu o 18 cech (tab. 13). Szesnaście cech jest identycznych jak w poprzednich dwóch analizach. Cecha "ludność w wieku 15-34 lat" stanowi sumę dwóch cech z poprzednich analiz, tj. "ludności w wieku 15-24 lat" i "ludności w wieku 25-34 lat". Cecha "zawód - nierobotnicy w % ogółu pracujących" jest natomiast dopełnieniem do 100 % cechy "zawód - robotnicy", która występuje w zbiorze 38 zmiennych.

Przeprowadzenie tej analizy miało za zadanie sprawdzenie, czy przy znacznej redukcji liczby cech wejściowych można również wykryć wymiary uzyskiwane w szerszych analizach. W wyniku przeprowadzenia analizy składowych głównych dla 18 cech uzyskano 5 składowych głównych (tab. 24 a, b, c, d), które można interpretować podobnie jak w poprzednich analizach 38 i 29 cech. Oczywiście składowe te objaśniane są przez mniejszą liczbę cech (tab. 24 a, b, c, d) tak, że trudno im nadać nazwy (np. składowym 3_{18} i 4_{18}).

Kolejne analizy w oparciu o 38, 29 i 18 cech wykazały stabilność wykrytych wymiarów i współwystępowania cech. Wykrycie podstawowych wymiarów różnicujących przestrzeni miast nie wymaga więc dużej liczby cech. Wymiary te można zidentyfikować zarówno operując 38 cechami, jak i w przypadku 29 czy 18 cech.

W sumie przestrzeni Katowic można opisać za pomocą czterech podstawowych wymiarów. Pierwszy z nich to "pozycja społeczno-zawodowa ludności", która jest mierzona stanowiskiem społecznym i zawodowym, wykształceniem i warunkami mieszkaniowymi. Wymiar ten występował jako składowa 1 w analizie 38 cech, jako składowa 2 w analizie 29 cech i jako składowa 2 w analizie 18 cech. Wymiar drugi to "sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych" mierzona wielkością gospodarstwa domowego, warunkami mieszkaniowymi, formą własności i wiekiem mieszkań oraz, w mniejszym stopniu, wiekiem mieszkańców. Wymiar trzeci to "warunki mieszkaniowe grup demograficznych". Pokazuje on współwystępowanie pewnych grup wieku w zależności od określonych warunków mieszkaniowych. We wszystkich analizach jest to składowa trzecia. Wymiar czwarty to

"sytuacja demograficzno-mieszkaniowa". Pokazuje on współwystępowanie grup wiekowych ludności w zależności od przedziałów wieku zasobów mieszkaniowych. We wszystkich analizach są to czwarte składowe główne. Pozostałe wymiary są o wiele mniej wyraźne i mogą być odmiennie interpretowane w każdej z trzech analiz. Jedyłą cechą wspólną dla piątego wymiaru jest współwystępowanie mieszkań prywatnych i dużych gospodarstw domowych.

Powyższe wyniki pozwalają stwierdzić, że przy bardzo podobnym do innych miast Polski zbiorze cech wejściowych, w analizie Katowic uzyskano analogiczne najważniejsze wymiary zróżnicowań społeczno-przestrzennych. Ponowne potwierdzenie występowania zidentyfikowanych uprzednio, podstawowych wymiarów świadczy o powszechności działania identycznych procesów kształtujących strukturę społeczno-przestrzenną miasta, pomimo, podobnie jak w przypadku Trójmiasta, specyficznego typu gospodarczego i społecznego Katowic.

We wszystkich badanych miastach stwierdzono istnienie obszarów o względnej koncentracji czy segregacji wydzielanych grup zawodowych i kategorii społecznych. Ogólną prawidłowością jest przewaga liczebna wyższych kategorii społecznych i grup zawodowych w centralnych częściach miasta i na obszarach o najlepszych warunkach mieszkaniowych oraz dominacja niższych kategorii na peryferiach i w gorszych warunkach mieszkaniowych. Katowice nie są pod tym względem wyjątkiem. Silne zróżnicowania społeczno-przestrzenne są zwłaszcza widoczne w analizie rozkładu przestrzennego pozycji społeczno-zawodowej (ryc. 40). Obszary o wyższej pozycji są skoncentrowane w śródmieściu, a następnie ciągną się pasem na północ do granicy miasta i na południe aż do Ligoty. Odrębną jednostką przestrzenną o wysokiej pozycji społeczno-zawodowej jest osiedle Tysiąclecia w północno-zachodniej części miasta. Pozostałe obszary charakteryzują się niską i najniższą pozycją społeczno-zawodową. Charakterystykę społeczną przestrzeni miasta można uzupełnić analizą rozkładów przestrzennych poszczególnych zmiennych składających się na wymiar pozycji społeczno-zawodowej. Na przykład analizy rozmieszczenia ludności z wyższym wykształceniem (ryc. 41) oraz ludności reprezentującej

grupę zawodową robotników (ryc. 42) wykazują wyraźny podział na dzielnice robotnicze oraz inteligenckie. W sumie obszary o charakterze inteligenckim układają się w nieregularny pas przebiegający przez całe miasto. Osią tego pasa są ulice Armii Czerwonej i Kościuszki.

Przyczyn takiego zróżnicowania społeczno-przestrzennego miasta można się doszukiwać w jego historii. Katowice od początku swego istnienia stanowiły w dużym stopniu ośrodek dyspozycyjny dla całego regionu, ale były również ośrodkiem górniczo-przemysłowym. Grupy ludności związane z tymi podstawowymi funkcjami miasta były rozdzielone przestrzennie. Poszczególne osiedla i miasteczka składające się na obszar współczesnych Katowic miały często charakter patronacki i były wznoszone z przeznaczeniem dla bardzo wąskich grup zawodowych. Ponadto można przyjąć, że grupy ludności związane z funkcjami zarządzania - zarówno w administracji publicznej, jak i przemysłowej - a więc inteligencja wywodziły się głównie spośród ludności napływowej. Grupy te to na przełomie XIX i XX w. Brandenburczycy i Dolnoślązacy, w okresie międzywojennym ludność napływająca z dawnej Galicji, a po drugiej wojnie - Zagłębiacy i repatrianci ze Lwowa i okolic (Rykiel 1985). W każdym okresie wymienione wyżej grupy napływowe uzyskiwały lepsze centralne lokalizacje i lepsze warunki mieszkaniowe.

Ludność napływająca do pracy w przemyśle, głównie robotnicza, uzyskiwała gorsze lokalizacje. Podziały te, pomimo procesów integracyjnych, zachowały się częściowo do dziś, jakkolwiek w złagodzonej formie. Na podstawie przeprowadzonych badań nie można mówić o integracji czy dezintegracji zbiorowości miejskiej ani o jej pełnej strukturze społeczno-przestrzennej. Wyniki badań z zastosowaniem ekologii czynnikowej pozwalają natomiast identyfikować zróżnicowania społeczne w przestrzeni miasta. To z kolei stanowi jedną z przesłanek znalezienia odpowiedzi na pytanie, czy istnieją przestrzenne warunki realizacji zasady sprawiedliwości społecznej i integracji społeczeństwa miasta.

Drugim wymiarem różnicującym powszechnie przestrzeń badanych miast są czynniki pokazujące zróżnicowania wielkości rodzin i gospodarstw domowych w zależności od lokalizacji w przestrzeni miasta i od warunków mieszkaniowych. Generalną prawidłowością jest przewaga małych rodzin, osób samotnych i starszych, małych gospodarstw domowych w centralnych częściach miasta oraz przewaga rodzin z większą liczbą dzieci i ludzi młodych w nowych osiedlach i na peryferiach.

W Katowicach rozkład przestrzenny wartości czynnikowych kolejnych trzech wymiarów potwierdza prawidłowości wykryte w innych miastach. Drugi wymiar - sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych - w układzie przestrzennym ma charakter bardziej mozaikowy (ryc. 43). Wysepki osiedli mieszkaniowych z lat siedemdziesiątych charakteryzują się najniższymi wartościami. Są to więc obszary o "normalnej" (tj. 2 + 1 lub 2 + 2) rodzinnej strukturze gospodarstw domowych oraz o stosunkowo młodej ludności. Obszary o starej zabudowie mieszkaniowej, a więc część śródmieścia, Szopienice, Ligota, Kostuchna i Brynów charakteryzują się najniższymi wartościami. Obszary te zamieszkuje ludność o większym udziale osób starszych, często samotnych lub tworząca małe gospodarstwa domowe. Warunki mieszkaniowe są tutaj ogólnie gorsze.

Następne dwa wymiary charakteryzuje współwystępowanie poszczególnych grup wiekowych ludności ze zmiennymi określającymi wiek mieszkań. Wystarczy zanalizować rozmieszczenie ludności w wieku 65 lat i starszej (ryc. 44), aby mieć również obraz rozmieszczenia zasobów mieszkaniowych według wieku. Obszary o najwyższym udziale ludności starej to te, na których dominują mieszkania wybudowane przed 1944 r., natomiast obszary o najniższym udziale ludności starej to osiedla mieszkaniowe z lat siedemdziesiątych.

Podobnie rozkład przestrzenny jednorodzinnych gospodarstw domowych (ryc. 45) pokazuje, że na obszarach nowszego budownictwa struktura rodzinna odpowiada strukturze mieszkań, natomiast na pozostałych obszarach taka zgodność nie występuje. Z rozkładu przestrzennego tej cechy można domniemywać, że zjawisko niedopa-

pasowania strukturalnego (struktury gospodarstw domowych i rodzin do struktury mieszkań) najostrzej występuje w części śródmieścia oraz w jednym rejonie spisowym Szopienic i Ligoty.

Przedstawione powyżej układy przestrzenne świadczą o małej mobilności mieszkańców, co nie pozwala dostosować typu i wielkości mieszkań do wielkości gospodarstwa domowego lub etapu życia, w jakim znajduje się dana rodzina. Występuje również względna dyskryminacja ludności starszej w dostępie do nowszych, zazwyczaj lepiej wyposażonych mieszkań. Rodzina otrzymująca nowe mieszkanie jest w większości przypadków skazana na zamieszkiwanie w nim przez wiele lat, niezależnie od zmieniających się z czasem potrzeb i struktury.

Wydaje się więc, że wielkość i struktura rodziny czy gospodarstwa domowego w większym stopniu determinowana jest przez mieszkanie, a w mniejszym sama determinuje typ mieszkania. Jeśli obecna polityka mieszkaniowa, utrwalająca powyższy proces, miała by istnieć przez dłuższy czas, to sytuacja taka może prowadzić do zjawisk segregacji ludności miasta, według wieku.

7.3. Struktura społeczno-przestrzenna Krakowa

Badania struktury społeczno-przestrzennej Krakowa przeprowadzono w oparciu o spis powszechny 1978 r. Macierz informacji obejmowała 41 zmiennych (tab. 8) i 509 rejonów spisowych. Celem badań było poznanie aktualnych różnicowań społeczno-przestrzennych. Poprzednie badania przeprowadzona na podstawie materiałów ze spisu 1970 r. (Węclawowicz 1981, 1982) pozwoliły na identyfikację następujących wymiarów: 1. Pozycja społeczno-zawodowa, 2. Sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych, 3. Pozycja demograficzno-migracyjna, 4. Pozycja mieszkaniowo-migracyjna, 5. Pozycja mieszkaniowo-demograficzna. Podstawowe znaczenie miały pierwsze trzy wymiary, które wyjaśniały kolejno 25,8 %, 21,7 % i 11,8 % zmienności całkowitej. W ciągu ośmiu lat nie nastąpiła radykalna zmiana opisanej dla 1970 r. struktury społeczno-przestrzennej miasta. Przez analogię ze studiami innych miast można natomiast przypuszczać, że radykalne zmiany zaszły tylko na tych

obszarach, gdzie powstały nowe osiedla, gdzie wyburzono szereg domów lub dokonano renowacji połączonej ze zmianą składu demograficznego i społecznego mieszkańców.

Badania porównawcze, za pomocą analiz czynnikowych poszczególnych okresów spisowych, w przypadku kiedy dysponujemy odmiennym podziałem na jednostki przestrzenne i nie w pełni jednakowymi zbiorami zmiennych, pozwalają na uchwycenie ogólnych trendów przemian. Efekt większej porównywalności można uzyskać analizując rozkład przestrzenny pojedynczych zmiennych, ale tylko takich, o których wiemy z analiz przeprowadzonych dla obu przekrojów czasowych, że mają charakter wiodący (tj. posiadają wysokie ładunki czynnikowe w składowych z 1970 r. i z 1978 r.). Obraz struktury miasta uzyskany z analizy tylko jednej zmiennej, nawet jeśli jest to zmienna wiodąca, jest bardzo jednowymiarowy. Rozkład przestrzenny wartości czynnikowych natomiast ma nie tylko charakter syntetyczny i wielowymiarowy, ale pokazuje natężenie współwystępowania zjawisk opisanych przez poszczególne zmienne składające się na daną składową.

Pierwsza składowa główna z analizy dla danych z 1978 r. wyjaśniała 26,7 % zmienności całkowitej. Skład tego wymiaru, przedstawiony w tabeli 25 pozwala nadać mu nazwę "pozycja społeczno-zawodowa". Podobnie jak w przypadku analizy dla 1970 r., wymiar ten pokazał podział ludności miasta na grupę składającą się z ludności nierobotniczej reprezentującej zawody wyżej notowane w hierarchii społecznej i ludności lepiej wykształconej oraz na grupę ludności robotniczej reprezentującej niższe w hierarchii społecznej zawody i ludności z wykształceniem podstawowym i zasadniczym.

Druga składowa główna wyjaśniała 22,1 % zmienności całkowitej i określona została nazwą "sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych" (tab. 26). Zmienne opisujące ten wymiar pokazują relacje współwystępowania typu budownictwa mieszkaniowego z określonymi strukturami gospodarstw domowych. Z jednej strony starym, prywatnym zasobom mieszkaniowym towarzyszy ludność stara i zorganizowana w małe gospodarstwa domowe. Z drugiej strony dobrze wy-

posażonym w instalacje techniczne mieszkaniom spółdzielczym towarzyszą większe jednorodzinne gospodarstwa domowe z dziećmi.

Trzecia składowa wyjaśniała 10,1 % zmienności całkowitej. Skład tego wymiaru (tab. 27) pozwolił przyjąć nazwę "warunki mieszkaniowe". Zmienne objaśniające ten wymiar dotyczą głównie wyposażenia technicznego mieszkań; ujemne ładunki zmiennych "ludność pracująca na rachunek własny" i "mieszkania prywatne" dotyczą natomiast prawdopodobnie ludności rolniczej zamieszkałej we własnych domach na peryferiach miasta, której mieszkania są gorzej wyposażone technicznie.

Czwarta składowa wyjaśniała 9,1 % zmienności całkowitej i opisywała "sytuację demograficzną". Charakterystyczną cechą składu tego wymiaru (tab. 28) jest wyraźne oddzielenie ludności w wieku 15-24 lat (grupa studencka) od pozostałych grup demograficznych i organizacji ludności w jednorodzinne, większe gospodarstwa domowe z małymi dziećmi.

Piąta składowa wyjaśniała 4,9 % zmienności całkowitej i charakteryzowała "sytuację demograficzno-mieszkaniową". Na podstawie układu zmiennych opisujących ten wymiar (tab. 29) można przypuszczać, że mieszkania wybudowane w latach 1945-1970 zamieszkuje na ogół ludność w wieku 35-64 lat, natomiast mieszkania wybudowane w latach 1971-1978 w większym stopniu ludność w wieku 25-34 lat z małymi dziećmi.

Analiza rozkładu przestrzennego wartości czynnikowych wymiaru pozycji społeczno-zawodowej dla 1978 r. pozwala stwierdzić, że generalny obraz zróżnicowań społeczno-przestrzennych nie uległ większym zmianom w porównaniu do 1970 r. (ryc. 8, ryc. 46). Należy jednak przypomnieć, że porównuje się nie identyczne wymiary w sensie statystycznym. Obszary o najwyższych wartościach pozycji społeczno-zawodowej układają się w postaci sektorów położonych na wschód, a zwłaszcza na zachód od Starego Miasta. Rozszerzenie w 1978 r. obszarów w klasie najwyższych wartości wynika częściowo z odmiennego podziału na jednostki przestrzenne, ale również z przemian, jakie dokonały się w okresie ośmiu lat. Dotyczy to zwłaszcza dwóch obszarów nowego budownictwa mieszkaniowe-

go, powstałych w latach 1971-1978.

Obszary nowego budownictwa, graniczące od zachodu i północy z terenami o najwyższej pozycji społeczno-zawodowej w 1970 r., w analizie dla 1978 r. uzyskiwały również najwyższą klasę pozycji społeczno-zawodowej. Można to zinterpretować jako typowy rozwój układu sektorowego. Natomiast te obszary budownictwa mieszkaniowego z lat siedemdziesiątych, które były zlokalizowane w południowej i północno-wschodniej części miasta na obszarach o stosunkowo niskiej pozycji społeczno-zawodowej, w 1978 r. znalazły się w takich samych klasach wartości, jak otaczające je tereny. Nowe budownictwo mieszkaniowe nie przyczyniło się w tym przypadku do zmiany pozycji społeczno-zawodowej tych terenów. Podobnie jak w przypadku Radomia, również w Krakowie zbadano dokładnie skład zawodowy i społeczny mieszkańców nowych osiedli położonych w zachodniej, wschodniej i południowej części miasta.

W 1978 r. na terenie Krakowa można było wydzielić kilka większych obszarów zabudowanych w latach 1971-1978, oznaczonych na ryc. 47 literami A, B, C, D, E, F. Osiedle A, zlokalizowane na północ od śródmieścia, jest bezpośrednim rozszerzeniem sektora zachodniego w klasie najwyższych wartości pozycji społeczno-zawodowej. Osiedle to jest również, jakkolwiek w ramach najwyższej klasy wartości czynnikowych, zróżnicowane wewnętrznie albo w składzie się z 10 rejonów statystycznych. Udział procentowy poszczególnych grup zawodowych w stosunku do średniej całego miasta pokazuje zjawisko nadreprezentacji lub niedoreprezentacji. W większości rejonów tego osiedla wśród ludności pracującej zamieszkiwało od 7 do 10 % osób reprezentujących zawód "kierownictwo i kadry wyższe" (przy średniej dla całego miasta 6,3 %), a następnie odpowiednio ponad 30 % "specjalistów i kadry średniej" (cały Kraków 25,2 %), ponad 20 % urzędników (cały Kraków 16,9 %). Natomiast w każdym z rejonów mieszkało mniej niż 30 % robotników (Kraków 48,6 %). W podziale na kategorie społeczne, osoby pracujące na stanowiskach nierobotniczych stanowiły we wszystkich rejonach tego osiedla ponad 50-60 % ludności (Kraków 38,4 %). Osób pracujących na stanowiskach robotniczych było w każdym rejonie poniżej 31 % (Kraków 37,5 %).

Podobny charakter ma osiedle B stanowiące zachodnie przedłużenie obszaru najwyższych pozycji społeczno-zawodowych. Osoby reprezentujące zawód "kierownictwo i kadry wyższe" stanowią w każdym z czterech rejonów spisowych tego osiedla powyżej 8 % ogółu pracujących (Kraków 6,3 %), a następnie kolejno "specjaliści i kadry średnie" powyżej 34 % (Kraków 25,2 %), "urzędnicy" powyżej 18 % (16,9 %), natomiast robotników było poniżej 31 % (48,6 %). W podziale na kategorie społeczne osoby związane ze stanowiskami nierobotniczymi stanowią w każdym rejonie powyżej 60 % mieszkańców (Kraków 38,4 %), natomiast osób na stanowiskach robotniczych jest w każdym rejonie poniżej 26 % (37,5 %). Podobnie ludność z wykształceniem wyższym stanowi prawie 25 % mieszkańców ogółem powyżej 15 lat (przy średniej krakowskiej 12,9 %), a ludność z wykształceniem średnim powyżej 35 % (Kraków 34,1 %).

Zdecydowanie odmienny charakter posiadają osiedla położone w północno-wschodniej części miasta (oznaczone literami C i D). Tutaj wszystkie analizowane kategorie społeczne i grupy zawodowe, które stawiane są wyżej w hierarchii zawodów są niedoreprezentowane. Grupy ludności, które reprezentują niższą pozycję społeczną i zawodową występują zazwyczaj w większych proporcjach niż średnia dla całego miasta.

Osiedle E położone na północ od śródmieścia znajduje się całe w klasie wysokich wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej. Dominacja kategorii inteligencko-urzędniczych jest tutaj wyraźna, ale nie w tym stopniu, co w położonych bardziej na zachód osiedlach A i B.

Najbardziej na południe położone osiedle F jest silnie zróżnicowane wewnętrznie i ma charakter bardzo mozaikowy. Budownictwo mieszkaniowe w latach siedemdziesiątych skupiło się głównie na terenach peryferyjnych miasta. Pięć z sześciu analizowanych osiedli położonych jest w północnej części miasta. Generalną cechą ich składu społeczno-zawodowego jest polaryzacja na osi wschód-zachód. Nowe osiedla zachodniej części miasta, inteligencko-urzędnicze, w miarę przesuwania się na wschód nabierają bardziej robotniczego charakteru.

Niezależnie więc od tego, czy taki rozwój zróżnicowań społeczno-przestrzennych jest wynikiem preferencji związanych z minimalizacją podróży do miejsc pracy czy preferencjami związanymi ze statusem, to należy stwierdzić, że budownictwo mieszkaniowe lat siedemdziesiątych nie było czynnikiem zmniejszającym tradycyjne zróżnicowania społeczno-przestrzenne miasta.

Rozkład przestrzenny wartości czynnikowych drugiego wymiaru wykazał w 1970 r. silną polaryzację przestrzenną sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych (ryc. 16). Najwyższe wartości czynnikowe w 1978 r. (ryc. 48) pokazują również obszary współwystępowania małych gospodarstw domowych, starych zasobów mieszkaniowych oraz większego udziału ludności starszej. W 1978 r. (ryc. 48) nastąpiła silniejsza koncentracja obszarów o najwyższych wartościach w centralnych częściach miasta w porównaniu z sytuacją w 1970 r. (ryc. 16). Podobnie najniższe wartości czynnikowe występują niemal wyłącznie na obszarach zabudowanych w dużym stopniu w latach siedemdziesiątych. Przeważa tam ludność zorganizowana w jednorodzinne, trzy i czterosobowe gospodarstwa domowe z małymi dziećmi.

Z porównania rozkładów przestrzennych z 1970 r. i 1978 r. można wnioskować, że w ciągu ośmiu lat nastąpił wzrost oddzielenia przestrzennego ludności, w zależności od grupy wieku i zgodnie ze statusem rodzinnym. Zjawisko to prowadzi do segregacji ludności według wieku. Świadczy o tym rozmieszczenie ludności w wieku 65 lat i więcej (ryc. 49), które pokazuje również lokalizację i skalę przestrzenną segregacji wiekowej ludności miasta w 1978 r. Olbrzymie obszary, zwłaszcza w centralnej części miasta, znajdują się w klasach powyżej 15 % i 20 % ludności starej w procentach ogółu ludności danego regionu, przy średniej dla całego miasta 10,3 %. Wydaje się, że takie zróżnicowania przestrzenne ludności mają bardzo długą tradycję, bowiem podobna struktura istniała w Krakowie już pod koniec XIX w. (Bystroń 1915).

Rozkład przestrzenny wartości czynnikowych drugiego wymiaru pokrywa się w dużym stopniu z rozkładem przestrzennym ludności w wieku 65 lat i starszej.

Rozkłady przestrzenne wartości czynnikowych pozostałych wymiarów mają w dużym stopniu charakter uzupełniający w stosunku do wymiaru sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych. Pozwalają one zidentyfikować w przestrzeni miasta obszary zamieszkałe przez ludność będącą na określonym etapie życiowym. Wydzielić można następujące typy ludności oraz odpowiadające im obszary:

1/ ludność na etapie zakładania rodzin i młode rodziny w wieku 25-34 lat z dziećmi, zorganizowana w trzy i czteroosobowe gospodarstwa domowe zamieszkuje przeważnie w lepszych warunkach mieszkaniowych, w mieszkaniach spółdzielczych z lat 1971-1978 (są to obszary o najniższych wartościach składowej 5 i składowej 2),

2/ ludność na etapie stabilizacji rodzinnej w wieku 35-64 lat zorganizowana w trzy i czteroosobowe gospodarstwa domowe z pewną liczbą dzieci w wieku 0-14 lat zamieszkuje na ogół w mieszkaniach z lat 1945-1970 należących do zakładów pracy i władz kwaterunkowych (obszary o najwyższych wartościach składowej 4 i składowej 5),

3/ ludność stara w wieku 65 lat i więcej zorganizowana w jednoosobowe lub dwuosobowe gospodarstwa domowe emerytów zamieszkuje głównie w starych prywatnych mieszkaniach (obszary o najwyższych wartościach składowej 2),

4/ ludność w wieku 15-24 lat (studencka) wyraźnie skoncentrowana na kilku obszarach o najniższych wartościach składowej 4.

8. LUDNOŚĆ STARA W STRUKTURZE SPOŁECZNO-PRZESTRZENNEJ WYBRANYCH MIAST

W dotychczasowych badaniach, prowadzonych w ramach ekologii czynnikowej (Węclawowicz 1975, 1981, 1982), wśród zbioru zmiennych opisujących struktury zawodowe i społeczne, wykształcenie, pochodzenie i organizację ludności w gospodarstwa domowe uwzględniono również zmienne opisujące struktury demograficzne. We wszystkich badaniach występowała zmienna "ludność w wieku 65 lat i więcej w % ludności ogółem". Zmienna ta stanowiła zazwyczaj bardzo istotny składnik interpretacyjny następujących składowych głównych: "sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych", "pozycja demograficzno-migracyjna", "pochodzenie ludności", "sytuacja mieszkaniowo-demograficzna". Stwierdzono również istnienie zbieżności w rozmieszczeniu ludności starej i niektórymi innymi cechami strukturalnymi ludności i warunkami mieszkaniowymi. W sumie, w bardzo ogólnym przybliżeniu składowe te opisywały cykl życiowy mieszkańców miasta. Analizy rozkładu przestrzennego wartości czynnikowych oraz poszczególnych zmiennych pozwoliły na wydzielenie obszarów o wyższym udziale ludności starej, które jednocześnie były zdominowane przez stare budownictwo mieszkaniowe, osoby samotne i małe gospodarstwa domowe.

Aspekty przestrzenne tych zjawisk powinno się więc zbadać bardziej szczegółowo. Niezmiernie pomocnym jest fakt, że notowana w ostatnich dekadach różnorodność zainteresowań, charakteryzująca geografie, przyniosła również nowy kierunek badań empi-

rycznych określane jako geograficzne studia ludności starej.

Zjawisko starzenia się ludności od dawna interesowało nie tylko przedstawicieli nauk medycznych i biologicznych, ale również nauki społeczne. Przykładem może być rozwój gerontologii społecznej, jako nauki zajmującej się całym kompleksem warunków społecznych, ekonomicznych i demograficznych w jakich żyją ludzie starzy. Przedmiotem tej nauki jest również polityka zabezpieczeń ekonomicznych na starość w postaci ubezpieczeń i emerytur oraz dostępność do usług i ochrony zdrowia.

Geografowie starają się włączyć w nurt badań gerontologii społecznej przez pokazanie aspektów przestrzennych organizacji społeczeństwa oraz współzależności między człowiekiem a środowiskiem (Warnes 1981, 1982; Rudzitis 1984). W anglosaskiej literaturze geograficznej przypisuje się zapoczątkowanie studiów nad ludnością starą Zelinsky'emu (1966), Golantowi (1972), Peetowi i Rowlesowi (1974).

Analizy rozmieszczenia poszczególnych grup demograficznych w przestrzeni miasta były prowadzone już dosyć dawno. Na przykład Newcombe (1961) opisał zróżnicowanie piramidy wieku w zależności od lokalizacji w mieście. Podobnie źródłem informacji o zróżnicowaniu wiekowym ludności w przestrzeni miasta są wszystkie studia prowadzone w ramach analizy obszarów społecznych oraz ekologii czynnikowej.

Niezależnie od szeroko stosowanej ekologii czynnikowej, poszukiwano i proponowano alternatywne techniki opisu zróżnicowania przestrzennego struktury wieku ludności. Na przykład M.R.G. Coulson (1968) stosował analizę regresji, J. Forrest i R.J. Johnston (1981) - analizę entropii do klasyfikacji wiekowej jednostek przestrzennych, a M.W.Schutz (1982) - wskaźniki segregacji. We wszystkich tych pracach możliwe jest uchwycenie rozmieszczenia ludności starej w przestrzeni miasta w stosunku do innych grup demograficznych. Nieliczne są natomiast badania rozmieszczenia wyłącznie ludności starej. Jedną z ostatnich prób w tym zakresie jest artykuł P.A. Comptona i R.C. Murray'a (1982) o Belfaście. O wiele szerzej badana jest ruchliwość przestrzenna

i aktywność ludzi starych oraz rozplanowanie i struktura przestrzenna środowiska mieszkaniowego z punktu widzenia jej wpływu na aktywność i stopień niezależności tych ludzi (Herbert i Peace 1980; Wiseman i Virden 1977). Specyficzną grupę zagadnień badawczych stanowi dostępność ludności starszej do różnego rodzaju usług (np. Pinch 1979).

W Polsce zróżnicowania przestrzenne struktury wieku ludności w skali kraju i regionu są dosyć dobrze rozpoznane. Wystarczy wspomnieć opracowania typologiczne B. Wełpy (1955), W. Migacza (1950/51) i A. Jelonka (1971) oraz badania o charakterze bardziej ogólnym i analitycznym K. Dziewońskiego i L. Kosińskiego (1967) oraz K. Dziewońskiego i innych (1977) czy ostatnią analizę E. Frątczak (1984). Bardzo nieliczne są natomiast opracowania geograficzne dotyczące wydzielonych grup wieku. Tak na przykład B. Bielecka (1973) zajmowała się geograficznymi aspektami starzenia się ludności wiejskiej w Polsce.

Począwszy od najstarszych uwag (Wąsowicz 1935) do powojennych opracowań (Jelonek 1968), opisywano struktury demograficzne całych miast. Zróżnicowania wewnętrzne były zazwyczaj pomijane. Wyjątek stanowi praca J.S. Bystronia (1915), który w opisie zróżnicowań demograficznych Krakowa poświęca sporo uwagi rozmieszczeniu poszczególnych grup wiekowych ludności, w tym ludności starej. Według niego udział ludności starej w poszczególnych dzielnicach miasta związany jest z charakterem gospodarczym danej dzielnicy. W dzielnicach handlowych mniej jest ludności starej, natomiast w dzielnicach zamożniejszych znacznie więcej. Liczba osób starszych, w wieku powyżej 60 lat, w latach 1880-1900 powiększyła się, co w pierwszym rzędzie przypisać należy kobietom, które ... "zjeżdżają się do Krakowa na emeryturę i deocję" (Bystroń 1915, s. 153).

Najnowszym opracowaniem na temat wewnątrzmięjskich zróżnicowań struktury demograficznej jest artykuł A. Jelonka (1984). Analizując zróżnicowania demograficzne przestrzeni miast Polski południowej, stwierdza on większy udział starszej ludności w centrach miast i stopniowy spadek jej udziału w miarę przesu-

wania się ku peryferiom. Społeczno-ekologicznych zagadnień dotyczy artykuł K. Zbiega (1978).

O miejscu ludności starej w strukturze społeczno-przestrzennej miasta pozwalają wnioskować również macierze korelacji obliczane przed każdą analizą składowych głównych dla poszczególnych miast. Z macierzy tych wybrano - do bardziej szczegółowej analizy - współczynniki korelacji pomiędzy zmienną "ludność w wieku 65 lat i więcej w % ludności ogółem" a wszystkimi pozostałymi zmiennymi. We wszystkich badanych miastach (w 1970 r.) najsilniejsze związki korelacyjne występowały ze zmienną "mieszkania wybudowane do 1944 r. w % mieszkań ogółem". Rozmieszczenie ludności najstarszej jest więc silnie skorelowane z rozmieszczeniem najstarszego budownictwa. Najsilniej zjawisko to występowało w zespole miast Pruszków, Piastów, Ursus (0,804), w Rzeszowie (0,795), Częstochowie (0,759), Krakowie (0,761) i Łodzi (0,741). W mniejszym stopniu współzależności korelacyjne pomiędzy rozmieszczeniem ludności starej a rozmieszczeniem starego budownictwa wystąpiły w zespole miast Wołomina (0,654), w Warszawie (0,617), Opolu (0,575), Słupsku (0,521), Radomiu (0,505), Olsztynie (0,429) i Lublinie (0,419). Zaskoczeniem była natomiast nieistotna korelacja w zespole miast Otwocka (0,170) oraz bardzo mała w zespole miast Grodziska Maz. (0,365).

Na takie zróżnicowanie miast w zakresie sytuacji ludzi starych złożyło się wiele elementów. Generalną prawidłowością jest występowanie najsilniejszych związków korelacyjnych między ludnością starą a starym budownictwem w miastach stosunkowo mało zniszczonych w czasie drugiej wojny światowej. W zespole miast Pruszkowa, jakkolwiek mało zniszczonych, nowe mieszkania przeznaczano głównie na potrzeby rozbudowywanego przemysłu, czyli dawano je pracownikom w wieku produkcyjnym. Ludność stara miała mniejsze szanse dostępu do nowego mieszkania niż w większych miastach.

Niską i nieistotną korelację w dwóch zespołach miast podwarszawskich, Grodziska Maz. i Otwocka, można tłumaczyć letniskowym i sypialnianym charakterem niektórych miast wchodzących w skład

tych zespołów. Większy udział ludności starej w niektórych obszarach Podkowy Leśnej, Milanówka czy Otwocka wynikał nie tylko z odpływu ludności młodszej, ale również z napływu ludności starszej w celu zamieszkania na stałe, często w nowych domach i w lepszych warunkach środowiska przyrodniczego.

Jeśli rozważyć wielkość współczynników korelacji między zmienną "ludność w wieku 65 lat i więcej" ze zmiennymi opisującymi warunki mieszkaniowe, to zbiór badanych miast można podzielić na dwie grupy. W miastach Ziem Zachodnich i Północnych, w części miast podwarszawskich i w Lublinie współczynniki korelacji pomiędzy ludnością starą a wskaźnikami wyposażenia mieszkań są bardzo małe. Zdecydowanie wyższe współczynniki korelacji (ujemne) występują natomiast w Rzeszowie, w zespole miast Pruszkowa, w Łodzi i Krakowie. Można więc domniemywać, że generalnie w 1970 r. ludność stara w pierwszej grupie miast żyła w zdecydowanie lepszych warunkach mieszkaniowych niż w grupie drugiej.

Współczynniki korelacji pomiędzy zmiennymi "ludność w wieku 65 lat i więcej" a zmiennymi opisującymi strukturę wielkościową gospodarstw domowych układają się według następującego "wzorca". Największe dodatnie wartości występują w relacji ludność stara - jednoosobowe gospodarstwa domowe oraz ludność stara - dwuosobowe gospodarstwa domowe. Natomiast w relacji ludność stara - trzy i czteroosobowe gospodarstwa domowe występują wysokie ujemne współczynniki korelacji. Od tego "wzorcowego" układu odbiegają jednak współczynniki korelacji w zespole miast Otwocka, w Olsztynie, Lublinie i Słupsku. Wydaje się więc, że w miastach tych różnicowanie przestrzenne ludności według cyklu życiowego ma o wiele mniejsze znaczenie.

Inne współzależności korelacyjne pomiędzy zmienną "ludność w wieku 65 lat i więcej" a pozostałymi zmiennymi są bardzo zróżnicowane, w zależności od specyficznej sytuacji ludności w danym mieście.

Opisane powyżej współzależności dla sytuacji w 1970 r. potwierdzają się również w analizach materiałów z 1978 r. W okresie ośmiu lat nastąpił wzrost segregacji przestrzennej ludności sta-

rej. Częściowo świadczy o tym wzrost współczynników korelacji pomiędzy ludnością starą a starym budownictwem. W zespole miast Grodziska Maz. współczynnik korelacji wzrósł z 0,365 w 1970 r. do 0,560 w 1978 r., w Krakowie odpowiednio z 0,761 do 0,793, a w Radomiu z 0,505 do 0,796. Świadczy to o wzrastającej nadreprezentacji ludności starej w starych zasobach mieszkaniowych oraz o jej ograniczonym dostępie do nowych mieszkań. O wzroście segregacji przestrzennej ludności starej świadczy także porównanie rozkładu przestrzennego tej ludności, jakkolwiek ograniczonego odmiennym podziałem na jednostki spisowe w 1970 r. i 1978 r. w przypadku Radomia (ryc. 50, 51), zespołu miast Grodziska Maz. (ryc. 52, 53) oraz Piaseczna (ryc. 54 A, B).

Powyższe dane o rozmieszczeniu przestrzennym ludności starej pochodzą ze spisów powszechnych. Dotyczą więc tzw. "ludności nocnej". W ciągu dnia większość ludzi opuszcza swoje miejsce zamieszkania udając się do pracy, do szkół i po zakupy, czyli do innych części miasta. Zmienia się więc dosyć znacznie skład demograficzny poszczególnych obszarów miasta. Proste obserwacje pozwalają stwierdzić, że w godzinach pracy w osiedlach mieszkaniowych widać więcej osób starszych i kobiet z małymi dziećmi, natomiast w obszarach koncentracji zakładów pracy - więcej osób w wieku aktywności zawodowej, a w miejscach lokalizacji szkół i uczelni - więcej młodzieży. Procentowy udział ludności starej w poszczególnych obszarach miasta uzależniony jest więc również od pory dnia.

W celu dokonania analizy przestrzennej tego zjawiska (na przykładzie Radomia), przyjęto pewne założenia upraszczające. Podstawą były dane pochodzące ze spisu powszechnego 1978 r. dotyczące liczby ludności oraz liczby ludności w wieku 65 lat i więcej w 45 rejonach urbanistycznych. Drugi zbiór danych dotyczył liczby ludności przejeżdżającej do pracy i do szkół pomiędzy wszystkimi 45 rejonami urbanistycznymi. Powyższe dwa zbiory danych pozwoliły na przedstawienie liczby ludności w danym rejonie urbanistycznym w nocy oraz liczby ludności przebywającej tam w dzień (w godzinach pracy i nauki). Przyjęto założenie, że "ludność w wieku 65 lat i więcej", jako bardzo mało mobilna, nie

opuszcza rejonu urbanistycznego, w którym mieszka. Liczba ludności starej w danym rejonie jest więc stała, niezależnie od pory dnia. Kolejne dwie mapy (ryc. 55 A i B) pokazują udział ludności starej w stosunku do ludności ogółem (iloraz lokalizacji, ang. location quotient) w zależności od pory dnia. Stwierdzono, że nadreprezentacja ludności starej w ciągu nocy najostrezej występuje w centralnych częściach miasta, natomiast niedoreprezentowanie tej grupy występuje na peryferiach i w nowych osiedlach mieszkaniowych (ryc. 55 A i B). Zdecydowanie odmienna sytuacja występuje w godzinach pracy. Nadreprezentacja ludności starej w śródmieściu jest już mniej wyraźna, natomiast zdecydowanie wzrasta udział ludności starej w osiedlach wybudowanych w latach sześćdziesiątych oraz na terenach budownictwa jednorodzinnego na obrzeżach miasta. Rejony urbanistyczne, w których zlokalizowane są duże zakłady przemysłowe, charakteryzują się oczywiście niskim w ciągu dnia udziałem ludności starej. Nowe osiedla mieszkaniowe z lat siedemdziesiątych na południe od śródmieścia (Ustron) charakteryzują się tak niskim udziałem ludności starej, że nawet po odpływie osób pracujących i uczących się ludność stara jest tu silnie niedoreprezentowana. Nowe osiedla na wschód od śródmieścia i osiedle XXXV-lecia PRL są natomiast bardziej "typowe": niedoreprezentacja ludności starej w nocy zmienia się tam w nadreprezentację w godzinach pracy.

Podział miasta na rejony urbanistyczne, identyczne dla danych "nocnych" i "dziennych", umożliwia znalezienie wymiernej odpowiedzi na pytanie, kiedy segregacja ludności starej jest większa. Obliczeń współczynnika segregacji dokonano według wzoru:

$$SI = \frac{\sum_{i=1}^n \left| \frac{S_i}{S} - \frac{L_i}{L} \right|}{2} \cdot 100,$$

gdzie S_i - liczba ludności w wieku 65 lat i więcej w jednostce i ,
 S - liczba ludności w wieku 65 lat i więcej w Radomiu, L_i - liczba ludności ogółem w jednostce i , L - liczba ludności ogółem w Radomiu.

Dla danych "miejscowych" współczynnik segregacji wynosił 15,13, natomiast dla "dzielnicy" 20,37. Dostatecznie duża segregacja przestrzenna ludności starej w nocy nasila się znacznie w ciągu dnia. Likwidacja zjawiska segregacji przestrzennej wymagałaby "przeniesienia" 15,13 % ludności starej Radomia do innych rejonów urbanistycznych w ciągu nocy, natomiast aż 20,37 % w ciągu dnia.

Bezpośrednie badania mieszkańców starych mieszkań potwierdzają wyniki uzyskane na podstawie ekologii czynnikowej. Badania te zapoczątkowane zostały w Polsce na początku lat sześćdziesiątych (Kościńska 1973). Ogólnie można stwierdzić, że sytuacja mieszkaniowa tej grupy ludności ulegała stałemu pogorszeniu. Szczególnie nastąpiło ono w ostatnich latach, w związku z drastycznym spadkiem przyrostu nowych mieszkań, zmniejszeniem remontów i modernizacji. Dostęp ludności starej do nowych mieszkań jest bardzo ograniczony (Kościńska 1980, 1984).

Przeprowadzone w latach 1982-1983 badania sondażowe zespołów starej zabudowy w 14 miastach Polski (Czecznerda 1986 a, b) potwierdzają nieproporcjonalnie wysoki udział ludności starej. Większość badanych zespołów charakteryzowała się ponad czterdziestoprocentowym udziałem ludności starej wśród głów gospodarstw domowych. W przypadku jednego z badanych zespołów w Katowicach, głowy aż 68,1 % gospodarstw domowych były w wieku powyżej 60 lat.

W strukturze wieku mieszkańców badanych zespołów ludność w wieku 60 lat i więcej stanowiła prawie wszędzie ponad 20 %, natomiast w jednym przypadku w Katowicach osiągnęła ponad 40 %. Wszędzie występowała charakterystyczna przewaga kobiet, zwłaszcza w dużych miastach. Poszczególne obszary były również zróżnicowane pod względem okresu zamieszkiwania oraz statusu społecznego mieszkańców.

W 1984 r. mieszkania stare tj. wybudowane przed 1945 r., stanowiły 35 % ogółu mieszkań w kraju (32,2 % w miastach). Standard tych mieszkań, w porównaniu z mieszkaniami budowanymi po wojnie, był najniższy. Wynikało to z kilku przyczyn:

- naturalnego procesu starzenia się budynków i mieszkań,
- upaństwowienia mieszkań (które są własnością terenowych

organów administracji państwowej) i braku środków finansowych na ich konserwację i modernizację, co prowadziło do dekapitalizacji,

- skupienia uwagi władz centralnych i terenowych na nowym budownictwie mieszkaniowym.

Reorientacja zainteresowań władz administracyjnych i zwrócenie większej uwagi na stare budownictwo pochodzi z ostatnich lat i częściowo jest wynikiem załamania się optymistycznego programu budownictwa mieszkaniowego w kraju. Stare zasoby traktowane są jako jedna z ostatnich rezerw pewnego załagodzenia kryzysu mieszkaniowego. Większe akcje modernizacyjne starych mieszkań, zwłaszcza położonych w centralnych częściach miast, prowadzą często (np. w Krakowie) do napływu uprzywilejowanych warstw ludności, podczas gdy stara i zasiedziała ludność spychana jest w relatywnie gorsze warunki mieszkaniowe (Rębowska 1985).

Dotychczasowe badania struktury społeczno-przestrzennej miast, niniejsza analiza oraz literatura dotycząca problematyki ludzi starych pozwalają na następujące wnioski. Pozycja ludności starej w strukturze społeczno-przestrzennej miast Polski jest ukształtowana przez dwa podstawowe procesy społeczno-gospodarcze. Największe znaczenie ma polityka mieszkaniowa, regulująca dostęp do zasobów rzadkich, jakimi są dobre warunki mieszkaniowe. W polityce tej w całym okresie powojennym występowały dwie sprzeczne tendencje. Z jednej strony, obowiązywały zasady egalitaryzmu, z drugiej powstawała często konieczność uprzywilejowania niezbędnych dla rozwoju miasta grup zawodowych. Nasilająca się segregacja przestrzenna ludności starej jest prawdopodobnie jednym ze wskaźników zdecydowanej przewagi trendu selektywnego w polityce mieszkaniowej. Warunki mieszkaniowe dużej części ludności starej pogarsza postępująca dekapitalizacja starych zasobów mieszkaniowych. Większe szanse opuszczenia takich zasobów mają ludzie młodzi, reprezentujący potrzebne dla rozwoju miasta zawody. Tę niekorzystną sytuację może zmienić tylko akcja renowacyjna oraz przywrócenie kwaterunkowego budownictwa mieszkaniowego. Na segregację przestrzenną ludzi starych wpływają też preferencje. Ludność stara charakteryzuje się mniejszą mobilnością i niechęcią

nie przenosi się do nowych mieszkań zlokalizowanych zazwyczaj na peryferiach. Decydujące znaczenie ma przyzwyczajenie do znanego środowiska, ustabilizowane więzi społeczne oraz lepsza dostępność do usług i służby zdrowia. Lokalizacja mieszkań w centralnej części miasta daje również większe poczucie bezpieczeństwa oraz uczestnictwa w życiu społecznym miasta.

9. SYNTETYCZNY OBRAZ STRUKTURY SPOŁECZNO-PRZESTRZENNEJ MIASTA (PRÓBA PODSUMOWANIA)

Przedstawione tu wyniki własnych badań z zakresu ekologii czynnikowej, badań socjologicznych i geograficznych potwierdziły raz jeszcze istnienie w miastach polskich zróżnicowań społeczno-przestrzennych. Zróżnicowania te opisywano posługując się pojęciem struktur społeczno-przestrzennych. Postępowanie badawcze miało na celu ustalenie cech tych struktur przez pokazanie natężenia współwystępowania przestrzennego badanych zjawisk w poszczególnych częściach miasta. Identyfikacja zróżnicowania struktur społeczno-przestrzennych była możliwa zarówno w analizach prowadzonych w ramach ekologii czynnikowej, jak i w badaniach socjologicznych miast. Wykrycie struktur w małym stopniu zależało od przyjętej metody badań; ustalenie cech tych struktur było natomiast silnie uzależnione od charakteru materiałów wejściowych.

We wstępie pracy postawiono między innymi następujące pytania: gdzie w przestrzeni miasta zlokalizowane są poszczególne kategorie społeczne oraz jakie są warunki życia na obszarach przez nie zajmowanych? W oparciu o przeprowadzone badania można odpowiedzieć w sposób bezpośredni na powyższe pytania tylko odnośnie do tych kategorii społecznych, grup zawodowych i demograficznych, które zostały zdefiniowane przez Główny Urząd Statystyczny przy gromadzeniu materiałów ze spisów powszechnych. Suma poszczególnych zmiennych wprowadzonych do analiz nie odzwierciedla więc

pełnego czy obiektywnego podziału społeczeństwa miejskiego. Inaczej zdefiniowane zmienne, o porównywalnym stopniu szczegółowości, pokazałyby podział społeczeństwa według innych kryteriów, ale nie byłyby w stanie zaprzeczyć istnieniu opisanych, zróżnicowanych struktur społeczno-przestrzennych. Mogłyby pokazać natomiast inne aspekty zróżnicowań. Zakres zjawisk opisywanych przez zmienne pokrywa się w znacznym stopniu z zakresem zjawisk opisywanych przez zmienne wydzielone w innych sposobach grupowania ludności i ustalania podziałów społecznych lub jest z nimi silnie skorelowany. Przyjęty za Głównym Urzędem Statystycznym sposób grupowania zawodowego i społecznego nie jest najkorzystniejszy dla pokazania rzeczywistej struktury społeczeństwa polskiego, ale z punktu widzenia celu pracy umożliwia wgląd w strukturę zróżnicowań społeczno-przestrzennych istniejących w miastach polskich. Zastosowanie ekologii czynnikowej narzuciło natomiast schemat opisu tych zróżnicowań. Posługiwano się takimi pojęciami jak czynnik lub składowa główna, które traktowano jako wymiary zróżnicowań. Są to wymiary w tym sensie, że poszczególnym jednostkom podziału przestrzennego miasta można przypisać konkretne wartości liczbowe, co umożliwia pomiar różnic między tymi jednostkami. Wartości czynnikowe pozwalają w sposób obiektywny i jednoznaczny określić hierarchię poszczególnych obszarów miasta w zależności od stopnia współwystępowania wartości poszczególnych zmiennych składających się na dany wymiar.

Najbardziej różnicującym wymiarem struktur społeczno-przestrzennych okazały się te składowe, które ze względu na opisujące je zmienne określono jako "pozycja społeczno-zawodowa". Pojęcie pozycji społeczno-zawodowej jako wymiaru opisującego strukturę społeczno-przestrzenną oraz pokazującego stopień ich zróżnicowania użyto w dwóch znaczeniach: węższym i szerszym. W węższym znaczeniu pojęcie to służy wyłącznie do opisu konkretnych miast, które były przedmiotem badań i obejmuje tylko te zmienne, które wchodziły w skład tego wymiaru. Oznacza to, że w przypadku każdego miasta pojęcie to ma trochę inny zakres, wynikający ze specyficznego dla danego miasta składu zmiennych i przypisanych im ładunków czynnikowych.

W szerszym znaczeniu pojęcie pozycji społeczno-zawodowej odniesiono do wszystkich miast, traktując to pojęcie jako najpowszechniejszy i podstawowy wymiar zróżnicowań społeczno-przestrzennych. Rozszerzenie zakresu tego pojęcia również na miasta, które nie były badane ma cechy hipotezy. Pełne jej potwierdzenie wymagałoby oczywiście przeprowadzenia badań wszystkich miast. Byłoby to postępowanie badawcze w postaci indukcji zupełnej i pozwoliłoby na wnioskowanie niezawodne. Wydaje się jednak, że hipoteza powyższa ma wysoki stopień prawdopodobieństwa. Wśród przebadanych miast występują wszystkie typy funkcjonalne. Ponadto, wszystkie miasta polskie podlegają unifikującemu działaniu sił ekonomicznych i prawoadministracyjnych. Poszczególne kategorie społeczne reprezentują mało zróżnicowany w przestrzeni kraju system podstawowych wartości i preferencji lokalizacyjnych.

Wymiar pozycji społeczno-zawodowej potwierdził hipotezę, że podziałowi społeczeństwa miejskiego na kategorie społeczne i grupy zawodowe towarzyszy tendencja do rozdzielenia przestrzennego tych grup. Objawia się ono najczęściej wyższym udziałem procentowym danej kategorii społecznej lub grupy zawodowej na jakimś określonym obszarze miasta w stosunku do innych kategorii i grup. Cechą charakterystyczną obszarów zamieszkałych w większych proporcjach przez wyższe w hierarchii kategorie społeczne i grupy zawodowe jest dostępność do zazwyczaj centralnie zlokalizowanych usług, lepszy standard mieszkań, często lepsze warunki środowiska naturalnego, a tym samym wyższe oceny takich obszarów w zakresie preferencji i percepcji mieszkańców danego miasta.

Drugi wymiar struktur społeczno-przestrzennych tworzą składowe główne nazwane "sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych". Nazwę taką zdeterminowały definicje zmiennych opisujących te składowe. Dotyczy to zwłaszcza definicji gospodarstwa domowego, która nie daje dokładnego, statystycznego obrazu struktury rodzinnej społeczeństwa miejskiego. Jednakże dane o gospodarstwach domowych są jedynym, masowym źródłem informacji zbliżonym do struktury rodzinnej. W bardziej hipotetycznym ujęciu składowe te można uznać za istotną część ogólniejszego wymiaru, który można

nazwać "statusem rodzinnym" lub "cyklem życiowym mieszkańców". Zgodnie z koncepcją cyklu życiowego, ludność miejska w zależności od wieku, stopnia aktywności zawodowej, struktury rodziny, wykazuje specyficzne preferencje co do lokalizacji w przestrzeni miasta i warunków mieszkaniowych.

Drugi wymiar struktur społeczno-przestrzennych ukazuje w miastach Polski tendencję do rozdzielania przestrzennego ludności według kryterium wieku, wielkości rodziny oraz warunków mieszkaniowych. Zaobserwowano wysoki stopień współwystępowania pewnych typów mieszkań i warunków mieszkaniowych zawsze z większym procentowym udziałem pewnych typów wielkościowych gospodarstw domowych i grup ludności w określonym wieku.

Pozostałe wymiary zidentyfikowane w poszczególnych miastach nie są tak ogólne. Składowe trzecie, czwarte i piąte uzupełniają zazwyczaj zróżnicowania opisane przez dwa pierwsze wymiary. Dotyczy to zwłaszcza wymiaru statusu rodzinnego. Kolejne składowe główne pokazują współwystępowanie na pewnych obszarach miasta, np. wyższych proporcji specyficznych grup demograficznych wraz z mieszkaniami o określonej klasie wieku lub pewnego typu warunków mieszkaniowych wraz z określoną klasą wielkości gospodarstw domowych oraz przeważającej formy własności mieszkań z określoną klasą wielkości gospodarstw domowych.

Sporadycznie w dalszych składowych głównych pojawiły się zmienne, które nadają tym składowym częściowo charakter drugiego wymiaru pozycji społeczno-zawodowej. Dotyczy to współwystępowania zmiennych określających jakąś grupę zawodową lub kategorię społeczną ze zmiennymi określającymi warunki mieszkaniowe. Składowe takie uzupełniają więc podstawowe wymiary zróżnicowań i pokazują sytuację danej grupy ludności w danym mieście.

W analizach materiałów ze spisu z 1970 r. dysponowano zmiennymi określającymi wiejskie pochodzenie ludności i jej okres zamieszkiwania w mieście. W macierzach czynnikowych występowały więc na dalszych miejscach składowe, które nazywano "pochodzenie ludności" lub "pozycja demograficzno-migracyjna".

W analizach dla 1978r. nie dysponowano takimi zmiennymi, wobec tego wydzielenie wymiaru, w którego nazwie można by użyć terminu "pochodzenie" lub "migracyjny", było niemożliwe. Istnienie wymiaru "migracyjnego" można było natomiast stwierdzić pośrednio, jeśli występowały obszary koncentracji specyficznych grup zawodowych lub demograficznych. Szczególnie pomocne okazały się badania socjologiczne, w których zwracano szczególną uwagę na pochodzenie mieszkańców miast.

W miastach uprzemysławianych nowe osiedla mieszkaniowe stały się obszarami koncentracji ludności pochodzenia wiejskiego lub, ogólniej biorąc, ludności napływowej. Następowo więc, zwłaszcza w początkowej fazie uprzemysłowienia, rozdzielenie przestrzenne nowych mieszkańców od ludności miejscowej. Ludność napływowa gromadziła się również w strefach podmiejskich wielkich miast.

"Wymiar" migracyjny jest prawdopodobnie najszybciej zmieniającym się elementem różnicowań społeczno-przestrzennych. Szybka rozbudowa, szczególnie dużych i przemysłowych miast, prowadziła do wymieszania przestrzennego ludności pochodzenia wiejskiego z dotychczasowymi mieszkańcami, którzy byli już zazwyczaj bardziej "zurbanizowani". Wymieszanie przestrzenne stworzyło lepsze przesłanki do adaptacji w mieście i integracji ze społeczeństwem miejskim, pomagało w szybszym "urbanizowaniu" ludności napływowej. Koncentracja tej ludności sprzyjała natomiast utrzymaniu się wiejskiego sposobu życia.

Uogólniając powyższe rozważania stwierdzono, że podstawowe struktury społeczno-przestrzenne istniejące w miastach można zidentyfikować i opisać ich różnicowania za pomocą następujących ogólnych wymiarów:

1. Pozycja społeczno-zawodowa,
2. Status rodzinno-mieszkaniowy,
3. Pozycja migracyjna.

Na niższym poziomie ogólności wymiar pozycji społeczno-zawodowej występował w postaci składowych głównych o tej samej nazwie. Konstrukcja tych składowych w każdym mieście była trochę

odmienna, co wynikało ze specyfiki danego miasta.

Podobnie wymiar statusu rodzinno-mieszkaniowego, jeśli zejdziemy do poziomu poszczególnych miast, występował w postaci składowych głównych o nazwach: "sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych", "sytuacja mieszkaniowo-demograficzna", "mieszkalnictwo", "sytuacja rodzinna", "warunki mieszkaniowe grup demograficznych". Ta wieloaspektowość wymiaru statusu rodzinno-mieszkaniowego wynika w dużym stopniu z obfitych materiałów statystycznych wprowadzonych do analiz, ale wydaje się, że jest również owocem znacznego zróżnicowania opisywanych zagadnień, zarówno w skali pojedynczego miasta, jak i wielu miast.

Kolejny wymiar - pozycja migracyjna - został zidentyfikowany w małym stopniu i to często tylko drogą pośrednią. Przyczyną tego nie była mała istotność zjawisk migracyjnych, ale brak dostatecznych materiałów wejściowych. Pełniejszą identyfikację tego wymiaru umożliwiłyby w przyszłości badania migracji wewnątrzmięjskich zapoczątkowane już we Wrocławiu przez R. Kozioła (1984).

Wyniki przedstawionych w rozdziale 3 badań socjologicznych, jakkolwiek miały one częściowo inne cele, potwierdzają, a często w istotny sposób uzupełniają wyniki badań wykonanych w konwencji ekologii czynnikowej. Opisane przez socjologów zróżnicowania społeczno-przestrzenne można interpretować w kategoriach wydzielonych w tej pracy podstawowych wymiarów. Niektóre z badań socjologicznych pozwalają również na częściowe poznanie stopnia świadomości mieszkańców miasta, dotyczącego obiektywnie istniejących zróżnicowań społeczno-przestrzennych.

Struktura każdego z wydzielonych wymiarów jest bardzo złożona i może stanowić źródło wielu bardziej szczegółowych badań. Do takich badań wybrano ludność starą, opisaną przez zmienną "ludność w wieku 65 lat i więcej w % ludności ogółem". Podstawową prawidłowością wykrytą w rozmieszczeniu tej grupy ludności jest jej wzrastająca segregacja przestrzenna. Świadczy to pośrednio o wzroście, w latach siedemdziesiątych segregacji przestrzennej również innych grup demograficznych.

Badania porównawcze (1970-1978) przeprowadzone dla Radomia i Krakowa oraz wyniki badań Gdańska, Gdyni i Sopotu prowadzą do następujących wniosków. W latach siedemdziesiątych nie nastąpiła zasadnicza zmiana w konstrukcji podstawowych wymiarów zróżnicowań społeczno-przestrzennych. W poszczególnych miastach podstawowe struktury społeczno-przestrzenne zachowały swoje miejsce i pozycję. Radykalne zmiany wiązały się zazwyczaj z wprowadzeniem nowego budownictwa mieszkaniowego w postaci osiedli. Osiedla położone w pobliżu obszarów charakteryzujących się wysoką pozycją społeczno-zawodową w 1970 r. miały takie cechy również w 1978 r. Nowe osiedla zlokalizowane mniej korzystnie, czy na obszarach o niskiej pozycji społeczno-zawodowej, nabierały podobnego charakteru, jakkolwiek często ich pozycja była o klasę wyższa.

W wymiarze statusu rodzinno-mieszkaniowego nowe osiedla stały się obszarem koncentracji ludności stosunkowo młodej z dziećmi, czyli o "normalnej" strukturze rodzinnej. Taka selektywna koncentracja pogłębiła niewątpliwie zróżnicowania przestrzenne. Ponadto obszary starego budownictwa mieszkaniowego stały się częściowo obszarami odpływu ludności w sile wieku i większego udziału ludności starej.

Zjawiska powyższe pozwoliły postawić tezę o dominującym w latach siedemdziesiątych trendzie do stabilizacji struktur społeczno-przestrzennych zarówno w wymiarze pozycji społeczno-zawodowej, jak i statusu rodzinno-mieszkaniowego. Występowało również zjawisko narastającej segregacji przestrzennej niektórych grup demograficznych i społecznych.

W strukturach społeczno-przestrzennych badanych miast stwierdzono występowanie elementów wszystkich modeli: koncentrycznego, sektorowego i wielośrodkowego. Niektóre miasta miały struktury mozaikowe lub ogniskowo-pasmowe. W żadnym przypadku nie występowały układy jednomodelowe, ale najczęściej struktura społeczno-przestrzenna tworzyła układ mieszany z przewagą jednego lub dwóch modeli.

Warto w tym miejscu zastanowić się nad zagadnieniem porównalności struktury społeczno-przestrzennej miast polskich z klasycznymi modelami miasta. Zaproponowane przez E.W. Burgessa, H. Hoyta oraz C.D. Harrisa i E.L. Ullmana modele struktur przestrzennych miasta są zasadniczo szczególnymi przypadkami praw idealizacyjnych. Idealizacje te można potraktować jako hipotezy, które wymagają bezpośredniego sprawdzenia w warunkach Polski. Należy jednak pamiętać, że prawo idealizacyjne sprawdzone bezpośrednio okazuje się fałszywe, co wynika z charakteru takiego prawa (Krajewski 1982). Przy sprawdzaniu trzeba więc dokonywać procesu faktualizacji. Trzeba stworzyć prawo faktualne, w terminologii W. Krajewskiego, które możemy dopiero bezpośrednio testować. Takimi prawami faktualnymi mogą być wykryte w miastach polskich prawidłowości przestrzenne, ale tylko wtedy, gdy wynikają one bezpośrednio z prawa idealizacyjnego (np. z modelu E.W. Burgessa). Oczywiście, jeśli zachodzi konfirmacja praw faktualnych, to pośrednio jest to również konfirmacja prawa idealizacyjnego. W badanym zbiorze miast wśród wykrytych prawidłowości, które można uznać hipotetycznie za prawa faktualne idealizacji, pewne z nich konfirmują, a inne falsyfikują stosowalność klasycznych modeli. Sytuacja taka wystąpiła nie tylko dlatego, że celem formułowanych prawidłowości nie była konfirmacja lub falsyfikacja idealizacji typu model koncentryczny, sektorowy czy wielośrodkowy. Większe znaczenie posiada prawdopodobnie fakt, iż modele te nie zostały zbudowane dla miast polskich i tylko w ogólnych zarysach niektóre elementy tych modeli znajdują potwierdzenie.

Powstaje więc pytanie, czy możemy obecnie zaproponować model struktury społeczno-przestrzennej miasta polskiego o charakterze zbioru praw idealizacyjnych, model, który pokazałby, gdzie w przestrzeni miasta żyją poszczególne grupy społeczne. Stworzenie nowego modelu o charakterze analogii geometrycznej uważam aktualnie za niemożliwe i bezcelowe. Analogie geometryczne nie spełniają większych funkcji poznawczych, posiadają natomiast istotne znaczenie dydaktyczne.

Zróżnicowania społeczno-przestrzenne miast polskich, sprowadzone do trzech podstawowych wymiarów, przybierają pewne formy strukturalno-przestrzenne. W najbardziej ogólnych zarysach wystarczy opisać je w oparciu o analogie geometryczne, zaczerpnięte z klasycznych modeli miasta. Przy bardziej szczegółowym opisie trzeba wprowadzić dodatkowe pojęcia o charakterze analogii geometrycznych, takie jak: mozaikowy, pasmowy, węzłowy itp. lub pojęcia złożone. Oczywiście pojęcia te dotyczą formy fizycznej, natomiast ich treść "społeczna", nawet dla identycznie nazwanych form, często jest zupełnie inna, w zależności od konkretnego miasta.

Generalną prawidłowością rozmieszczenia społeczeństwa miejskiego w podziale na kategorie społeczno-zawodowe jest koncentracja wyższych kategorii w centralnych częściach miasta. Prawidłowość ta posiada jednak liczne ograniczenia, będące wynikiem wyspowego występowania budynków zużytych technicznie, nie modernizowanych oraz obszarów społecznie zdegradowanych. W skali szczegółowej wśród mieszkańców centralnych obszarów miast znaleźć można również licznych przedstawicieli niższych kategorii społecznych: osoby starsze oraz słabe ekonomicznie i społecznie. Tworzą się mikrojednostki przestrzenne zamieszkałe przez ludność o niższej pozycji społeczno-zawodowej. Powstaje więc pytanie jakie są prawidłowości decydujące o współwystępowaniu obu tych grup w centrum oraz o ich rozdzieleniu przestrzennym w mieście. Wydaje się, że głównym powodem jest jakość mieszkań. Centra miast były stosunkowo szybko odbudowywane, a dalsza ich rozbudowa powodowała silne zróżnicowanie jakości mieszkań. Niedorozwój komunikacji masowej i indywidualnej, uboga sieć usług oraz monotonna zabudowa nowych osiedli wpłynęły na przypisywanie większej wartości starym, ale odbudowywanym i zmodernizowanym mieszkaniom, zlokalizowanym na obszarach centralnych. Takie mieszkania zostały w dużym stopniu przejęte przez wyższe kategorie społeczno-zawodowe. W przypadku ich pierwotnego zasiedlenia przez niższe kategorie, w całym okresie powojennym miał miejsce proces stopniowego przejmowania takich mieszkań przez wyższe i silniejsze ekonomicznie kategorie społeczne. W znacznie mniejszym stopniu do-

tyczyło to mieszkań o niskim standardzie.

Podobnie ogólna prawidłowość, że im bardziej przesuwamy się ku peryferiom, tym bardziej wzrasta udział niższych grup społeczno-zawodowych, zaburzona jest wyspowym występowaniem osiedli o wyższym standardzie mieszkaniowym, osiedli willowych lub obszarów o lepszej dostępności komunikacyjnej czy lepszych walorach środowiska geograficznego. Struktura fizyczna i jakość środowiska mieszkalnego decydowały w znacznym stopniu o lokalizacji poszczególnych kategorii społecznych i grup zawodowych.

Przedstawione powyżej prawidłowości świadczą o tym, że rozmieszczenie kategorii społecznych i grup zawodowych tylko w niewielkim stopniu odpowiada modelowi koncentrycznemu z odwróconym gradientem wartości. Bardziej przydatny pod względem analogii morfologicznych wydaje się już model klinowy, bo rozwój infrastruktury fizycznej miast posiada taki charakter. Mało przydatna jest również analogia do modelu wielośrodkowego.

Zatem, wykorzystując najbardziej ogólne analogie morfologiczne, rozkład przestrzenny wartości pozycji społeczno-zawodowej przybiera charakter koncentryczny w centralnych częściach miasta, klinowy w miarę oddalenia się od centrum i częściowo wielośrodkowy na peryferiach. Ten ogólny obraz zaburzony jest wyspowym występowaniem małych jednostek przestrzennych, charakteryzujących się zdecydowanie odmiennym składem społeczno-zawodowym w stosunku do obszarów otaczających, dając w rezultacie wrażenie mozaikowości struktury społeczno-przestrzennej miast.

Generalizacje powyższe mogą być ponownie ograniczone w zależności od wielkości miasta. Struktura fizyczna małych miast posiada często charakter dwubiegunowy. Miasta średniej wielkości rozwijają się bardziej wielokierunkowo, podobnie wielkie miasta posiadają bardziej złożone układy fizyczne. W układzie makroprzestrzennym, np. aglomeracji, tworzą się struktury policentryczne.

Generalną prawidłowością rozmieszczenia społeczeństwa miejskiego w podziale na grupy pod względem wielkości rodziny czy gospodarstwa domowego oraz grupy demograficzne jest silne współ-

występowanie specyficznych grup z określonymi typami warunków mieszkaniowych. Charakterystycznym przykładem jest wyższy udział małych gospodarstw domowych i ludności starej w centralnych częściach miasta, w starych mieszkaniach o niższym standardzie wyposażenia. W miarę oddalania się od centrum i im osiedle mieszkaniowe młodsze tym większy udział ludności młodszej w wieku aktywności zawodowej i większy udział dzieci. Można postawić ogólną tezę, że struktura wielkości i wieku mieszkań w znacznym stopniu określają dominującą na danym obszarze strukturę wielkości gospodarstw domowych i strukturę wieku mieszkańców. Przy stosunkowo małej mobilności wewnątrzmięskiej spowodowanej głównie niedoborem nowych mieszkań, występuje dosyć powszechnie zjawisko starzenia się mieszkańców wraz z mieszkaniem. W rezultacie, w różnych cyklach życiowych, przez które przechodzą rodziny, dane mieszkanie nie zaspokaja ich zmieniających się potrzeb.

Zatem rozkład przestrzenny wartości statusu rodzinno-mieszkaniowego ma charakter koncentryczny z licznymi elementami modelu klinowego związanego z nowszym budownictwem. Struktura przestrzenna statusu rodzinno-mieszkaniowego pojedynczego miasta jest w zasadzie taka sama jak struktura fizyczna warunków mieszkaniowych i wieku mieszkań.

10. GENEZA ZRÓŻNICOWAŃ SPOŁECZNO-PRZESTRZENNYCH WEWNĄTRZ MIAST. PRÓBA WYJAŚNIENIA PRZEMIAN

Przedstawione w poprzednich rozdziałach opisy struktur społeczno-przestrzennych nie wyczerpują wszystkich istniejących w rzeczywistości wymiarów miasta. Geografowie badają tylko pewną sferę możliwych zjawisk, socjologowie czy urbaniści uwzględniają inne sfery zjawisk, jakkolwiek częściowo pokrywające się.

Badania prowadzone metodami ekologii czynnikowej oraz geografii i socjologii miast dały pewien obraz zróżnicowań społeczno-przestrzennych i pozwoliły w sposób zasadny odpowiedzieć na wiele pytań w rodzaju: gdzie w przestrzeni miasta ...? Pokazały również strukturę wzajemnego współwystępowania przestrzennego wielu zjawisk i struktur społecznych wraz ze zróżnicowanymi warunkami życia.

Odpowiedzi, nawet hipotetyczne, na takie pytania otwierają szerokie pole dla pytań innego rodzaju - dlaczego ... w tym miejscu przestrzeni? Dlaczego dane kategorie społeczne zajmują określone miejsce w przestrzeni miasta? Dlaczego występują opisane zróżnicowania społeczno-przestrzenne? Jak się pojawiły struktury społeczno-przestrzenne? Jakie siły doprowadziły do ich powstania i utrzymywania?

Tego rodzaju pytania są pytaniami o genezę zróżnicowań, o genezę opisanych struktur społeczno-przestrzennych. Poniżej przedstawiono próbę odpowiedzi. Próba ta ma charakter hipotetycz-

ny, albowiem w badaniach własnych oraz w badaniach innych geografów nie prowadzono analiz o charakterze przyczynowo-skutkowym.

Podobnie nie prowadzono badań historycznych, dlatego w istniejących zróżnicowaniach społeczno-przestrzennych w miastach szczególnie trudno było zidentyfikować elementy tradycji historycznej. Wynika to w dużym stopniu z przyjętego sposobu badania. Określenie - wśród badanych struktur społeczno-przestrzennych - śladów oddziaływania starych systemów wartości wymagałoby zupełnie innej metodologii badań. Zagadnienia te są przedmiotem badań socjologicznych; ich wyniki opisywał, np. A. Wallis (1971, 1977, 1979). Wszelkie wnioski w tym zakresie, na podstawie wyników badań z ekologii czynnikowej, będzie miało wysoce hipotetyczny charakter.

Jednocześnie wiadomo, że miasta polskie posiadają przynajmniej kilkusetletnią tradycję. Pomimo iż ziemie polskie były szczególnie często niszczone przez najazdy i wojny, to właśnie poprzednie okresy historyczne nadały miastom swój kształt. Stwierdzenie co z tego dziedzictwa pozostało do dnia dzisiejszego wymagałoby odrębnych badań. Ogólnie można stwierdzić, że w kategoriach fizjonomii niektóre miasta polskie posiadają strukturę fizyczną będącą odzwierciedleniem feudalnych lub kapitalistycznych stosunków społecznych. Dotyczy to zwłaszcza małych miast, których struktura fizjonomiczna pozostała w dużym stopniu niezmienną.

Większość miast składa się jednak z co najmniej dwóch części o odmiennym charakterze fizjonomicznym. Do ukształtowanej poprzednio struktury fizycznej, na ogół zharmonizowanej z otaczającym środowiskiem, dobudowano w ciągu ostatnich czterdziestu lat nowe osiedla mieszkaniowe, najczęściej wielopiętrowe. Rozbudowa nowych osiedli mieszkaniowych często postępowała tak daleko, że nastąpiło rozbitcie starej struktury fizycznej i jej wchłonięcie przez nowy styl budownictwa. Występowało to szczególnie ostro w miastach, gdzie zlokalizowano wielkie zakłady przemysłowe: w Tarnobrzegu, Puławach, Płocku, Bełchatowie, Kolinie. Podobnie historyczne centra wielkich miast, które uległy

zniszczeniu w czasie wojny, zostały tylko częściowo odtworzone (partie o największej wartości architektoniczno-historycznej). Pozostałe fragmenty obszarów centralnych zabudowano w nowym stylu, pozostawiając jedynie "wyspy" starej zabudowy. Te części fizycznej struktury miasta, które powstały w ubiegłych wiekach rzadko są postrzegane przez mieszkańców w takich kategoriach, jak "feudalny" lub "kapitalistyczny". Częściej natomiast są one traktowane jako dziedzictwo kulturalne i narodowe lub jako symbol miejskości. Takie traktowanie miasta jest w wielu przypadkach podstawą identyfikacji mieszkańców z miastem. Mieszkańcy Warszawy, np. identyfikują się raczej z "feudalnym" Starym Miastem i Traktem Królewskim niż z socrealistycznym MDM-em czy Pałacem Kultury i Nauki lub nowymi osiedłami mieszkaniowymi. Tak jak "houses do not make homes", tak samo budynki i ulice nie tworzą jeszcze miasta. Części miasta, ukształtowane w poprzednich formacjach społeczno-ekonomicznych nabrały obecnie innych treści i służą często innym celom. Mieszkańcy miasta, jeśli się z nimi identyfikują, to dlatego, że jest to nie tylko element tradycji i dziedzictwa kulturowego narodu, ale również dlatego, że w mentalności społeczeństwa nastąpiło "uspołecznienie" tego dziedzictwa. Stare miasta mają często do tej pory ogólną strukturę fizyczną miast feudalnych, inaczej mówiąc feudalne stosunki społeczne tych miast zachowały się tylko w zewnętrznej formie architektonicznej, w nazwach ulic określających poszczególne zawody i miejsce zamieszkania ówczesnych grup społecznych. Obecnie struktura taka jest niekiedy częściowo odtwarzana jako atrakcja turystyczna w postaci warsztatów rzemieślniczych i sklepów. Zauważono również częste przejmowanie przez nowych mieszkańców miast starych wzorów preferencji i przypisywanie określonych wartości poszczególnym obszarom miasta. Tak więc, bezpośrednio po wojnie, na skutek olbrzymiej skali zniszczeń miast oraz przemian polityczno-społecznych, nastąpiło znaczne zmniejszenie roli lokalizacji przestrzennej w mieście jako wyznacznika pozycji społecznej i częściowe przewartościowanie przestrzeni związane ze zniszczeniami, a następnie z odbudową i rozbudową miast.

Przemianom struktury fizjonomicznej miast polskich po woj-

nie towarzyszyły o wiele bardziej dynamiczne przemiany społeczne i gospodarcze. W toku tych przemian starano się dostosować odziedziczoną strukturę przestrzenną do współczesnych potrzeb i wizji rozwojowych społeczeństwa. Przekształcano istniejącą po wojnie strukturę społeczno-przestrzenną miast i kształtowano nową.

Procesy, które kształtowały struktury społeczno-przestrzenne oddziaływały z różną siłą. Rozważając przyczyny przemian w strukturze społeczno-przestrzennej miast, można zbudować hierarchię istotności poszczególnych procesów oraz analizować je na różnych poziomach ogólności. Hierarchii procesów można więc przypisać hierarchię wyjaśnień. W miarę przechodzenia od rozważań ogólnych do szczegółowych można posługiwać się coraz bardziej szczegółowymi i empirycznie sprawdzalnymi pojęciami przyczynowymi.

W zależności od trzech poziomów ogólności, przyjęto następującą hierarchię procesów i opisujących je pojęć:

1. Poziom ideologiczny

Podstawowe znaczenie miała ideologiczna wizja społeczeństwa socjalistycznego, zgodnie z ogólnymi zasadami marksizmu-leninizmu. Dążenie do realizacji tej wizji przez grupę kierowniczą zdeteterminowało określenie i realizację pewnych celów jako warunków wstępnych realizacji celu naczelnego. Rozpoczęcie realizacji tej wizji wymagało uspołecznienia środków produkcji i znacznego rozwoju sił wytwórczych. Podjęte więc zostały decyzje o nacjonalizacji podstawowych środków produkcji oraz o wyborze celu gospodarowania w postaci uprzemysłowienia. Przyjęto również założenie o dominacji klasy robotniczej i o równości społecznej.

2. Poziom ekonomiczny

Uprzemysłowienie, spełniając funkcje gospodarcze, stało się głównym procesem, za pomocą którego realizowaną wizję ideologiczną. Stało się również główną siłą kształtującą nowy podział pracy. Podstawowym problemem funkcjonalnym uprzemysłowienia było zapewnienie odpowiedniej ilości siły roboczej. Zapotrzebowanie na siłę roboczą wzmogło znacznie ruch migracyjny ludności ze wsi do miast przyczyniając się do ostatecznego ukształtowania się wizji życia miejskiego większości społeczeństwa polskiego.

Podporządkowanie wymogom procesu uprzemysłowienia całej gospodarki stosunkowo szybko spowodowało narastanie wielu dysproporcji w życiu kraju. Jedną z najłatwiej zauważalnych było opóźnienie urbanizacji w stosunku do uprzemysłowienia. Opóźnienie to stało się jedną z przyczyn rywalizacji o zasoby mieszkaniowe w przestrzeni miast. Na poziomie ekonomicznym, głównie pod wpływem uspołecznienia środków produkcji, ale również pod wpływem procesu uprzemysłowienia, kształtowała się nowa struktura społeczna.

3. Poziom warunków życia

Dopiero na poziomie warunków życia jest możliwe badanie, charakterystycznymi dla geografii metodami, skutków procesów wywołanych na poziomie ideologicznym i ekonomicznym. Opisując struktury społeczno-przestrzenne w miastach na poziomie warunków życia traktowano je jako materialne odzwierciedlenie postępów, jak i sprzeczności w realizacji założonych celów ideologicznych i ekonomicznych. Na poziomie tym są empirycznie uchwytnie i sprawdzalne skutki decyzji wynikających z założeń ekonomicznych i ideologicznych. Wśród wielu takich decyzji przyjęto hipotetyczne założenie, że podstawowe znaczenie w kształtowaniu struktur społeczno-przestrzennych odgrywał proces uprzemysłowienia oraz przemiany polityki mieszkaniowej.

Uprzemysłowienie, będąc podstawowym procesem przekształcającym strukturę społeczną w miastach, niosło ze sobą znaczny postęp, ale powodowało również wiele sprzeczności. Głównym źródłem napięć i sprzeczności, które przyczyniły się znacznie do powstania zróżnicowań społeczno-przestrzennych były dysproporcje w podziale dochodu narodowego: sumy przeznaczane na rozbudowę sił wytwórczych nieproporcjonalnie przewyższały sumy wydatkowane na polepszenie warunków życia. Podobny charakter miały sprzeczności w przypadku kapitalistycznego uprzemysłowienia na przełomie XIX i XX w., a więc w zakresie relacji: akumulacja kapitału - warunki reprodukcji siły roboczej. W okresie tym w Europie Zachodniej nastąpił intensywny rozwój bazy produkcyjnej przy upośledzeniu budownictwa mieszkaniowego. Olbrzymie tempo kapitalistycznego

uprzemysłowienia wymusiło masowe budownictwo mieszkaniowe. Powstały wówczas dzielnice robotnicze i osiedla mieszkaniowe wznoszone jak najszybciej i jak najtaniej, jedynie przy zachowaniu minimalnych standardów sanitarnych. Przykładem są duże osiedla w miastach Anglii zwane "back to back housing".

Analogicznie olbrzymie tempo uprzemysłowienia w Polsce, w warunkach ograniczonych zasobów ekonomicznych, wymusiło oszczędność funduszy przeznaczanych na budownictwo mieszkaniowe. Przyjęcie ze względów ekonomicznych, a zwłaszcza ideologicznych założenia o budowie przede wszystkim środków produkcji przyniosło ograniczenia, w stosunku do potrzeb, nakładów na rozwój budownictwa mieszkaniowego. W rezultacie powstały osiedla z mieszkaniem, w których, np. kuchnie są bez okien. Osiedla te charakteryzują się stłoczeniem bloków, typizacją i monotonią oraz brakiem dostatecznej liczby usług. Jednak nawet taki typ mieszkań oznaczał znaczne polepszenie standardu mieszkaniowego dużych kręgów ludności kraju.

W Polsce masowe budownictwo mieszkaniowe nie zaspokaja rosnących potrzeb. Zasoby mieszkaniowe stały się dobrami rzadkimi i jako takie były i są przedmiotem rywalizacji pomiędzy jednostkami oraz grupami społecznymi, a dostęp do tych dóbr stał się jednym z elementów kształtujących doraźne grupy interesu. Lepsze lub gorsze mieszkania oraz ich lokalizacja są często wskaźnikami siły politycznej poszczególnych grup społecznych. Kolejnym okresom przyspieszenia uprzemysłowienia, przy ogólnym wzroście poziomu warunków życia, nie towarzyszył proporcjonalny wzrost liczby mieszkań. W takich okresach różnice warunków mieszkaniowych oraz zróżnicowania społeczno-przestrzenne zazwyczaj zwiększały się. Istniejące zróżnicowania społeczno-przestrzenne w miastach są więc materialnym zapisem jednej z ujemnych cech socjalistycznego uprzemysłowienia. Chodzi tu o nienadążanie w tworzeniu wymaganych przez ludność warunków życia lub, inaczej mówiąc, warunków reprodukcji siły roboczej w stosunku do nakładów na środki produkcji. Prawdopodobnie właśnie w tym fakcie należy doszukiwać się bezpośrednich przyczyn rozwarstwienia lud-

ności miast na grupy interesów w rywalizacji o mieszkanie i lokalizację, a w rezultacie zróżnicowania warunków mieszkaniowych w jakich żyją te grupy.

Socjalistyczne uprzemysłowienie wobec niedorozwoju urbanizacji spowodowało również ostry rozdział miejsc pracy od miejsc zamieszkania, czego wyrazem są olbrzymie dojazdy do pracy z terenów wiejskich i w przestrzeni miasta. Przy niedorozwoju środków transportu powoduje to nieefektywność całego systemu organizacji przestrzennej.

Drugą, poza uprzemysłowieniem, siłą posiadającą bezpośredni wpływ na kształtowanie zróżnicowanych struktur społeczno-przestrzennych jest polityka mieszkaniowa. Polityka ta ulegała ciągłym modyfikacjom. Podstawowe znaczenie, przy rozważaniu wpływu polityki mieszkaniowej na kształtowanie struktur społeczno-przestrzennych, posiada występowanie w jej ramach dwóch sprzecznych tendencji: egalitaryzmu i uprzywilejowania wybranych kategorii społecznych i grup zawodowych.

Egalitaryzm warunków mieszkaniowych był nowym zjawiskiem, zwłaszcza w sytuacji olbrzymich zniszczeń i braków materialnych. Potwierdza go prowadzenie polityki kwaterunkowej oraz rozdział istniejących po wojnie zasobów mieszkaniowych. Pomimo pewnych niepowodzeń w tym zakresie, bez polityki egalitaryzmu zróżnicowanie warunków mieszkaniowych i struktur społeczno-przestrzennych w miastach byłoby niepomierne większe.

Po wojnie państwowa polityka mieszkaniowa rozpoczęła się wydaniem dnia 21 grudnia 1945 r. dekretu, w ramach którego wprowadzono publiczną gospodarkę lokalami i kontrolę najmu. Właściciele mieszkań zostali pozbawieni swobody dysponowania mieszkaniami. Prawo rozporządzania nimi przejęły władze kwaterunkowe (Andrzejewski 1979).

Polityka mieszkaniowa w pierwszym okresie po wojnie nastawiona więc była głównie na pełne wykorzystanie istniejących wówczas zasobów mieszkaniowych i sprawiedliwy ich rozdział. Odbudowę zniszczonych zasobów finansowano ze wszystkich możliwych źródeł: prywatnych, spółdzielczych i państwowych.

W 1947 r. rozpoczęto organizowanie państwowych przedsiębiorstw budownictwa mieszkaniowego. Wprowadzono również standardy mieszkaniowe, które określały wielkość i wyposażenie mieszkań budowanych z funduszy publicznych.

W 1949 r. nastąpiła zmiana polityki mieszkaniowej polegająca na ograniczeniu budownictwa prywatnego i spółdzielczego. W latach planu sześcioletniego (1950-1955) państwo stało się monopolistą w zakresie budownictwa mieszkaniowego. Spółdzielczość sprowadzono do roli administratora posiadanych zasobów. Nowe mieszkania były rozdzielane głównie przez zakłady pracy.

Zmiany polityczne po 1956 r. spowodowały zmiany polityki mieszkaniowej. Odbudowano spółdzielczość, która stała się głównym inwestorem mieszkaniowym i zdobyła dominującą pozycję w przyroście nowych zasobów mieszkaniowych. Jednocześnie rozpoczął się proces ograniczania publicznej gospodarki lokalami, z której wyłączono prywatne domy jednorodzinne oraz domy spółdzielcze. Mieszkania wybudowane przez państwo i mieszkania państwowe, zwalniane przez poprzednich użytkowników, przekazywano głównie do dyspozycji rad narodowych, które rozdzielały je tak, aby poprawić sytuację rodzin znajdujących się w szczególnie trudnych warunkach. Od 1965 r. rady narodowe przydzielały mieszkania tylko osobom o najniższych dochodach, w rezultacie czego zwiększył się napływ do spółdzielni osób o średnich i wyższych dochodach. Zaznaczyło się to zwłaszcza po 1965 r., w związku z ograniczeniem państwowego budownictwa mieszkaniowego. Spółdzielczość stała się głównym inwestorem mieszkaniowym, ale nałożono na nią obowiązek dostarczenia mieszkań do dyspozycji zakładów pracy i rad narodowych. Administracyjna metoda rozdziału mieszkań, coraz silniej rozszerzana w latach siedemdziesiątych, podważyła dotychczasowe spółdzielcze kryteria przydzielania mieszkań według kolejności zapisu i okresu oczekiwania. Po 1970 r. nowym elementem rozdziału mieszkań stało się wprowadzenie udogodnień w nabywaniu mieszkań państwowych i spółdzielczych przez ich użytkowników.

Przepisy prawne wprowadzone Uchwałą RM nr 280 z dnia 10 grudnia 1971 r. pozwalały władzom terenowym na ustalanie co roku

proporcji rozdziału mieszkań. Na przykład w Warszawie decydował o tym prezydent miasta. W latach 1976-1980 tylko 41 % nowo wybudowanych, spółdzielczych mieszkań przydzielono oczekującym w kolejce członkom spółdzielni. W związku ze spadkiem budownictwa mieszkaniowego w tym okresie, w poszczególnych latach zwiększał się procentowy udział mieszkań przydzielanych zakładom pracy (z 22 % w 1976 r. do 33 % w 1980 r.). Wiązało się to przede wszystkim z koniecznością zapewnienia mieszkań kadrze rozbudowujących się zakładów pracy oraz stabilizacja załóg. Spółdzielczość mieszkaniowa była nadal głównym inwestorem i administratorem zasobów mieszkaniowych, natomiast jej rola jako dysponenta mieszkań była stale ograniczana. Procent mieszkań wybudowanych przez spółdzielczość i pozostających w dyspozycji spółdzielni systematycznie malał. Większością mieszkań dysponowały zakłady pracy, terenowe organy administracji, a poza tym przydzielano je pracownikom przedsiębiorstw budowlanych, członkom brygad młodzieżowych ZSMP w ramach umów patronackich, osobom nabywającym mieszkania za dewizy i po cenach komercyjnych.

Dyskutowane propozycje zmian w rozdziale mieszkań zmierzają w kierunku przywrócenia spółdzielniom mieszkaniowym - zgodnie z ideą spółdzielczości - możliwości dysponowania własnymi nowymi mieszkaniami, tak aby około 90-95 % otrzymywali członkowie według kolejności i okresu oczekiwania. Postuluje się również przejściowe zawieszenie sprzedaży mieszkań państwowych, by nie uszczuplać puli zasobów. W całym kraju przyjęto w 1981 r. zasadę, że spółdzielczość będzie dysponowała całością wnoszonych przez siebie zasobów mieszkaniowych. W praktyce nie jest to jednak przestrzegane (np. w 1982 r. jeszcze 31 % mieszkań spółdzielczych uzyskały osoby wytypowane przez władze lokalne i zakłady pracy).

Zatem polityka mieszkaniowa, zakładając wdrożenie zasad sprawiedliwości społecznej, była skierowana w znacznej mierze na realizację jednego z podstawowych celów ekonomicznych socjalizmu, czyli uprzemysłowienia. Mówiąc o nie w pełni zrealizowanej polityce egalitaryzmu mam na myśli selektywną politykę mieszkaniową, wynikającą z doraźnych potrzeb ekonomicznych. Przykła-

dem może być polityka przyciągania określonych grup zawodowych, niezbędnych na danym etapie rozwoju miasta przez oferowanie im mieszkań poza kolejnością.

Należy pamiętać o względnie dużej swobodzie działania sektora prywatnego w gospodarce mieszkaniowej. Działają również procesy żywiołowe, nie zawsze dające się skontrolować, takie jak korupcja, nadmierne uprzywilejowanie grup związanych z kierownictwem polityczno-gospodarczym kraju, regionu czy danego miasta.

Polityka mieszkaniowa nie zapobiegła z jednej strony powstaniu kolonii willowych elity finansowej czy administracyjno-politycznej, a z drugiej - obszarów zabudowanych monotonnymi blokami mieszkaniowymi zwanymi "mrowiskowcami". Podobnie polityka ta nie doprowadziła do likwidacji - we wszystkich miastach - obszarów o złych warunkach mieszkaniowych, zamieszkałych w dużej części przez ludzi marginesu społecznego.

Zastąpienie, w pewnym zakresie, mechanizmów rynku mieszkaniowego przez politykę mieszkaniową oraz spadek znaczenia prywatnej własności nie spowodowały automatycznie wyrównania warunków mieszkaniowych ani nie zlikwidowały korzeni konfliktów w dostępie do zasobów mieszkaniowych między poszczególnymi grupami społecznymi. Przyjęto założenie, że w kształtowaniu struktur i zróżnicowań społeczno-przestrzennych znaczny udział miało pięć działających przez cały okres powojenny kryteriów dostępu do mieszkania, a mianowicie:

1. Społeczna wartość siły roboczej związana z wykonywanym zawodem i rodzajem pracy. O aktualnej wartości siły roboczej decydował często rynek pracy. Mieszkania dostawały łatwiej te osoby, które reprezentowały zawody bardziej deficytowe na danym etapie rozwoju miasta.

2. Pozycja w hierarchii polityczno-gospodarczej i administracyjnej miasta wraz z systemem powiązań nieformalnych i dostępem do informacji.

3. Dotychczasowe warunki mieszkaniowe i wielkość rodziny.

4. Pozycja materialna.

5. Okres zamieszkiwania w mieście i okres oczekiwania na mieszkanie.

Udowodnienie i określenie stopnia w jakim powyższe kryteria kształtują struktury społeczno-przestrzenne w miastach wymaga innych metod badań. Można by na przykład za pomocą badań ankietowych określić, które kryteria decydowały o zasiedleniu danego obszaru miasta lub spróbować określić jakimi kryteriami kierowały się władze miasta lub władze spółdzielni mieszkaniowych przy przydzielaniu mieszkań w poszczególnych osiedlach.

Próbując odpowiedzieć na pytanie o genezę struktur społeczno-przestrzennych można odwołać się do całej sfery warunków "zewnętrznych", w których one występowały albo do sfery potrzeb, dążeń i preferencji ludności miasta. Możliwe jest również wyjaśnienie złożone, odwołujące się do obu sfer jednocześnie.

Wśród warunków zewnętrznych najistotniejsze znaczenie dla wyjaśnienia różnicowań społeczno-przestrzennych mają niewątpliwie te zjawiska, których korzeni można doszukiwać się na poziomie ideologicznym i ekonomicznym. Wydzielić można trzy grupy zjawisk. Pierwszą grupę stanowi głód mieszkaniowy wywołany nadmierną rozbudową funkcji produkcyjnych w mieście w stosunku do funkcji mieszkaniowych oraz zmianą modelu rodziny, czyli przejściem od rodziny wielopokoleniowej, charakterystycznej dla społeczeństwa wiejskiego, do modelu rodziny jednopokoleniowej lub dwupokoleniowej, charakterystycznej dla społeczeństwa zurbanizowanego.

Druga grupa zjawisk obejmuje politykę mieszkaniową realizującą dwa sprzeczne, w pewnych okresach rozwoju miast, cele: wyrównania warunków mieszkaniowych i selektywnego uprzywilejowania wybranych kategorii społecznych oraz system kryteriów dostępu do mieszkania.

Do trzeciej grupy należy ukształtowana w rozwoju historycznym miasta struktura przestrzenna jakości środowiska mieszkaniowego.

Wśród potrzeb, dążeń i preferencji najistotniejsze znaczenie

odgrywają również te zjawiska, które były wywołane na poziomie ideologicznym i ekonomicznym. Dotyczy to przede wszystkim tych sił, które przyczyniły się do wytworzenia struktury społecznej. Uzyskanie określonej pozycji w strukturze społecznej wiązało się z dążeniem do osiągnięcia - przy istniejącym systemie zróżnicowań - pewnego poziomu warunków życia oraz stworzyło zróżnicowanie potrzeb i preferencji lokalizacyjnych. W ciągu ostatnich czterdziestu lat lokalizacja w przestrzeni miasta w coraz większym stopniu stawała się atrybutem pozycji społecznej.

Istotne znaczenie w determinowaniu potrzeb i dążeń mieszkańców miast, jakkolwiek jest to zjawisko w mniejszym stopniu wywołane przez procesy ideologiczne i ekonomiczne, ma cykl życiowy. W zależności od wieku i stopnia aktywności zawodowej poszczególne mieszkańcy miasta zmieniają swoje potrzeby mieszkaniowe i lokalizacyjne.

W warunkach miast polskich występowały nieprzerwanie sprzeczności pomiędzy osiąganym poziomem warunków życia a wzrastającymi potrzebami. Sprzeczności te były niewątpliwie główną płaszczyzną, na której rozgrywał się proces formowania zróżnicowanych struktur społeczno-przestrzennych. Podstawową cechą tego procesu jest dążenie jednostek oraz kategorii społecznych i grup zawodowych do zajęcia najkorzystniejszego miejsca w przestrzeni miasta. Obraz struktury społeczno-przestrzennej miasta jest z jednej strony wynikiem rozstrzygnięć rywalizacji, a z drugiej dowodzi pośrednio istnienia grup interesu uczestniczących w konflikcie. Wydaje się, że polityka mieszkaniowa, będąca w dużym stopniu narzędziem mediacyjnym, stwarzała nowe zróżnicowania, a często prowadziła do utrwalenia raz powstałych struktur społeczno-przestrzennych.

11. ZAKOŃCZENIE

W przedstawionej pracy nie zrealizowano pierwotnego celu, tj. budowy zarysu teorii struktur społeczno-przestrzennych miast Polski. Można jednak zaproponować strategię budowy takiej teorii. Wydaje się, że w przyszłości jest możliwa budowa teorii wyjaśniającej średniego zasięgu. Teoria rozumiana jest jako system wyjaśnień naukowych. Korzyści metodologiczne płynące z takiego rozumienia teorii w przeciwieństwie do tradycyjnego ujmowania teorii jako systemu praw, przedstawił szczegółowo P. Sztompka (1973). Przyjęto również założenie, że z trzech funkcji przypisywanych zazwyczaj teoriom, to jest funkcji wyjaśniającej, prognostycznej i praktycznej podstawowe znaczenie ma funkcja wyjaśniająca. Proponuje się teorię "średniego zasięgu", bo zgodnie z R.K. Mertonem (1982) teorie takie są bliższe rzeczywistości i łatwiejsze do weryfikacji.

"Eksplanacyjna strategia budowy teorii" zaproponowana przez P. Sztompkę obejmuje trzy etapy. Pierwszy etap - eksplanacji pierwotnej - polega na sformułowaniu wyjaśnień pewnej dziedziny zjawisk za pomocą pojedynczych twierdzeń. Celem drugiego etapu - eksplanacji wtórnej - jest powiązanie pojedynczych twierdzeń i wyjaśnień w logiczny system wyjaśnień, czyli skonstruowanie teorii danej dziedziny zjawisk. Zadaniem trzeciego etapu - unifikacji - jest skonstruowanie z pojedynczych teorii systemu teoretycznego.

Przyjęcie "eksplanacyjnej strategii budowy teorii" wymaga

postępowania badawczego zgodnego z kolejnymi etapami przewidywanymi w tej strategii. W praktyce badawczej nie wszystkie etapy muszą być szczegółowo wypełnione. Przyjęta strategia wyznacza więc tylko ogólny kierunek postępowania, od którego odstępstwa mogą ukształtować własną strategię postępowania badawczego, bardziej odpowiadającą konkretnemu problemowi badawczemu. Ponadto, w procesie budowy teorii mogą ujawnić się takie problemy, których nie będzie można wyjaśnić w świetle posiadanej wiedzy lub nie będzie można dokładnie wypełnić danego kolejnego punktu przyjętej strategii. Sytuacja taka wystąpiła w przypadku prezentowanej pracy.

Pierwszym punktem eksplanacji pierwotnej jest - w terminologii P. Sztompki - ustalanie eksplanandum. Wymaga to, po pierwsze, sprecyzowania przedmiotu wyjaśnianego oraz problemu wyjaśnianego. Konieczne jest więc określenie czego teoria ma dotyczyć, a także określenie za pomocą modelu pojęciowego tych cech, które przypisuje się badanemu przedmiotowi. Przedmiot oraz problem wyjaśniany sformułowano we wstępie (rozdział 1).

Dalszy etap badawczy wymaga więc przede wszystkim przeanalizowania istniejących ogólnych teorii społecznych, koncepcji wyjaśniających oraz generalizacji dotyczących przedmiotu wyjaśnianego. Celem tego etapu będzie ustalenie, jakie cechy, zgodnie z danymi teoriami, powinien mieć przedmiot wyjaśniany, oraz jakie relacje powinny zachodzić między cechami tego przedmiotu. Przegląd poszczególnych teorii społecznych ma również za zadanie wydobycie z nich wszystkiego, co w świetle istniejących uogólnień empirycznych może służyć do ich wyjaśnienia i potwierdza je lub obala na gruncie teoretycznym. Z teorii społecznych dotyczących miast należy odrzucić te elementy, którym zaprzeczyły nowsze teorie, lub którym zaprzeczyło doświadczenie. Pomimo braku ogólnej teorii miasta nie tworzymy na pustyni. Nowa teoria - jeśli taka powstanie - wyrośnie w pewnym sensie z dawnych teorii, odrzuci twierdzenie nie potwierdzone, ale zachowa te, które zostały zweryfikowane empirycznie i te, które posiadają wartość wyjaśniającą. Obowiązują tu tutaj opisana przez metodologów reguła

korespondencji (Pietruszka-Madej 1980), polegająca na rozszerzaniu zakresu wiedzy drogą rewizji dotychczasowych osiągnięć. Następuje określenie starej teorii z punktu widzenia nowej teorii.

Podejście takie jest niewątpliwie eklektyczne, ale budowa w przyszłości teorii średniego zasięgu wymaga krytycznego wybrania tylko elementów użytecznych z punktu widzenia wyjaśnianych problemów czy pytań badawczych. Krytyczny wybór rozumiany jest tu jako taki, w którym pomija się preferencje światopoglądowe, ideologiczne i filozoficzne, natomiast kieruje się wyłącznie względami merytorycznymi. Czerpiąc jednak z ogólnych teorii społeczeństwa powinniśmy zdawać sobie sprawę z opisanej przez P. Sztompkę (1985) trójpoziomowej struktury takich teorii. Pierwszy poziom to ogólna orientacja teoretyczno-metodologiczna, która składa się z tez ontologicznych, czyli zespołu podstawowych założeń dotyczących rzeczywistości społecznej, tez epistemologicznych, czyli możliwości poznania społecznego, a także dyrektyw metodologicznych mówiących o sposobach badania społeczeństw. Drugi poziom to przyjęty model pojęciowy, który dotyczy abstrakcyjnych pojęć opisujących podstawowe mechanizmy funkcjonowania i zmiany. W modelu pojęciowym następuje pewna strukturalizacja rzeczywistości społecznej przez zwrócenie większej uwagi na niektóre zjawiska i procesy. Trzeci poziom to szczególna teoria empiryczna, która obejmuje powiązane ze sobą ogólne twierdzenia o zależnościach pomiędzy badanymi cechami zjawisk (Sztompka 1985).

Poszczególne teorie, ze względu na różny poziom ogólności i odmienne założenia metodologiczne, wyjaśniają często różne zjawiska, bazując na różnym materiale empirycznym. W naszym przypadku można powiedzieć, że reprezentują one różne punkty widzenia miasta. Niemniej, z przeglądu ogólnych teorii społecznych i koncepcji wyjaśniających ukształtować można zbiór objaśnień przedmiotu badanego oraz zbiór hipotez i pytań badawczych wynikających z tych teorii. Posiadanie takiego zbioru jest warunkiem podjęcia próby powiązania twierdzeń różnych teorii i wyjaśnień w teorię cząstkową pokazującą, jakie hipotetyczne cechy powinien posiadać przedmiot wyjaśniany, a więc struktury społeczno-prze-

strzenne miast Polski. Taka teoria cząstkowa miałaby więc charakter hipotetyczno-dedukcyjny. Podobnie na podstawie uogólnień i generalizacji empirycznych powstałych w badaniach prowadzonych w geografii i socjologii miast powinniśmy zbudować również drugą teorię cząstkową, która będzie miała charakter empiryczno-indukcyjny.

W następnym kroku można dokonać konfrontacji obu teorii cząstkowych. Przed przystąpieniem do konfrontacji należy uświadomić sobie, że podsumowanie uogólnień i generalizacji empirycznych pochodzących z różnych badań w teorię cząstkową nastrocza wiele trudności, zapewne większych niż w przypadku konstrukcji teorii hipotetyczno-dedukcyjnych i nigdy nie jest w pełni zadowalające. Jeśli odrzucimy stanowisko empiryzmu logicznego polegające na przyjmowaniu tezy o tzw. niekwestionowanej bazie empirycznej, to należy starać się zidentyfikować założenia zawarte *explicite* i *implicite* w uogólnionych badaniach empirycznych. Konfrontacja uogólnień z badań empirycznych z wnioskami wynikającymi z ogólniejszych teorii społecznych pozwoli z innego punktu widzenia spojrzeć na te uogólnienia, co może pomóc w zrozumieniu założeń leżących u podstaw tych badań empirycznych, ale również ogólnych teorii.

Wynikiem konfrontacji teorii cząstkowych, jeśli zostały wyraźnie sformułowane, a jeśli nie, to tylko konfrontacji uogólnień empirycznych, z wnioskami teoretycznymi powinna być budowa właściwej teorii przedmiotu wyjaśnianego. Przedtem należy jednak wydzielić cztery grupy elementów o różnym statusie wyjaśniającym, które są tworzywem do konstrukcji właściwej teorii. Pierwsza grupa to zbiór twierdzeń teorii cząstkowej hipotetyczno-dedukcyjnej, które są zgodne z twierdzeniami teorii cząstkowej empiryczno-indukcyjnej, czyli tych twierdzeń szczegółowych ogólnych teorii społecznych, które mają bezpośrednie potwierdzenie empiryczne. Druga grupa obejmuje zbiór twierdzeń obu teorii cząstkowych, które są sprzeczne. Stwierdzenie takich przypadków wymaga, jeśli to możliwe, dotarcia do źródeł sprzeczności i dokonania rozstrzygnięć. Trzecia grupa dotyczy zbioru tych twierdzeń teorii cząstkowej hipotetyczno-dedukcyjnej, które nie mają odpowiedników po-

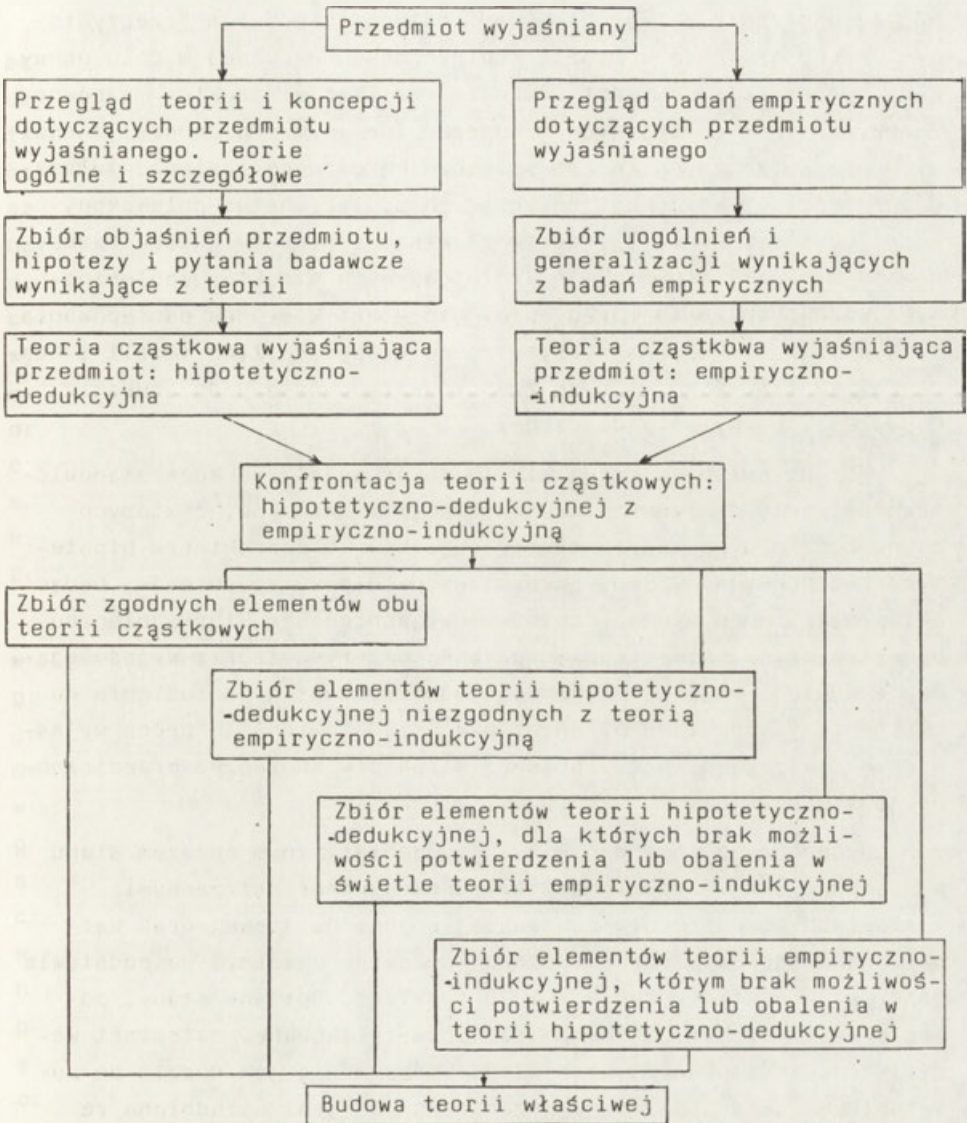
twierdzących lub zaprzeczających w teorii cząstkowej empiryczno-indukcyjnej. Innymi słowy nie istnieją badania empiryczne (lub nie są znane autorowi), na podstawie których można by weryfikować szczegółowe twierdzenia teoretyczne. Czwarta grupa to zbiór twierdzeń, które są generalizacjami z badań empirycznych, a które nie mają odpowiedników potwierdzających lub zaprzeczających na gruncie szczegółowych twierdzeń teoretycznych (czy tylko w uwzględnionych ogólnych teoriach społecznych).

Przystąpienie do budowy teorii wymaga więc dokonania kilku kroków wstępnych przedstawionych syntetycznie na schemacie 1. Wracając do terminologii P. Sztompki trzeba stwierdzić, że wszystkie te kroki składają się na etap eksplanacji pierwotnej. Dopiero przy budowie właściwej teorii danego przedmiotu wyjaśnianego przejdziemy do etapu drugiego - eksplanacji wtórnej.

Przedstawiona strategia budowy teorii zakładała sformułowanie - jako podsumowania badań empirycznych - teorii cząstkowej o charakterze empiryczno-indukcyjnym. Zawarte w rozdziale 9 uogólnienia stanowią zasadniczo podstawowy zbiór elementów do budowy zarysu takiej teorii. Zbiór ten składa się z generalizacji i uogólnień uporządkowanych wokół odpowiedzi na pytania typu: gdzie w przestrzeni? Zasięg ich obowiązywania rozszerzono na wszystkie miasta Polski. Przyjęto założenie, że w dotychczas zbadanych miastach wykryto wszystkie podstawowe wymiary różnicowań składające się na struktury społeczno-przestrzenne, które występują również w nie badanych miastach. Przedstawione w rozdziale 10 uogólnienia i generalizacje mogą stać się fragmentem pełniejszego opisu teoretycznego o charakterze empiryczno-indukcyjnym, który może być wykonany w przyszłości.

Zaproponowana strategia badawcza zakłada możliwość sformułowania teorii cząstkowej o charakterze hipotetyczno-dedukcyjnym. Teoria taka miała stanowić podsumowanie przeglądu ogólnych teorii i koncepcji związanych, przynajmniej pośrednio, ze różnicowaniami społeczno-przestrzennymi. Konstrukcja takiej teorii mogła pójść w dwóch kierunkach. Po pierwsze, z teoretycznych założeń wizji budowy społeczeństwa socjalistycznego można by wydedu-

SCHEMAT 1. STRATEGIA BUDOWY TEORII

kować idealny model miasta pokazujący, jaka powinna być struktura społeczno-przestrzenna miasta polskiego. Taki "idealny" model mógłby następnie posłużyć do konfrontacji z modelem "rzeczywistym" przedstawionym w teorii empiryczno-indukcyjnej w celu uchwycenia procesów odpowiedzialnych za realizację struktur zarówno zgodnych, jak i sprzecznych z modelem idealnym. Po drugie, z ogólnych, nie sprzecznych teorii społecznych różnego zasięgu, zwłaszcza z teorii i koncepcji dotyczących społeczeństwa polskiego, można bezpośrednio wybierać te zjawiska i procesy, które zadecydowały o ukształtowaniu się zróżnicowanych struktur społeczno-przestrzennych. W tej pracy przyjęto drugi kierunek postępowania i zgodnie z nim dokonano krytycznego przeglądu tych teorii i koncepcji społecznych, których treść dawała podstawy do szukania odpowiedzi na pytania dlaczego?

Przedstawiony w rozdziale 10 zbiór wyjaśnień może stanowić fragment pełniejszego zbioru uogólnień i wniosków, z których można będzie wyprowadzić teorię cząstkową o charakterze hipotetyczno-dedukcyjnym. Suma przedstawionych powyżej zbiorów, będąc aktualnym stanem syntezy opisów i wyjaśnień struktur społeczno-przestrzennych, nie stanowi oczywiście zarysu teorii wyjaśniającej średniego zasięgu. Niemniej jednak, nawet w odniesieniu do tej syntezy, powstaje pytanie, czy przedstawiona tu próba wyjaśnienia, dlaczego powstały opisane struktury społeczno-przestrzenne, jest adekwatna.

Dysponowano zbyt ogólnym i fragmentarycznym obrazem stanu początkowego, tj. zróżnicowaniami społeczno-przestrzennymi w miastach bezpośrednio po drugiej wojnie światowej oraz bardziej szczegółowym obrazem stanu końcowego opisanym na podstawie materiałów statystycznych z 1970 i 1978 r. Opisane stany, początkowy i końcowy, są bezpośrednio weryfikowane, natomiast weryfikacja zarysowanych wyjaśnień, które mówią jak doszło do powstania struktur społeczno-przestrzennych jest utrudniona ze względu na brak adekwatnych badań. Wyjaśnienia te są w związku z tym wysoce hipotetyczne

Rodzaj przeprowadzonych dotychczas badań empirycznych nie daje podstaw do bezpośredniego wnioskowania o istnieniu i cha-

rakterze powiązań pomiędzy działaniem sił ekonomicznych i społecznych a powstaniem struktur przestrzennych.

Wyłania się więc konieczność dalszych badań. Powinny one przede wszystkim dotyczyć analizy bezpośrednich powiązań pomiędzy zjawiskami i procesami ideologicznymi, ekonomicznymi, społecznymi a przestrzenią. Pełna weryfikacja procesów kształtujących strukturę społeczno-przestrzenną wymaga łącznego badania szerszych procesów kształtujących obydwie aspekty rzeczywistości naszych miast, a więc zmiany metodologii, tematyki i skali badań. Należałoby analizować preferencje i wybory, jakich dokonują poszczególne grupy społeczne, a zwłaszcza ograniczenia, jakim te wybory podlegają. Przedmiotem badań powinien być system podejmowania decyzji lokalizacyjnych, dostęp do władzy i informacji oraz cały system planowania. Niezbędne są również badania migracji wewnątrzmijskich, które przy istniejących ograniczeniach materialno-prawnych zamiany mieszkań mogą być istotnym wskaźnikiem siły ekonomicznej, która w coraz większym stopniu zaczyna decydować o możliwości uzyskania korzystniejszej lokalizacji.

Na tym tle wydaje się, że geografowie powinni przejąć w większym stopniu metody nauk społecznych, a zwłaszcza socjologii. Bierne oczekiwanie na teorie społeczne jako bazy wyjaśnień jest ślepą uliczką, natomiast rozszerzenie zakresu stosowanych metod, poza pewną socjologizacją geografii, pozwoli znaleźć wspólny język z przedstawicielami nauk społecznych oraz umożliwi geografom wniesienie swojego wkładu w kształtowanie ogólniejszych teorii społecznych. Dotychczas jedynie koncepcja geografii czasu I. Hägerstranda umożliwiła geografom twórcze włączenie się w prace prowadzące do powstania nowych teorii społecznych. Konieczne jest również stworzenie teorii społeczeństwa polskiego, ponieważ tylko w tak ogólnej teorii jest możliwe wyjaśnienie struktury zjawisk społecznych, struktury przestrzennej miasta oraz wzajemnych powiązań obu struktur.

LITERATURA

- Andrzejewski A., 1979, *Polityka mieszkaniowa*, PWE, Warszawa.
- Badcock B., 1984, *Unfairly structured cities*, Basil Blackwell, Oxford.
- Basset K., Short J.R., 1980, *Housing and residential structure. Alternative approaches*, Routledge and Kegan, London.
- Berry B.J.L. (red.), 1971, *Comparative factorial ecology*, *Economic Geography*, 47, 2, suppl.
- Berry B.J.L., Rees P.H., 1969, *The factorial ecology of Calcuta*, *American Journal of Sociology*, 74, 455-491.
- Berry B.J.L., Kasarda J.D., 1977, *Contemporary urban ecology*, Macmillan, New York.
- Bielecka B., 1973, *Geograficzne aspekty starzenia się ludności wiejskiej w Polsce*, *Prace i Studia Instytutu Geograficznego UW*, 13, Warszawa.
- Braun J., 1964, *Elementy ekologii miasta przemysłowego*, *Biuletyn Nr 2*, Zakład Badań Naukowych Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego PAN, Wrocław.
- Brukalska B., 1948, *Zasady społeczne projektowania osiedli mieszkaniowych*, Arkady, Warszawa.
- Budzynowska O., Węclawowicz G., 1984, *Zmiany gęstości zaludnienia w mieście w ciągu doby na przykładzie Radomia*, *Przegląd Geograficzny*, 56, 1-2, 141-153.
- Bujak F., 1902, *Limanowa. Miasteczko powiatowe w Zach. Galicji. Stan społeczny i gospodarczy*, *Studia Ekonomiczno-społeczne*, 1, G. Gebethner i Spółka, Kraków.
- Burger T., 1978, *Społeczna i demograficzna ewolucja osiedla za Żelazną Bramą*, (w:) *Studia nad osiedlami*, Zakład Wydawniczy CZSR, Warszawa, 148-163.
- Burgess E.W., 1925, *The growth of the city: An introduction to a research project*, (w:) R.E.Park, E.W.Burgess, R.D.McKenzie

- (red.), The city, University of Chicago Press, 47-62.
- Bystroń J.S., 1915, Rozwój demograficzny dzielnic Krakowa, Ekonomista, I-II, rok XV, Warszawa, 112-160.
- Carter H., 1983, An introduction to urban historical geography, Arnold, London.
- Carter H., Wheatley S., 1980, Residential segregation in nineteenth century cities, Area, 12, 57-62.
- Castells M., 1977, The urban question, Arnold, London.
- 1983, The city and the grassroots, A cross - cultural theory of urban social movements, Edward Arnold, London.
- Chmielewski T., 1978, Rozwój nowego budownictwa mieszkaniowego w dużym mieście na przykładzie Lublina, (w:) J.Turowski (red.), Procesy urbanizacyjne kraju w okresie XXX-lecia Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, Ossolineum, Wrocław.
- Chojnicki Z., Czyż T., 1976, Some problems in the application of factor analysis in geography, Geographical Analysis, 8, 416-427.
- 1978, Analiza głównych składowych zmienności czaso-przestrzennej struktury społeczno-ekonomicznej Polski, (w:) Z. Chojnicki i inni, Badania przestrzennej struktury społeczno-ekonomicznej Polski metodami czynnikowymi, PWN, Warszawa-Poznań, 51-60.
- Compton P.A., Murray R.C., 1982, The elderly in Northern Ireland with special reference to the city of Belfast, (w:) A.M.Warner (red.), Geographical perspective on the elderly, Wiley, Chichester, 83-110.
- Convay D., Haynes K.E., 1977, Advances in comparative ecological analysis: persimony, invariance, and homogeneity in factor analysis solutions, Environment and Planning A, 9, 1143-1156.
- Couclelis H., 1983, On some problems in defining set for Q-analysis, Environment and Planning B, 10, 423-438.

- Coulson M.R.G., 1968, The distribution of population age structure in Kansas City, *Annales of the Association of American Geographers*, 58, 155-176.
- Cowlard K.A., 1979, The identification of social (class) areas and their place in nineteenth-century urban development, *Transactions New Series*, 4, 2, 239-257.
- Czeczterda W., 1986 a, Mieszkańcy starych zespołów mieszkaniowych, *Sprawy Mieszkaniowe*, 2-3-4, 95-108.
- 1986 b, Społeczne problemy starej zabudowy mieszkaniowej. Wyniki badań terenowych, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Warszawa.
- Davies W.K.D., Lewis G.J., 1973, The urban dimension of Leicester, England, (w:) *Social pattern in cities*, Special Publication 5, IBG, London, 71-87.
- Davies W.K.D., 1978, Alternative factorial solutions and urban social structure: a data analysis exploration of Calgary in 1971, *The Canadian Geographer*, 12, 4, 273-297.
- 1980, Higher-order factor analysis and functional regionalization, a case study in south Wales, *Environment and Planning A*, 12, 685-701.
- 1984, *Factorial ecology*, Alderhot, Gower.
- Dennis R.J., 1977, Intercensal mobility in Victorian city, *Transactions New Series*, 2, 3, 349-363.
- Dmitruk K., 1980, *Literatura - społeczeństwo - przestrzeń. Przemiany układu kultury literackiej*, Instytut Badań Literackich PAN, Ossolineum, Wrocław.
- Drażkiewicz J., 1980, Interes jako kategoria analizy rozwoju społeczeństwa socjalistycznego - wybrane problemy, *Studia Socjologiczne*, 4 (79), 45-64.
- 1982, *Interes a struktura społeczna*, PWN, Warszawa.
- Dumała K., 1974, *Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1831-1869*,

Ossolineum, Wrocław.

- Dzieciuchowicz J., 1986, Les stratifications socio-demographiques verticales d'une grand ensemble a Łódź, L'Espace Geographique, 1, 48-56.
- Dziewoński K., 1956, Geografia osadnictwa i zaludnienia, Przegląd Geograficzny, 28, 4, 721-764.
- 1971, Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast, PWN, Warszawa.
- 1982, Nowe kierunki badawcze w polskiej geografii miast, (w:) Górnośląskie Studia Socjologiczne, Śląski Instytut Naukowy w Katowicach, 15, 121-139.
- Dziewoński K., Śmigielski W., 1937, Opis techniczny programu ogólnego planu zabudowania m. Rzeszowa, maszynopis.
- Dziewoński K., Kosiński L., 1967, Rozwój i rozmieszczenie ludności Polski w XX wieku, PWN, Warszawa.
- Dziewoński K. i inni, 1977, Rozmieszczenie i migracje a system osadniczy Polski Ludowej, Prace Geograficzne 117, Instytut Geografii i PZ PAN, Ossolineum, Wrocław.
- Engels F., 1961, Położenie klasy robotniczej w Anglii, (w:) Marks K., Engels F., Dzieła, 2, KiW, Warszawa.
- Entrikin N.J., 1980, Robert Park's human ecology and human geography, Annales of the Association of American Geographers, 70, 1, 43-58.
- Eyles J., 1985, Współczesny rozwój geografii społecznej, Przegląd Geograficzny, 57, 1-2, 3-14.
- Forrest J., Johnston R.J., 1981, On the characterization of urban subareas according to age structure, Urban Geography, 2, 1, 31-41.
- Fox R.C., 1979, The morphological, social and functional districts of Stirling 1798-1881, Transactions New Series, 4, 2, 153-167.
- Frątczak E., 1984, Proces starzenia się ludności Polski a proces

- urbanizacji, Monografie i Opracowania SGPiS, 149/2, Warszawa.
- Friedmann J., Wulff R., 1976, The urban transition. Comparative studies of newly industrializing societies, Progress in Geography, 8, 1-94.
- Gaczek W.M., 1979, Struktura przestrzeni rezydencjalnej Poznania, PWN, Warszawa-Poznań.
- Gatrell A.C., 1981, On the structure of urban social areas: explorations using Q - analysis, Transactions New Series, 6, 2, 228-245.
- Giddens A., 1979, Central problems in social theory. Action, structure and contradiction in social analysis, Macmillan, London.
- Giggs J.A., Mather P.M., 1975, Factorial ecology and factor invariance: an investigation, Economic Geography, 51, 4, 366-382.
- Ginsbert-Gebert A., 1982, Płock i jego przemiany strukturalne w latach sześćdziesiątych, (w:) Płock. Społeczeństwo miejskie w procesie uprzemysłowienia, KiW, Warszawa, 13-130.
- Goheen P.G., 1970, Victorian Toronto 1850 to 1900. Pattern and process of growth, Research Paper 127, Department of Geography, University of Chicago.
- Golan S.M., 1972, The residential location and spatial behaviour of the elderly, Research Paper 143, Department of Geography, University of Chicago.
- Gordon G., 1979, The status areas of early to mid-Victorian Edinburgh, Transactions New Series, 4, 2, 168-191.
- Goryński J., 1971, Polityka budowlana w Polsce Ludowej, PWE, Warszawa.
- Gregory D., 1978, Ideology, science and human geography, Hutchinson, London.
- 1982, Solid geometry: notes on the recovery of spatial structure, (w:) P. Gould, G. Olsson (red.), A search for common ground, Pion, London, 187-219.

- Gregory D., Urry J. (red.), 1985, Social relations and spatial structures, Macmillan, London.
- Haining R.P., 1979, The spatial autocorrelation problem and urban geography, (w:) D.I.Herbert, R.J.Johnston (red.), Geography and the urban environment, 3, Wiley, London.
- Hamm B., 1982, Social area analysis and factorial ecology: A review of substantive findings, (w:) G.A. Theodorson (red.), Urban patterns - studies in human ecology, Pennsylvania State University Press.
- Harris R., 1984, Residential segregation and class formation in the capitalist city: a review and direction for research, Progress in Human Geography, 8, 1, 26-49.
- Harris C.D., Ullman E.L., 1945, The nature of cities, Annales of the American Academy of Political and Social Science, 242, 7-17.
- Harvey D., 1973, Social justice and the city, Edward Arnold, London.
- 1974, Class monopoly rent, finance capital and the urban revolution, Regional Studies, 9, 1, 8, 239-255.
  - 1975, Class structure in a capitalist society and the theory of residential differentiation, (w:) R.Peel, P. Haggett, M.Chisholm (red.), Processes in physical and human geography: Bristol essays, Heinemann, London.
  - 1977, Government policies, financial institutions and neighbourhood changes in United States Cities, (w:) M.Harloe (red.).
- Hegedus J., Tosics I., 1983, Housing classes and housing policy: some changes in the Budapest housing market, International Journal of Urban and Regional Research, 7, 4, 466-493.
- Herbert D.I., Peace S.M., 1980, The elderly in an urban environment, a study of Swansea, (w:) D.I.Herbert, R.J.Johnston (red.), Geography and the urban environment, 3, Wiley, London, 223-255.

- Herbst S., 1954, Miasta i mieszczaństwo renesansu polskiego, PWN, Warszawa.
- Hochfeld J., 1963, Studia o marksistowskiej teorii społeczeństwa, PWN, Warszawa.
- Hoyt H., 1939, The structure and growth of residential neighbourhoods in American cities, Federal Housing Administration, Washington D.C.
- Hughes J.G., Carey G.W., 1972, Factorial ecology: Oblique and ortogonal solutions, Environment and Planning, 4, 147-162.
- Jackson P., Smith S.J., 1984, Exploring social geography, George Allen and Unwin, London.
- Jagielski A., 1977, Geografia ludności, PWN, Warszawa.
- 1978, Struktura społeczno-ekologiczna miast polskich a koncepcje szkoły chicagowskiej, (w:) J.Turowski (red.), Procesy urbanizacji kraju w okresie XXX-lecia Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, Ossolineum, Wrocław, 111-133.
  - 1982, Społeczna i przestrzenna struktura miasta w świetle geograficznych badań miast polskich, (w:) Z.Pióro (red.), Przestrzeń i społeczeństwo. Z badań ekologii społecznej, KiW, Warszawa, 160-190.
- Jałowiecki B., 1967, Studium socjologiczno-urbanistyczne struktury społecznej Wrocławia, (w:) S.Nowakowski (red.), Procesy społeczne w powojennej Polsce, PWN, Warszawa.
- 1968, Osiedle i miasto. Socjologiczno-urbanistyczne studium jednostek mieszkaniowych Wrocławia, Arkady, Warszawa.
  - 1972, Miasto i społeczne problemy urbanizacji, Śląski Instytut Naukowy, PWN, Warszawa-Kraków.
- Jasiok A., Maik W., Spychała-Szyska H., 1980, The socio-economic spatial structure of Ostrów Wielkopolski: A principal component analysis, Quaestiones Geographica, 6, 55-68.
- Jelonek A., 1968, Struktura płci i wieku ludności Krakowa w latach 1946-1960, Folia Geographica, 1, 61-80.

Jelonek A., 1971, Regiony demograficzne Polski, Prace Instytutu Geograficznego UJ, 52, Kraków.

- 1984, Spatial patterns of urban demographic structures on the example of South Polish towns, Geographia Polonica, 50, 55-65.

Johnson J.H., Pooley C.G. (red.), 1982, The structure of nineteenth century cities, Arnold, London.

Johnston R.J., 1972, Towards a general model of intra-urban residential patterns, Progress in Geography, 4, 83-124.

- 1973, Possible extensions to the factorial ecology method: a note, Environment and Planning, 5, 719-734.

- 1976, Residential area characteristics: research methods for identifying urban sub-areas - social analysis and factorial ecology, (w:) D.Herbert, R.J.Johnston (red.), Social areas in cities, Wiley, London, 193-236.

- 1978, Multivariate statistical analysis in geography, Longman, London.

- 1979, On the characterization of urban social areas, Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie, 70, 4, 402-412.

- 1980 a, City and society. An outline for urban geography, Penguin Books Ltd., Harmondsworth.

- 1980 b, On the nature of explanation in human geography, Transactions, Institute of British Geographers NS, 5, 402-412.

- 1981, On ecological analysis and spatial autocorrelation, Travaux de l'Institute de Geographie de Reims, 47, 3-15.

- 1983, Philosophy and human geography. An introduction to contemporary approaches, Edward Arnold, London.

Kaltenberg-Kwiatkowska E., 1973, Przeobrażenia struktury społeczno-przestrzennej miast pod wpływem uprzemysłowienia. Praca doktorska, maszynopis w Bibliotece Instytutu Sociologii i Filozofii PAN, Warszawa.

- Kaltenberg-Kwiatkowska E., 1982 a, Społeczno-przestrzenne zróżnicowanie miasta. Fakty i opinie, (w:) Płock. Społeczeństwo miejskie w procesie uprzemysłowienia, KiW, Warszawa, 131-187.
- 1982 b, Mieszkańcy Płocka o sobie i swoim mieście, (w:) Płock. Społeczeństwo miejskie w procesie uprzemysłowienia, KiW, Warszawa, 337-385.
- Kaltenberg-Kwiatkowska E., Kryczka P., Mirowski W. (red.), 1983, Teorie socjologii miasta a problemy społeczne miast polskich, Polskie Towarzystwo Socjologiczne Sekcja Socjologii Miasta. Materiały Konferencji Socjologów Miasta, Lublin, 9-10 grudzień 1980, Ossolineum.
- Kieniewicz S., 1982, Rodowód inteligencji polskiej, (w:) Historik a świadomość narodowa, Czytelnik, Warszawa, 13-22.
- Kieniewicz-Strużyna M., Mirowski W., 1969, Współżycie społeczne w osiedlu mieszkaniowym, (w:) S.Nowakowski (red.), Warszawa, Socjologiczne problemy stolicy i aglomeracji, KiW, Warszawa, 179-205.
- Knox P.L., 1975, Social well-being, A spatial perspective, Oxford University Press, London.
- 1982, Urban social geography, Longman, Harlow.
- Korcelli P., 1974, Teoria rozwoju struktury przestrzennej miast, PWN, Warszawa.
- Korcelli P., Węclawowicz G., 1982, Rozwój modeli ekologicznych miasta, (w:) Z.Pióro (red.), Przestrzeń i społeczeństwo. Z badań ekologii społecznej, KiW, Warszawa, 52-63.
- Kozińska D., 1973, Problemy mieszkaniowe osób w starszym wieku, Instytut Gospodarki Mieszkaniowej, Warszawa.
- 1980, Przydziały mieszkań w 1973 r. dla osób w starszym wieku, (w:) Rozdział mieszkań w latach 1970-1975, Instytut Kształtowania Środowiska, Warszawa, 98-128.
- 1984, Warunki mieszkaniowe osób w starszym wieku, Sprawy Mieszkaniowe, 1, 8-16.

- Kozioł R., 1984, Metodologiczne problemy migracji wewnątrzmijskich, (w:) Teoretyczne i metodologiczne problemy badania różnych form migracji ludności polskiej, Koszaliński Ośrodek Naukowo-Badawczy, 224-241.
- Krajewski W., 1982, Prawa nauki. Przegląd zagadnień metodycznych, KiW, Warszawa.
- Kryczka P., 1967a, Przestępczość nieletnich w strukturze mieszkaniowej i topograficzno-funkcjonalnej miasta, (w:) S.Nowakowski (red.), Procesy urbanizacyjne w powojennej Polsce, PWN, Warszawa, 108-113.
- 1967b, Niektóre konsekwencje społeczne niedoboru mieszkań w nowym mieście, (w:) S.Nowakowski (red.), Procesy urbanizacyjne w powojennej Polsce, PWN, Warszawa, 108-113.
- 1981, Społeczność osiedla mieszkaniowego w wielkim mieście. Ideologie i rzeczywistość, PWN, Warszawa.
- Kubijowicz W., 1927, Z antropogeografii Nowego Sącza, Prace Instytutu Geograficznego UJ, 8, Kraków.
- Kukliński A., 1985, Podstawowe problemy rozwoju geografii polskiej w latach osiemdziesiątych, Przegląd Geograficzny, 57, 1-2, 173-180.
- Kula W., 1962, Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. Próba modelu, PWN, Warszawa.
- Langton J., 1975, Residential patterns in pre-industrial cities: Some case studies from seventeenth-century Britain, Transactions, 65, 1-28.
- 1977, Late medieval Gloucester: Some data from a rental of 1455, Transactions New Series, 2, 3, 259-277.
- Ley D., 1983, A social geography of city, Harper and Row, London
- Łobudzka I., 1969, Alkoholizm w miejscowości podwarszawskiej, (w:) S.Nowakowski (red.), Warszawa, Socjologiczne problemy stolicy i aglomeracji, KiW, Warszawa, 559-581.
- Malicka W., 1978, Założenia społeczne kształtowania przestrzennego osiedli i dzielnic mieszkaniowych, (w:) J.Turowski (red.),

- Procesy urbanizacji kraju w okresie XXX-lecia Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, Ossolineum, Wrocław.
- 1980, Społeczność osiedlowa a społeczność miejska w powojennej Polsce, (w:) S.Nowakowski, W.Mirowski (red.), Planowanie społecznego rozwoju miast i społeczności terytorialnych a badania socjologiczne, Ossolineum, Wrocław, 91-100.
- Massay D., 1985, New directions in space, (w:) D.Gregory, J.Urry (red.), Social relations and spatial structures, Macmilan, London, 9-19.
- McGee I.G., 1967, The Southeast Asian city, Bell, London.
- Merton R.K., 1982, Teoria socjologiczna i struktura społeczna, PWN, Warszawa.
- Michalski J., 1972, "Warszawa" czyli o antystołecznych nastrojach w czasach Stanisława Augusta, (w:) Warszawa XVIII wieku, 1, Studia Warszawskie, 12, PWN, Warszawa, 9-78.
- Michałowska-Gumowska J., 1980, Kategoria interesu w marksistowskiej teorii społecznej (Czynniki sprawcze powstania i rozwoju), Studia Socjologiczne, 4 (79), 7-30.
- Migacz W., 1950/51, Zróżnicowanie przestrzenne udziału głównych grup wiekowych w strukturze ludności Polski w 1946 r., Czasopismo Geograficzne, 21/22, 251-281.
- Morawska S., 1983, Struktura społeczno-przestrzenna Trójmiasta. Studium z ekologii czynnikowej. Praca doktorska. Biblioteka Instytutu Geografii, Uniwersytet Gdański, maszynopis.
- 1984, Zróżnicowanie ekologiczno-społeczne Trójmiasta lat 1970 i 1978. V polsko-radzieckie seminarium geograficzne, Nieborów 2-6 V 1984 r., maszynopis w Bibliotece Instytutu Geografii i PZ PAN, Warszawa.
- Morawski W., 1979, Industrializacja socjalistyczna w Polsce: doktryna, system decyzji, zjawiska spontaniczne, (w:) W.Morawski (red.), Kierowanie w społeczeństwie. Analiza socjologiczna, PWN, Warszawa, 171-192.

- 1980, Strategia narzuconej industrializacji a społeczeństwo, *Studia Socjologiczne*, 4(79), 113-128.
  - 1985, Ideologia uprzemysłowienia w Polsce w latach 1949-1956, (w:) *Społeczeństwo i socjologia. Księga poświęcona Profesorowi Janowi Szczepańskiemu*, Ossolineum, Wrocław, 45-71.
- Morgan B.S., 1984, Social geography. Spatial structure and social structure, *Geojournal*, 9, 3, 301-310.
- Murdie R.A., 1969, Factorial ecology of metropolitan Toronto 1951-1961, Department of Geography, Research Paper 116, Chicago.
- 1980, Factor score: a neglected element of factorial ecology studies, *Urban Geography*, 1, 4, 295-316.
- Muzioł A., 1981, Statystyczna analiza zróżnicowania warunków życia ludności w miastach wojewódzkich, *Przegląd Geograficzny*, 53, 4, 737-753.
- 1983, Typologia miast Polski na podstawie zróżnicowania warunków życia ludności, *Instytut Geografii i PZ PAN, Biuletyn Informacyjny*, 42, Warszawa.
- Narojek W., 1973, *Społeczeństwo planujące. Próba socjologii gospodarki socjalistycznej*, PWN, Warszawa.
- Newcombe C., 1961, Graphic representation of age and sex distribution of population in the city, (w:) P.K.Hatt, A.J.Reiss (red.), *Cities and society*, Free Press, Glencoe, 111.
- Newton P.W., Johnston R.J., 1976, Residential area characteristics and residential area homogeneity: further thought on the factorial ecology method, *Environment and Planning A*, 6, 543-552.
- Nowak S., 1985, *Metodologia badań społecznych*, PWN, Warszawa.
- Nowakowski S., 1964, Miasta Ziem Zachodnich. *Studia Socjologiczne*, 2(13), 49-68.
- 1967a, *Narodziny miasta*, PWN, Warszawa.

- 1967b, Procesy urbanizacyjne w powojennej Polsce. III Ogólnopolski Zjazd Socjologiczny, PWN, Warszawa, 5-31.
  - 1974, (red.), Przemiany miejskich społeczności lokalnych, PWN, Warszawa.
  - 1981, Miasto w pamiętnikach "Młodego pokolenia wsi Polski Ludowej", Kultura i Społeczeństwo, 25, 1-2, 2-16.
- Otok S., 1981a, Kierunki rozwojowe i definicje geografii społecznej, Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej, 2-3, 5-12.
- 1981b, Geografia społeczna i jej miejsce w badaniach nad gospodarką przestrzenną. Zarys przedmiotu i priorytetów badawczych, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Pajestka J., 1975, Determinanty postępu, PWE, Warszawa.
- Palm R., 1976, An index of household diversity, Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie, 67, 194-201.
- Parysek J., Ratajczak W., 1978, Analiza głównych składowych cech charakteryzujących właściwości społeczno-ekonomiczne i środowisko geograficzne Polski w 1970 r., (w:) Z. Chojnicky i in., Badania przestrzennej struktury społeczno-ekonomicznej Polski metodami czynnikowymi, PWN, Warszawa-Poznań, 83-186.
- Paszkievicz E., 1983, Struktura teorii psychologicznych, PWN, Warszawa.
- Pawłczyńska A., 1964, Przestępczość grup nieletnich, PWN, Warszawa.
- Peet R. (red.), 1977, Radical geography: alternative viewpoints on contemporary social issues, Methuen, London.
- Peet R., 1981, Spatial dialectics and marxist geography, Progress in Human Geography, 5, 1, 105-110.
- Peet R., Rowles G.D., 1974, Social geography, Geographical Review, 64, 287-289.
- Perle E.D., 1977, Scale changes and impacts on factorial ecology structures, Environment and Planning A, 9, 549-558.

- Pietruszka-Madej E., 1980, W poszukiwaniu praw rozwoju nauki, PWN, Warszawa.
- Pinch S., 1979, Territorial justice in the city: a case study of the social service for the elderly in Great London, (w:) D.T.Herbert, D.M.Smith (red.), Social problems and the city: geographical perspectives, Oxford University Press, 201-223.
- Piotrowski W., 1965, Miasto Opole i jego struktura ekologiczna w wypowiedziach aktywistów terenowych, Instytut Śląski w Opolu.
- 1966, Społeczno-przestrzenna struktura m. Łodzi. Studium ekologiczne, Ossolineum, Wrocław.
- Pióro Z., 1962, Ekologia społeczna w urbanistyce (na przykładzie badań lubelskich i toruńskich), Arkady, Warszawa.
- 1977, Procesy rozwojowe aglomeracji, KiW, Warszawa.
  - 1982, Przestrzeń i społeczeństwo. Z badań ekologii społecznej, KiW, Warszawa.
- Płock. Społeczeństwo miejskie w procesie uprzemysłowienia, 1982, KiW, Warszawa.
- Pooley C.G., 1977, The residential segregation of migrant communities in mid-Victorial Liverpool, Transactions New Series, 2, 3, 364-382.
- 1979, Residential mobility in the Victorian city, Transactions New Series, 4, 2, 258-277.
- Pred A., 1981, Production, family, and free-time projects: a time-geographic perspective on the individual and societal changes in nineteenth-century U.S. cities, Journal of Historical Geography, 7, 1, 3-36.
- 1982, Societal reproduction and the time geography of everyday life, (w:) P.Gould, G.Olsson (red.), A search for common ground, Pion, London, 157-186.
- Rees P., 1972, Problems of classifying subareas as within cities, (w:) B.Berry (red.), City classification handbook: Methods and applications, Wiley, New York, 265-330.

- Rex J.A., 1968, The sociology of a zone of transition, (w:) R.E. Pah (red.), Readings in urban sociology, Pergamon Press, Oxford.
- Rewieńska W., 1934, Bereza Kartuska, wybrane rozdziały z atropo-geografji miasteczka. Prace Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, Prace Zakładów Geologicznego i Geograficznego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, 11.
- Rębowska A., 1985, Zróżnicowania społeczne - praktyczne skutki polityki mieszkaniowej (na podstawie badań krakowskich osiedli: z lat 1965-1980), Sprawy Mieszkaniowe, 4, 51-60.
- Rudzitis G., 1984, Geographical research and gerontology: An overview, The Gerontologist, 24, 536-542.
- Rummel R.J., 1970, Applied factor analysis, Northwestern University Press, Evanston.
- Rykiel Z., 1978, Macierz korelacji czy kowariancji? Niektóre zagadnienia analizy czynnikowej, Przegląd Geograficzny, 50, 4, 589-601.
- 1985, Zagadnienia regionalnych systemów osadniczych, Studia KPZK PAN, 88, PWN, Warszawa.
- Saunders P., 1983, Social theory and the urban question, Hutchinson, London.
- Siemińska R., 1969, Nowe życie w nowym mieście, WP, Warszawa.
- Siemiński W., 1980, Cele społeczne w kształtowaniu społeczności osiedlowych w Polsce, (w:) S.Nowakowski, W.Mirowski (red.), Planowanie społecznego rozwoju miast i społeczności terytorialnych a badania socjologiczne, Ossolineum, Wrocław, 133-142.
- 1982, Egalitaryzm i dostępność przestrzenna jako cel postulowany i realizowany. Analiza na przykładzie budownictwa osiedli mieszkaniowych, (w:) Z.Pióro (red.), Przestrzeń i społeczeństwo. Z badań ekologii społecznej, KiW, Warszawa, 339-359.

- Schnore L.F., 1965, On the spatial structure of cities in the two Americas, (w:) P.M.Hauser, L.F.Schnore (red.), The study of urbanization, Wiley, New York.
- Schutz M.W., 1982, Residential segregation of age groups in Hamburg 1961, 1970, 1977, (w:) J.Friedrichs (red.), Spatial disparities and social behaviour. A reader in urban research, Christians, Hamburg, 45-68.
- Shaw M., 1977, The ecology of social change: Wolverhampton 1851-71, Transactions New Series, 2, 3, 332-348.
- 1979, Reconciling social and physical space: Wolverhampton 1871, Transactions New Series, 4, 2, 192-213.
- Shevky E., Bell W., 1955, Social area analysis: Theory illustrative application and computational procedures, Stanford.
- Shevky E., Williams M., 1949, The social areas of Los Angeles: analysis and typology, University of California Press, Berkeley.
- Simche Z., 1928, O typach planów krajobrazowych miast, Przegląd Geograficzny, 7, 67-76.
- 1930, Tarnów i jego okolice. Nakładem Gminy Miasta Tarnowa ku uczczeniu jubileuszu sześćsetlecia założenia miasta.
- Sjoberg G., 1960, The pre-industrial city, past and present, Free Press, Glencoe, Ill.
- 1965, Theory and research in urban sociology. Types of theoretical orientations and their respective school of thoughts, (w:) P.M.Huser, L.Schnore (red.), The study of urbanization, Wiley, New York, 157-182.
- Smith D.M., 1974, Who gets what where, and how: a welfare focus for human geography, Geography, 59, 289-297.
- 1977, Human geography: A welfare approach, Arnold, London.
- 1979a, The identification of problems in cities: application of social indicators, (w:) D.M. Herbert (red.), Social problems and the city: geographical perspectives, Oxford University Press, Oxford, 13-32.

- 1979b, Where the grass is greener, Croom Helm, London.
  - 1982, Inequality in the American and Soviet city: A comparative study of Atlanta and Moscow, (w:) M.Gray, R.Lee (red.), Fresh perspectives in geography, Queen Mary College, University of London, Special Publication 3, 1-24.
  - 1985, Inequality in Atlanta, Georgia 1960-1980. Occasional Paper 25, Department of Geography and Earth Science, Queen Mary College, University of London.
- Smith N., 1981, Degeneracy in the theory and practice: spatial interactionism and radical eclecticism, Progress in Human Geography, 5, 1, 111-118.
- Soja E.W., 1980, The socio-spatial dialectic, Annales of the Association of American Geographers, 70, 2, 207-225.
- Soja E.W., Hadjimichalis C., 1979, Between geographical materialism and spatial fetishism: some observations on the development of marxist spatial analysis, Antipode, 2, 3, 3-11.
- Sterniczuk-Misztal B.A., 1980, Sposoby ujęcia problematyki badawczej i zasady uporządkowania twierdzeń w socjologii miasta, Kultura i Społeczeństwo, 24, 1/2, 171-184.
- Sterniczuk-Brakoniecka B.A., 1981, Obraz problemów społecznych w polskiej socjologii miasta, Studia Socjologiczne, 80, 1, 215-240.
- Strzembosz A., 1969, Niektóre zagadnienia patologii społecznej, (w:) S.Nowakowski (red.), Warszawa. Socjologiczne problemy stolicy i aglomeracji, KiW, Warszawa, 227-254.
- Studia nad osiedlami, 1978, Zakład Wydawniczy CZSZ, Warszawa.
- Suchodolski B., 1980, Dzieje kultury polskiej, Interpress, Warszawa.
- Sulimski J., 1976, Kraków w procesie przemian, WL, Kraków.
- 1982, Struktura i procesy ekologiczne w aglomeracji krakowskiej, (w:) Z.Pińro (red.), Przestrzeń i społeczeństwo.

- Z badań ekologii społecznej, KiW, Warszawa, 269-303.
- Syrkus H., 1976, Ku idei osiedla społecznego, 1925-1975, PWN, Warszawa.
- Szacki J., 1981, Historia myśli socjologicznej, PWN, Warszawa.
- Szczepański J. (red.), 1969, Przemysł i społeczeństwo w Polsce Ludowej, Ossolineum, Wrocław.
- 1971, Rozważania o Rzeczypospolitej, PIW, Warszawa.
  - 1973, Zmiany społeczeństwa polskiego w procesie uprzemysłowienia, Instytut Wydawniczy CRZZ, Warszawa.
- Szelenyi I., 1983, Urban inequalities under state socialism, Oxford University Press, New York.
- Sztompka P., 1973, Teoria i wyjaśnianie. Z metodologicznych problemów socjologii, PWN, Warszawa.
- 1985, Wstęp, (w:) J.H. Turner, Struktura teorii socjologicznej, PWN, Warszawa.
- Taylor P.J., 1977, Quantitative methods in geography. An introduction to spatial analysis, Houghton Mifflin, Boston.
- Taylor P.J., Parkes D.N., 1975, A Kantian view of city: a factorial ecology experiment in space and time, Environment and Planning A, 7, 671-688.
- Timms D.W.G., 1971, The urban mosaic. Towards a theory of residential differentiation. Cambridge University Press, Cambridge.
- Tunbridge J.W., 1977, Spatial change in high - class residence: the case of Bristol, Area, 9, 3, 171-174.
- Turowski J., 1963, Studium socjologiczno-urbanistyczne miasta. Badania miasta Świdnika, Studia Socjologiczne, 4 (11), 97-117.
- 1976, Kształtowanie się zbiorowości osiedlowych w wielkich miastach, Studia Socjologiczne, 1 (60), 203-233.
  - 1979, Środowisko mieszkalne w świadomości ludności miejskiej, Ossolineum, Wrocław.

- 1982, Miasto jako przedmiot badań socjologii, (w:) Górnośląskie Studia Socjologiczne, 15, 65-88.
- 1983, W poszukiwaniu socjologicznej teorii miasta, (w:) E.Kaltenberg-Kwiatkowska, P.Kryczka, W.Mirowski (red.), Teorie socjologiczne miasta a problemy społeczne miast polskich, Polskie Towarzystwo Socjologiczne, Sekcja Socjologii Miasta, Materiały Konferencji Socjologów Miasta, Lublin, 9-10 grudnia 1980, Ossolineum.
- Urry J., 1981, Localities, regions and social class, International Journal of Urban and Regional Research, 5, 4, 455-474.
- Vance J.E., 1977, This scene of man. The role and structure of the city in the geography of western civilization, Harper, New York.
- Wallis A., 1971, Socjologia i kształtowanie przestrzeni, PIW, Warszawa.
  - 1977, Miasto i przestrzeń, PWN, Warszawa.
  - 1979, Informacja i gwar, PIW, Warszawa.
- Warnes A.M., 1981, Towards a geographical contribution to gerontology, Progress in Human Geography, 5, 3, 317-341.
  - 1982, Geographical perspective on ageing, (w:) A.M.Warnes (red.), Geographical perspective on the elderly, Wiley, Chichester, 1-31.
- Wąsowicz J., 1935, Kilka uwag o strukturze wiekowej ludności Warszawy, Czasopismo Geograficzne, 13, 335-337.
- Weber M., 1962, The city, Collier Books, New York.
- Wełpa B., 1955, Zagadnienia struktury wieku ludności Polski Ludowej w roku 1950, Prace Geograficzne Instytutu Geografii PAN, 16, Warszawa, 61-108.
- Wesołowski W., 1974, Klasy, warstwa i władza, PWN, Warszawa.
  - (red.), 1978, Kształt struktury społecznej. Studia do syntezy, Ossolineum, Wrocław.

- Wesołowski W., Słomczyński K.M., 1978, Teoretyczne ujęcie struktury klasowej i warstwowej w Polsce w latach 1945-1975, (w:) W.Wesołowski (red.), Kształt struktury społecznej. Studia do syntezy, Ossolineum, Wrocław, 9-38.
- Węclawowicz G., 1975, Struktura przestrzeni społeczno-gospodarczej Warszawy w latach 1931 i 1970 w świetle analizy czynnikowej, Prace Geograficzne Instytutu Geografii i PZ PAN, 116, Ossolineum, Wrocław.
- 1981, Próba teorii struktury wewnętrznej miast Polski. Studium z ekologii czynnikowej, (w:) K.Dziewoński, P.Korceli (red.), Studia nad migracjami i przemianami systemu osadniczego w Polsce, Prace Geograficzne Instytutu Geografii i PZ PAN, 140, Ossolineum, Wrocław, 234-267.
- 1982, Struktury wewnętrzne wybranych miast Polski w świetle analizy czynnikowej, (w:) Z.Pióro (red.), Przestrzeń i społeczeństwo. Z badań ekologii społecznej, KiW, Warszawa, 225-268.
- Wiseman R.F., Virden M., 1977, Spatial and social dimensions of intraurban elderly migration, *Economic Geography*, 53, 1, 1-13.
- Zbieg K., 1978, Elementy przestrzennej struktury społeczno-ekologicznej Wrocławia, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, 324, Prace Instytutu Geografii, Seria B, 2, 19-30.
- Zelinsky W., 1966, Toward a geography of the aged, *Geographical Review*, 56, 445-447.
- Ziółkowski J., 1960, Sosnowiec. Drogi i czynniki rozwoju miasta przemysłowego, Śląski Instytut Naukowy, Katowice.
- (red.), 1967, Poznań, Społeczno-przestrzenne skutki industrializacji, PWN, Warszawa.
- Zwierzchowski K., 1976, Ocena potrzeb mieszkaniowych ludności Radomia w latach 1976-1990, *Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego*, 13, 4, 87-102.

Tabele

1. Zmienne wejściowe do analizy, 1970
2. Procenty wyjaśnionej zmienności wspólnej oraz nazwy zinterpretowanych składowych
3. Ładunki czynnikowe składowych o nazwie pozycja społeczno-zawodowa
4. Współczynniki korelacji i determinacji pomiędzy składowymi o nazwie pozycja społeczno-zawodowa
5. Ładunki czynnikowe składowych o nazwie sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych
6. Współczynniki korelacji i determinacji pomiędzy składowymi o nazwie sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych
7. Współczynniki korelacji i determinacji pomiędzy składowymi o nazwie pozycja demograficzno-migracyjna
8. Zmienne wejściowe do analizy, 1978
9. Zmienne wejściowe do analiz porównawczych, 1970 i 1978
10. Pozycja społeczno-zawodowa w Radomiu, 1970 i 1978
11. Sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych w Radomiu, 1970 i 1978
12. Macierz ładunków czynnikowych, Radom 1978
13. Zmienne wejściowe do analizy Katowic, 1978
14. Składowa 138 - Pozycja społeczno-zawodowa, Katowice 1978

15. Składowa 2₃₈ - Sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych, Katowice 1978
16. Składowa 3₃₈ - Warunki mieszkaniowe grup demograficznych, Katowice 1978
17. Składowa 4₃₈ - Sytuacja demograficzno-mieszkaniowa, Katowice 1978
18. Składowa 5₃₈ - Sektor prywatny, Katowice 1978
19. Składowa 1₂₉ - Sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych, Katowice 1978
20. Składowa 2₂₉ - Warunki mieszkaniowe grup społecznych, Katowice 1978
21. Składowa 3₂₉ - Warunki mieszkaniowe grup demograficznych, Katowice 1978
22. Składowa 4₂₉ - Warunki mieszkaniowe grup demograficznych i gospodarstw domowych, Katowice 1978
23. Składowa 5₂₉ - Warunki mieszkaniowe grup demograficznych i społecznych, Katowice 1978
24. Katowice, 1978
  - a. Składowa 1₁₈ - Sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych
  - b. Składowa 2₁₈ - Sytuacja mieszkaniowa grup społecznych
  - c. Składowa 3₁₈ - Struktura demograficzna
  - d. Składowa 4₁₈ - Mieszkalnictwo
25. Składowa 1 - Pozycja społeczno-zawodowa, Kraków 1978
26. Składowa 2 - Sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych, Kraków 1978
27. Składowa 3 - Warunki mieszkaniowe, Kraków 1978
28. Składowa 4 - Sytuacja demograficzna, Kraków 1978
29. Składowa 5 - Sytuacja demograficzno-mieszkaniowa, Kraków 1978

Tabela 1. Zmienne wejściowe do analizy, 1970

1. Ludność w wieku 0-14 lat *
2. Ludność w wieku 15-24 lat *
3. Ludność w wieku 25-64 lat *
4. Ludność w wieku 65 lat i więcej *
5. Kobiety *
6. Kobiety czynne zawodowo w % liczby kobiet ogółem
7. Zawód - kierownictwo i kadry wyższe **
8. Zawód - specjaliści i kadry średnie **
9. Zawód - urzędnicy **
10. Zawód - robotnicy **
11. Zawód - pracownicy usług **
12. Stanowisko społeczne - pracownicy fizyczni **
13. Stanowisko społeczne - pracownicy umysłowi **
14. Stanowisko społeczne - pracujący w oparciu o umowę agencyjną i prowizyjną **
15. Stanowisko społeczne - pracujący na rachunek własny **
16. Ludność z wykształceniem wyższym ***
17. Ludność z wykształceniem średnim ***
18. Ludność z wykształceniem podstawowym ****
19. Ludność urodzona w miejscu aktualnego zamieszkania *
20. Ludność pochodzenia wiejskiego *
21. Ludność pochodzenia wiejskiego mieszkająca 0-4 lat *
22. Ludność pochodzenia wiejskiego mieszkająca 5-9 lat *
23. Gospodarstwa domowe 1-osobowe *****
24. Gospodarstwa domowe 2-osobowe *****
25. Gospodarstwa domowe 3- i 4-osobowe *****
26. Gospodarstwa domowe 5-osobowa i większe *****
27. Kobiety w gospodarstwach domowych 1-osobowych *****
28. Dwa i więcej gospodarstw domowych w 1 mieszkaniu *****
29. Mieszkania prywatne *****
30. Mieszkania kwaterunkowe, zakładowe, służbowe itp. *****
31. Mieszkania spółdzielcze *****
32. Mieszkania wybudowane do 1944 r. *****
33. Mieszkania wybudowane w latach 1945-1960 *****
34. Mieszkania wybudowane w latach 1961-1970 *****
35. Liczba osób na izbę
36. Powierzchnia użytkowa mieszkań w m² na osobę
37. Mieszkania wyposażone w CO *****
38. Mieszkania wyposażone w WC *****
39. Mieszkania wyposażone w wodociąg *****
40. Mieszkania wyposażone w gaz *****

* - w % ludności ogółem, ** - w % ogółu pracujących, *** - w % ludności powyżej 15 lat, **** - w % gospodarstw domowych ogółem, ***** - w % mieszkań ogółem

Tabela 2. Procenty wyjaśnionej zmienności

Miasto	Składowa 1	Składowa 2	Składowa 3
Łódź	30,3 Pozycja społeczno-zawodowa	17,0 Sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych	19,9 Mieszkalnictwo
Kraków	25,8 Pozycja społeczno-zawodowa	21,7 Sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych	11,8 Pozycja demograficzno-migracyjna
Lublin	26,5 Pozycja społeczno-zawodowa	14,4 Sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych	10,7 Mieszkaniowo-demograficzna
Częstochowa	29,4 Pozycja społeczno-zawodowa	18,3 Sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych	11,5 -
Radom	29,7 Pozycja społeczno-zawodowa	19,4 Sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych	15,9 Pozycja demograficzno-migracyjna
Olsztyn	21,9 Pozycja społeczno-zawodowa	14,5 Pozycja demograficzno-migracyjna	11,1 Sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych
Rzeszów	32,4 Sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych	18,7 Pozycja społeczno-zawodowa	14,7 Pozycja demograficzno-migracyjna
Opole	31,6 Pozycja społeczno-zawodowa	16,9 Pozycja demograficzno-migracyjna	15,0 Sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych
Słupsk	28,6 Pozycja społeczno-zawodowa	22,7 Pozycja demograficzno-migracyjna	10,3 Sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych
Pruszków-Piastów, Ursus	30,9 Sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych	14,4 Pozycja społeczno-zawodowa	9,9 -
Grodzisk, Milanówek, Podkowa Leśna, Brwinów	34,6 Pozycja społeczno-zawodowa	19,6 Sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych	9,5 Pochodzenie ludności
Otwock, Józefów, Karczew	29,3 Pozycja społeczno-zawodowa	12,2 Pochodzenie ludności	10,1 -
Wołomin, Ząbki, Kobylka, Marki, Zielonka	31,0 Pozycja społeczno-zawodowa	15,3 Sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych	12,0 Pochodzenie ludności

wspólnej oraz nazwy zinterpretowanych składowych

Składowa 4		Składowa 5		Składowa 6	
7,9	Pozycja demograficzno-migracyjna	5,6	Sytuacja mieszkaniowo-demograficzna	4,2	Pochodzenie ludności
5,6	Pozycja mieszkaniowo-migracyjna	4,4	Sytuacja mieszkaniowo-demograficzna	4,1	-
6,9	Pochodzenie ludności	5,3	Sytuacja demograficzno-mieszkaniowa	5,0	-
8,5	Mieszkalnictwo	5,3	-	4,0	Pochodzenie ludności
7,8	Pochodzenie ludności	4,5	Mieszkalnictwo	3,4	-
8,1	Sytuacja mieszkaniowo-demograficzna	6,5	-	5,4	Pozycja społeczno-zawodowa II
8,8	Mieszkalnictwo	5,1	Sytuacja mieszkaniowo-demograficzna	4,1	-
6,2	-	4,8	Mieszkalnictwo	3,3	Sytuacja mieszkaniowo-demograficzna
6,1	Mieszkalnictwo	5,6	-	4,6	Sytuacja mieszkaniowo-demograficzna
7,4	Pochodzenie ludności	5,6	Sytuacja rodzinna	4,6	-
6,7	-	4,0	Pozycja zawodowo-rodzinna	3,5	-
8,0	Mieszkalnictwo	6,0	Sytuacja rodzinna	5,4	-
5,8	Sytuacja rodzinna	5,0	Sytuacja demograficzno-mieszkaniowa	4,8	-

Tabela 3. Ładunki czynnikowe składowych o nazwie pozycja społeczno-zawodowa

Zmienna nr	Łódź	Kraków	Lublin	Częstochowa	Radom	Olsztyn	Rzeszów	Opole	Słupsk
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	-	-0,30	-	-	-0,37	-	-	-	-
2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3	0,35	-	-	-	0,34	-	0,37	-	-
4	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5	-	0,34	-	-	-	-	-	-	-
6	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7	0,86	0,78	0,82	0,86	0,88	0,70	0,80	0,87	0,81
8	0,91	0,88	0,83	0,88	0,87	-	0,76	0,86	0,78
9	0,80	0,71	0,76	0,81	0,91	0,76	0,69	0,83	0,70
10	-0,86	-0,89	-0,69	-0,91	-0,87	-0,31	-0,89	-0,88	-0,73
11	-0,36	-	-	-	-	-0,36	-	-0,56	-0,39
12	-0,90	-0,92	-0,70	-0,93	-0,90	-0,49	-0,88	-0,91	-0,93
13	0,93	0,93	0,95	0,92	0,97	0,60	0,93	0,94	0,93
14	-	-	-	-	-	0,43	-	-	-
15	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16	0,92	0,83	0,82	0,88	0,89	0,46	0,88	0,83	0,75
17	0,84	0,79	0,67	0,87	0,89	-	-	0,80	0,72
18	-0,72	-0,74	-0,57	-0,61	-	-	-0,51	-0,84	-

Tabela 7. Ładunki krzywiaków wiatrowych w kierunku 51. STACJA WISZNIOWA (północny)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
19	-	-0,34	-0,45	0,42	-0,38	-	-0,48	-0,70	0,35
20	-0,38	-	-	-	-	0,55	-	-	-
21	-	-	-	-	-	-	-	-	-
22	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23	-	0,38	-	-	-	-	-	-	-
24	-	-	-	-	-	-	-	-	-
25	-	-	-	-	0,38	-	-	0,31	0,57
26	-	-0,45	-0,41	-	-0,56	-	-0,60	-0,51	-0,53
27	-	0,37	-	-	-	-	-	-	-
28	-	-	-	-	-	-	-	-	-
29	-0,32	-	-0,71	-0,34	-0,71	-0,31	-0,46	-0,64	-
30	-	-	0,41	-	-	-	-	0,40	-
31	0,39	0,32	0,57	-	0,60	-	0,51	0,41	0,36
32	-0,31	-	-	-	-	-	-	-0,48	-0,59
33	-	-	-	-	-	-	-	-	-
34	-	-	0,40	-	-	-	-	-	0,54
35	-	-	-	-	-	-	-0,31	-	-
36	-	-	-	-	-	-	-	-	-
37	0,44	-	0,73	0,42	0,65	0,63	0,45	0,63	0,68
38	0,55	0,56	0,89	0,59	0,84	0,88	0,60	0,85	0,81
39	0,47	0,57	0,85	0,57	0,81	0,79	0,62	0,77	-
40	0,51	0,58	0,82	0,48	0,83	0,71	0,52	0,79	-

Tabela 4. Współczynniki korelacji i determinacji pomiędzy składowymi o nazwie pozycja społeczno-zawodowa

r	$r^2 \times 100\%$	Łódź	Kraków	Lublin	Częstochowa	Radom	Olsztyn	Rzeszów	Opole	Słupsk
Łódź	x		87,42	81,05	90,32	83,16	60,67	79,16	89,79	80,03
Kraków	0,9350	x		84,33	90,40	85,23	57,29	78,32	83,39	66,63
Lublin	0,9003	0,9183	x		76,28	92,56	68,29	84,34	90,06	69,31
Częstochowa	0,9504	0,9508	0,8734	x		86,56	58,06	83,94	87,27	79,07
Radom	0,9119	0,9232	0,9621	0,9304	x		69,86	84,00	88,34	75,76
Olsztyn	0,7789	0,7569	0,8264	0,7620	0,8358	x		59,44	60,37	59,14
Rzeszów	0,8897	0,8850	0,9184	0,9162	0,9165	0,7710	x		83,90	78,62
Opole	0,9476	0,9132	0,9490	0,9342	0,9399	0,7770	0,9160	x		79,32
Słupsk	0,8963	0,8163	0,8325	0,8892	0,8704	0,7690	0,8867	0,8906	x	

Tabela 5. Ładunki czynnikowe składowych o nazwie sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych

Zmienna nr	Łódź	Kraków	Lublin	Często- chowa	Radom	Olsztyn	Rzeszów	Opole	Słupsk
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	0,81	-0,74	-	-0,43	-0,72	-0,29	-0,54	-0,33	-
2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4	-0,84	0,78	-	0,60	0,71	-	0,85	0,32	-
5	-0,48	-	0,28	0,42	0,31	0,47	0,45	0,34	0,25
6	0,50	-	-0,29	-	-	-	-	-	-
7	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8	-	-	-	-	-	0,21	-	0,21	-
9	-	-	-	-	-	0,29	-	-	-
10	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11	-0,36	-	0,30	0,45	0,32	-	0,69	0,26	0,37
12	-	-	-	-	-	0,21	-	-	-
13	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15	-0,36	0,43	0,60	-	0,49	0,41	0,62	0,68	0,29
16	-	-	-	-	-	-	-	-	-
17	-	0,33	-	-	-	-	-	-	-
18	-0,39	-	-	0,30	0,39	-	0,35	-	-
19	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20	-	-	-	-	-	-	-	-	-
21	-	-	-	-	-	-	-	-	-
22	-	-0,32	-	-	-	-	-0,33	0,57	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
23	-0,90	0,77	0,86	0,83	0,79	0,87	0,90	0,93	0,91
24	-0,74	0,57	-	0,49	0,84	0,50	0,77	0,27	-
25	0,90	-0,71	-0,73	-0,46	-0,69	-0,69	-0,84	-0,68	-0,62
26	0,37	-0,52	-	-0,78	-0,55	-0,41	-0,34	-0,26	-0,29
27	-0,88	0,76	0,79	0,84	0,76	0,83	0,92	0,87	0,92
28	-0,35	0,66	0,69	-	0,67	0,67	0,60	0,55	0,48
29	-0,31	0,48	0,37	-	0,40	-	0,39	-	-
30	-	-0,33	-0,35	-	-	-	-	-	-
31	0,53	-0,40	-	-	-0,43	-	-	-	-
32	-0,85	0,81	0,35	0,68	0,84	0,24	0,89	-	0,21
33	-	-0,38	-0,32	-0,53	-	-0,21	-0,41	-	-
34	0,84	-0,61	-	-0,29	-0,77	-	-0,48	-0,21	-0,20
35	-	-	-	-	-	-	-	-	-
36	-	-	-	-	-	-	-	-	-
37	0,76	-0,65	-	-0,31	-0,65	-	-0,73	-0,35	-
38	0,61	-0,31	-	-0,24	-0,33	-	-0,52	-	-
39	0,29	-	-	-	-	-	-	-	-
40	0,45	-	-	-0,28	-	-	-0,46	-	-

1R2

Tabela 6. Współczynniki korelacji i determinacji pomiędzy składowymi o nazwie sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych

r	$r^2 \times 100\%$	Łódź	Kraków	Lublin	Często- chowa	Radom	Olsztyn	Rzeszów	Opole	Słupsk
Łódź	x	80,26	54,54	74,56	89,93	55,29	87,98	62,39	59,77	
Kraków	-0,8959	x	63,38	74,93	92,74	54,73	82,23	63,38	52,90	
Lublin	-0,7385	0,7961	x	55,53	60,43	79,49	64,32	71,88	70,00	
Częstochowa	-0,8635	0,8656	0,7452	x	74,20	59,12	77,77	50,67	56,78	
Radom	-0,9483	0,9630	0,7774	0,8614	x	58,80	84,77	63,89	58,06	
Olsztyn	-0,7436	0,7398	0,8916	0,7689	0,7668	x	59,32	72,95	75,12	
Rzeszów	-0,9380	0,9068	0,8020	0,8819	0,9207	0,7702	x	66,68	64,83	
Opole	-0,7899	0,7961	0,8478	0,7118	0,7993	0,8541	0,8166	x	74,46	
Słupsk	-0,7731	0,7273	0,8366	0,7535	0,7620	0,8667	0,8052	0,8629	x	

Tabela 7. Współczynniki korelacji i determinacji pomiędzy składowymi o nazwie pozycja demograficzno-migracyjna

r	r ² x 100%						
	Łódź	Kraków	Radom	Olsztyn	Rzeszów	Opole	Słupsk
Łódź	x	56,25	56,66	25,81	75,27	77,37	42,92
Kraków	0,7500	x	76,61	60,39	63,98	69,22	74,75
Radom	0,7527	0,8753	x	60,08	63,63	75,25	82,70
Olsztyn	0,5080	-0,7771	-0,7751	x	55,12	51,84	64,48
Rzeszów	0,8676	0,7999	0,7977	-0,7424	x	88,96	57,85
Opole	-0,8796	-0,8320	-0,8675	0,7200	-0,9432	x	62,62
Słupsk	-0,6551	-0,8646	-0,9094	0,8030	-0,7606	0,7913	x

Tabela 8. Zmienne wejściowe do analizy, 1978

1. Ludność w wieku 0-14 lat *
2. Ludność w wieku 15-24 lat *
3. Ludność w wieku 25-34 lat *
4. Ludność w wieku 35-64 lat *
5. Ludność w wieku 65 lat i więcej *
6. Kobiety *
7. Kobiety czynne zawodowo w % liczby kobiet ogółem
8. Zawód - kierownictwo i kadry wyższe **
9. Zawód - specjaliści **
10. Zawód - urzędnicy **
11. Zawód - robotnicy **
12. Zawód - lekarze **
13. Zawód - naukowcy **
14. Zawód - literaci, dziennikarze itp. **
15. Pracujący na stanowiskach nierobotniczych *
16. Pracujący na stanowiskach robotniczych *
17. Pracujący jako ajenci itp. *
18. Pracujący na rachunek własny *
19. Ludność z wykształceniem wyższym ***
20. Ludność z wykształceniem średnim ***
21. Ludność z wykształceniem zasadniczym ***
22. Ludność z wykształceniem podstawowym ***
23. Gospodarstwa domowe 1-osobowe ****
24. Gospodarstwa domowe 2-osobowe ****
25. Gospodarstwa domowe 3- i 4-osobowe ****
26. Gospodarstwa domowe 5- i więcej osobowe ****
27. Dwa i więcej gospodarstw domowych w 1 mieszkaniu ****
28. Gospodarstwa domowe emerytów ****
29. Gospodarstwa domowe jednorodzinne ****
30. Mieszkania prywatne ****
31. Mieszkania spółdzielcze ****
32. Mieszkania państwowe i kwaterunkowe ****
33. Mieszkania wybudowane do 1944 r. ****
34. Mieszkania wybudowane w latach 1945-1970 ****
35. Mieszkania wybudowane w latach 1971-1978 ****
36. Liczba osób na izbę
37. Powierzchnia użytkowa mieszkań w m² na osobę
38. Mieszkania wyposażone w CO ****
39. Mieszkania wyposażone w WC ****
40. Mieszkania wyposażone w wodociąg ****
41. Mieszkania wyposażone w gaz ****

* - w % ludności ogółem, ** - w % ludności pracującej, *** - w % ludności w wieku 15 lat i więcej, **** - w % gospodarstw domowych ogółem, ***** - w % mieszkań ogółem

Tabela 9. Zmienne wejściowe do analiz porównawczych, 1970 i 1978

1. Ludność w wieku 0-14 lat
2. Ludność w wieku 15-24 lat
3. Ludność w wieku 65 lat i więcej
4. Kobiety
5. Kobiety czynne zawodowo
6. Zawód-kierownictwo i kadry wyższe
7. Zawód-specjaliści
8. Zawód-urzędnicy
9. Zawód-robotnicy
10. Stanowisko społeczne: pracownicy umysłowi
11. Stanowisko społeczne: pracownicy fizyczni
12. Stanowisko społeczne: ajenci
13. Stanowisko społeczne: pracujący na rachunek własny
14. Ludność z wykształceniem wyższym
15. Ludność z wykształceniem średnim
16. Ludność z wykształceniem podstawowym
17. Gospodarstwa domowe 1-osobowe
18. Gospodarstwa domowe 2-osobowe
19. Gospodarstwa domowe 3- i 4-osobowe
20. Gospodarstwa domowe 5-osobowe i większe
21. Dwa i więcej gospodarstw domowych w 1 mieszkaniu
22. Mieszkania prywatne
23. Mieszkania spółdzielcze
24. Mieszkania państwowe
25. Mieszkania wybudowane do 1944 r.
26. Liczba osób na izbę
27. Powierzchnia użytkowa mieszkań na osobę
28. Mieszkania wyposażone w CO
29. Mieszkania wyposażone w WC
30. Mieszkania wyposażone w wodociąg
31. Mieszkania wyposażone w gaz

Tabela 10. Pozycja społeczno-zawodowa w Radomiu, 1970 i 1978

Zmienne wejściowe	1970 40	1970 31	1978 31	1978 41
kierownictwo i kadry wyższe	0,8818	0,8993	0,8345	0,8349
specjaliści i kadry średnie	0,8660	0,7913	0,8929	0,8981
urzędnicy	0,9126	0,9186	0,7062	0,6867
robotnicy	-0,8694	-0,8184	-0,9453	-0,9377
pracownicy umysłowi	0,9704	0,9523	0,9484	0,9458
pracownicy fizyczni	-0,8984	-0,8453	-0,7971	-0,7859
lekarze	x	x	x	0,6611
pracujący na rachunek własny	-	-	-0,5780	-0,5726
ludność z wykształceniem wyższym	0,8765	0,8139	0,9018	0,9131
ludność z wykształceniem zasadniczym	x	x	x	-0,5251
ludność z wykształceniem podstawowym	-	-	-0,9106	-0,9052
liczba osób na izbę	-	-	0,7391	0,7498
powierzchnia użytkowa mieszkań w m ² na osobę	-	-	0,5780	0,5833
mieszkania z CO	0,6512	0,7607	0,7985	0,7990
mieszkania z WC	0,8428	0,9271	0,9040	0,8961
mieszkania z wodociągiem	0,8125	0,8768	0,8356	0,8229
mieszkania z gazem	0,8312	0,9056	0,8468	0,8432
gospodarstwa 5-osobowe i większe	-0,5594	-0,4523	-	-
dwa i więcej gospodarstw domowych w 1 mieszkaniu	-	-0,4107	-0,7269	-0,7248
mieszkania prywatne	-0,7063	-0,8215	-0,8350	-0,8264
mieszkania spółdzielcze	0,5984	0,5947	0,7836	0,7922
mieszkania państwowe	-	0,4433	-	-
	11,8901	11,2221	13,9265	15,2780
%	29,7	36,2	44,92	37,26

Tabela 11. Sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych w Radomiu, 1970 i 1978

Zmienne wejściowe	1970 40	1970 31	1978 31	1978 41
ludność w wieku poniżej 14 lat	-0,7237	-0,7503	0,7406	0,7505
ludność w wieku 35-64 lat	x	x	x	-0,4132
ludność w wieku ponad 65 lat	0,7099	0,7041	-0,7328	-0,8618
kobiety	0,3152	0,2843	-0,4468	-0,4440
pracownicy usług	0,3247	x	x	x
pracownicy fizyczni	-	-	0,4299	0,4344
pracujący jako agenci	-	0,3474	-	-
pracujący na rachunek własny	0,4842	0,5703	-	-
ludność z wykształceniem wyższym	0,3928	-	-	-
ludność z wykształceniem zasadniczym	x	x	x	0,5068
1-osobowe gospodarstwa domowe	0,7951	0,8116	-0,8851	-0,8661
2-osobowe gospodarstwa domowe	0,8413	0,8372	-0,8495	-0,8145
3- i 4-osobowe gospodarstwa domowe	-0,6890	-0,5872	0,5601	0,7768
5- i więcej osobowe gospodarstwa domowe	-0,5553	-0,6591	0,6990	0,6381
kobiety w 1-osobowych gospodarstwach domowych	0,7586	x	x	x
2- i więcej gospodarstw domowych w 1 mieszkaniu	0,6721	0,6540	-0,3462	-0,2980
gospodarstwa domowe emerytów	x	x	x	-0,8869
jednorodzinne gospodarstwa domowe	x	x	x	0,9021
mieszkania prywatne	0,4035	-	-	-
mieszkania spółdzielcze	-0,4304	0,3017	0,3927	0,3126
mieszkania państwowe	-	-	-0,4475	-0,4364
mieszkania wybudowane przed 1944 r.	0,8383	0,8872	-0,7905	-0,7331
mieszkania wybudowane w latach 1961-1970	-0,7741	x	x	x
mieszkania wybudowane w latach 1971-1978	x	x	x	0,6119
mieszkania z CO	-0,6519	-0,6212	-	-
mieszkania z WC	-0,3265	-	0,4331	0,3855
	7,7464	5,8720	5,4178	8,1750
	19,4	18,94	17,48	19,94

Tabela 12. Macierz ładunków czynnikowych, Radom 1978

Zmienna nr	I	II	III	IV	V	%
1	,0254	,7505	,5383	-,0829	,0768	86,64
2	-,3834	,0115	-,6515	,4888	-,2590	87,75
3	,1116	,3372	,7385	,1659	,0905	70,73
4	,4352	-,4132	-,4928	-,5481	,0888	91,15
5	-,2131	-,8618	,2684	-,0542	,0701	86,80
6	,3007	-,4440	,3054	-,2425	,2533	50,38
7	,4937	,1379	-,2977	-,5022	,1106	61,98
8	,8349	-,1585	-,0891	-,0555	-,2216	78,24
9	,8981	-,1910	,0853	-,1197	-,1931	90,19
10	,8867	-,0720	-,0978	,0733	-,0656	49,60
11	-,9377	,1925	,0229	-,0629	,1873	95,59
12	,6611	-,2734	,1100	-,0270	-,2829	60,47
13	,3055	,0452	,0160	,2024	-,1412	15,65
14	,2349	,0363	,1905	,0379	,0816	10,09
15	,9458	,0300	-,0541	,0067	-,1716	92,78
16	-,7859	,4344	,0145	-,1055	,2765	89,41
17	-,2322	-,1127	,1181	-,3397	,3123	29,35
18	-,5726	-,0974	,0286	,0990	-,5118	61,00
19	,9131	-,0120	,1543	,0469	-,2018	90,06
20	,9130	-,2446	,0120	-,0211	-,1085	90,58
21	-,5251	,5068	-,0711	,0547	,0133	54,07
22	-,9052	,1119	-,1417	,0037	,1287	86,85
23	-,1288	-,8661	,2509	,1138	-,0485	84,50
24	-,1712	-,8145	-,1411	-,0949	-,0132	72,17
25	,4768	,7768	-,0738	,1132	-,1007	85,93
26	-,3602	,6381	-,0872	-,2158	,2075	63,42
27	-,7248	-,2980	-,1070	,0360	-,1410	64,68
28	-,3587	-,8869	,0578	,0178	,0992	92,88
29	,0706	,9021	-,1819	-,1068	-,0060	86,33
30	-,8264	,0118	,2653	-,2922	-,3135	93,71
31	,7922	,3621	,0849	,0037	-,1621	79,22
32	,0812	-,4364	-,4206	,3637	,5558	81,51
33	-,3950	-,7331	,3557	,1672	-,0141	84,81
34	-,0647	,0578	-,7899	-,4655	-,1943	88,58
35	,4264	,6119	,4361	,2830	,2037	86,80
36	,7498	,0599	,3572	-,4052	,0483	85,99
37	,5833	-,2536	,4130	-,5002	-,0027	82,53
38	,7990	,3855	-,3208	-,0120	,1933	92,75
39	,8961	-,0426	-,2228	,1715	,2400	94,14
40	,8229	-,2577	-,1326	,2807	,2826	91,98
41	,5432	-,1032	-,1803	,1911	,2617	85,92
λ	15,278	8,175	3,737	2,296	1,781	
% kumul.	37,26	57,20	66,32	71,92	76,26	
%	37,26	19,94	9,12	5,60	4,34	

Tabela 13. Zmienne wejściowe do analizy Katowic, 1978

Nr cechy z analiz			Nazwa cechy
38 cech	29 cech	18 cech	
1	1	1	Ludność w wieku 0-14 lat *
2	2	-	Ludność w wieku 15-24 lat *
3	3	3	Ludność w wieku 25-34 lat *
4	4	-	Ludność w wieku 35-64 lat *
5	5	2	Ludność w wieku 65 lat i więcej *
6	6	-	Kobiety *
7	7	-	Kobiety czynne zawodowo w % kobiet ogółem
8	-	-	Zawód - kierownictwo i kadry wyższe **
9	-	-	Zawód - specjaliści **
10	-	-	Zawód - urzędnicy **
11	-	-	Zawód - robotnicy **
12	-	-	Pracujący na stanowiskach nierobotniczych
13	-	-	Pracujący na stanowiskach robotniczych *
14	-	-	Pracujący jako ajenci itp. *
15	-	-	Pracujący na rachunek własny *
16	11	4	Ludność z wykształceniem wyższym ***
17	10	5	Ludność z wykształceniem średnim ***
18	8	0	Ludność z wykształceniem zasadniczym ***
19	9	6	Ludność z wykształceniem podstawowym ***
20	12	7	Gospodarstwa domowe 1-osobowe ****

21	13	-	Gospodarstwa domowe 2-osobowe ****
22	14	8	Gospodarstwa domowe 3- i 4-osobowe ****
23	15	9	Gospodarstwa domowe 5- i więcej osobowe ****
24	16	-	Dwa i więcej gospodarstw domowych w 1 mieszkaniu ****
25	-	-	Gospodarstwa domowe emerytów ****
26	17	-	Gospodarstwa domowe jednorodzinne ****
27	20	10	Mieszkania prywatne *****
28	19	-	Mieszkania spółdzielcze *****
29	18	-	Mieszkania państwowe *****
30	21	11	Mieszkania wybudowane do 1944 r. *****
31	22	12	Mieszkania wybudowane w latach 1944-1970 *****
32	23	13	Mieszkania wybudowane w latach 1971-1978 *****
33	24	-	Liczba osób na izbę
34	25	14	Powierzchnia użytkowa mieszkań w m ² na osobę
35	27	15	Mieszkania wyposażone w CO *****
36	26	-	Mieszkania wyposażone w WC *****
37	28	16	Mieszkania wyposażone w wodociąg *****
38	29	-	Mieszkania wyposażone w gaz *****
-	-	17	Ludność w wieku 15-34 lat *
-	-	18	Zawód - nierobotnicy **

* - w % ludności ogółem, ** - w % ludności pracującej, *** - w % ludności w wieku 15 lat i więcej,
 **** - w % gospodarstw domowych ogółem, ***** - w % mieszkań ogółem

Tabela 14. Składowa 1₃₈ - Pozycja społeczno-zawodowa, Katowice 1978

Nr	Nazwa cechy	Ładunek czynnikowy
17	Ludność z wykształceniem średnim	0,932
9	Specjaliści	0,931
12	Pracujący na stanowiskach nierobotniczych	0,906
16	Ludność z wykształceniem wyższym	0,836
8	Kierownictwo i kadry wyższe	0,759
10	Urzędnicy	0,696
38	Mieszkania wyposażone w gaz	0,659
36	Mieszkania wyposażone w WC	0,551
35	Mieszkania wyposażone w CO	0,551
11	Robotnicy	-0,968
13	Pracujący na stanowiskach robotniczych	-0,918
19	Ludność z wykształceniem podstawowym	-0,863
18	Ludność z wykształceniem zasadniczym	-0,836

Tabela 15. Składowa 2₃₈ - Sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych, Katowice 1978

Nr	Nazwa cechy	Ładunek czynnikowy
20	Gospodarstwa domowe 1-osobowe	0,921
5	Ludność w wieku 65 lat i więcej	0,868
30	Mieszkania wybudowane do 1944 r.	0,846
25	Gospodarstwa domowe emerytów	0,834
24	Dwa i więcej gospodarstw domowych w 1 mieszkaniu	0,671
21	Gospodarstwa domowe 2-osobowe	0,525
27	Mieszkania prywatne	0,449
26	Gospodarstwa domowe jednorodzinne	-0,940
22	Gospodarstwa domowe 3- i 4-osobowe	-0,934
35	Mieszkania wyposażone w CO	-0,750
36	Mieszkania wyposażone w WC	-0,717
28	Mieszkania spółdzielcze	-0,642
32	Mieszkania wybudowane w latach 1971-1978	-0,599
2	Ludność w wieku 15-24 lat	-0,589
37	Mieszkania wyposażone w wodociąg	-0,545
31	Mieszkania wybudowane w latach 1944-1970	-0,410

Tabela 16. Składowa 3₃₈ - Warunki mieszkaniowe grup demograficznych, Katowice 1978

Nr	Nazwa cechy	Ładunek czynnikowy
34	Powierzchnia użytkowa mieszkań w m ² na osobę	0,723
6	Kobiety	0,507
7	Ludność w wieku 35-64 lat	0,485
10	Urzędnicy	0,447
1	Ludność w wieku 0-14 lat	0,443
21	Gospodarstwa domowe 2-osobowe	0,415
5	Ludność w wieku 65 lat i więcej	0,365
37	Mieszkania z wodociągiem	0,339
7	Kobiety czynne zawodowo	0,326
14	Pracujący jako ajenci	0,323
2	Ludność w wieku 15-24 lat	-0,900
33	Liczba osób na izbę	-0,773

Tabela 17. Składowa 4₃₈ - Sytuacja demograficzno-mieszkaniowa, Katowice 1978

Nr	Nazwa cechy	Ładunek czynnikowy
3	Ludność w wieku 25-34 lat	0,822
32	Mieszkania wybudowane w latach 1971-1978	0,690
1	Ludność w wieku 0-14 lat	0,455
31	Mieszkania wybudowane w latach 1944-1970	-0,786
4	Ludność w wieku 35-64 lat	-0,732
21	Gospodarstwa domowe 2-osobowe	-0,478

Tabela 18. Składowa 5₃₈ - Sektor prywatny, Katowice 1978

Nr	Nazwa cechy	ładunek czynnikowy
15	Pracujący na rachunek własny	0,778
27	Mieszkania prywatne	0,766
23	Gospodarstwa domowe 5-osobowe i większe	0,376
14	Pracujący jako ajenci	0,338
29	Mieszkania państwowe	-0,626
38	Mieszkania wyposażone w gaz	-0,348

Tabela 19. Składowa 1₂₉ - Sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych, Katowice 1978

Nr	Nazwa cechy	ładunek czynnikowy
17	Gospodarstwa domowe jednorodzinne	0,953
14	Gospodarstwa domowe 3- i 4-osobowe	0,915
27	Mieszkania wyposażone w CO	0,713
26	Mieszkania wyposażone w WC	0,702
19	Mieszkania spółdzielcze	0,589
28	Mieszkania z wodociągiem	0,566
23	Mieszkania wybudowane w latach 1971-1978	0,562
1	Ludność w wieku 0-14 lat	0,548
12	Gospodarstwa domowe 1-osobowe	-0,944
5	Ludność w wieku 65 lat i więcej	-0,831
21	Mieszkania wybudowane do 1944 r.	-0,826

Tabela 20. Składowa 2₂₉ - Warunki mieszkaniowe grup społecznych, Katowice 1978

Nr	Nazwa cechy	Ładunek czynnikowy
10	Ludność z wykształceniem średnim	0,949
11	Ludność z wykształceniem wyższym	0,764
29	Mieszkania wyposażone w gaz	0,691
26	Mieszkania wyposażone w WC	0,510
27	Mieszkania wyposażone w CO	0,491
28	Mieszkania wyposażone w wodociąg	0,455
6	Kobiety	0,422
7	Kobiety czynne zawodowo	0,318
8	Ludność z wykształceniem zasadniczym	-0,878
9	Ludność z wykształceniem podstawowym	-0,777
15	Gospodarstwa domowe 5-osobowe i większe	-0,383
21	Mieszkania wybudowane do 1944 r.	-0,351

Tabela 21. Składowa 3₂₉ - Warunki mieszkaniowe grup demograficznych, Katowice 1978

Nr	Nazwa cechy	Ładunek czynnikowy
25	Powierzchnia użytkowa mieszkań w m ² na osobę	0,764
6	Kobiety	0,575
4	Ludność w wieku 35-64 lat	0,492
13	Gospodarstwa domowe 2-osobowe	0,462
5	Ludność w wieku 65 lat i więcej	0,419
28	Mieszkania wyposażone w wodociąg	0,355
2	Ludność w wieku 15-24 lat	-0,867
24	Liczba osób na izbę	-0,789

Tabela 22. Składowa 4₂₉ - Warunki mieszkaniowe grup demograficznych i gospodarstw domowych, Katowice 1978

Nr	Nazwa cechy	Ładunek czynnikowy
3	Ludność w wieku 25-34 lat	0,830
23	Mieszkania wybudowane w latach 1971-1978	0,715
1	Ludność w wieku 0-14 lat	0,451
14	Gospodarstwa domowe 3- i 4-osobowe	0,250
22	Mieszkania wybudowane w latach 1945-1970	-0,796
4	Ludność w wieku 35-64 lat	-0,750
13	Gospodarstwa domowe 2-osobowe	-0,450
7	Kobiety czynne zawodowo	-0,255

Tabela 23. Składowa 5₂₉ - Warunki mieszkaniowe grup demograficznych i społecznych, Katowice 1978

Nr	Nazwa cechy	Ładunek czynnikowy
20	Mieszkania prywatne	0,606
15	Gospodarstwa domowe 5- i więcej osobowe	0,603
16	Dwa i więcej gospodarstw domowych w 1 mieszkaniu	0,371
2	Ludność w wieku 15-24 lat	0,247
9	Ludność z wykształceniem podstawowym	0,269
7	Kobiety czynne zawodowo	-0,546
19	Mieszkania spółdzielcze	-0,461
11	Ludność z wykształceniem wyższym	-0,314
29	Mieszkania wyposażone w gaz	-0,308
4	Ludność w wieku 35-64 lat	-0,287
27	Mieszkania wyposażone w CO	-0,263

Tabela 24. Katowice 1978

a. Składowa 1₁₈ - Sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych

Nr	Nazwa cechy	Ładunek czynnikowy
8	Gospodarstwa domowe 3- i 4-osobowe	0,933
13	Mieszkania wybudowane w latach 1971-1978	0,766
1	Ludność w wieku 0-14 lat	0,761
15	Mieszkania wyposażone w CO	0,719
16	Mieszkania wyposażone w wodociąg	0,489
7	Gospodarstwa domowe 1-osobowe	-0,885
2	Ludność w wieku 65 lat i więcej	-0,819
11	Mieszkania wybudowane do 1944 r.	-0,774
10	Mieszkania prywatne	-0,487

b. Składowa 2₁₈ - Sytuacja mieszkaniowa grup społecznych

18	Zawód - nierobotnicy	0,952
5	Ludność z wykształceniem średnim	0,937
4	Ludność z wykształceniem wyższym	0,836
16	Mieszkania wyposażone w wodociąg	0,419
15	Mieszkania wyposażone w CO	0,501
14	Powierzchnia użytkowa mieszkań w m ² na osobę	0,362
3	Zawód - robotnicy	-0,952
6	Ludność z wykształceniem podstawowym	-0,934
9	Gospodarstwa domowe 5- i więcej osobowe	-0,369
11	Mieszkania wybudowane do 1944 r.	-0,356

c. Składowa 3₁₈ - Struktura demograficzna

14	Powierzchnia użytkowa mieszkań w m ² na osobę	0,807
2	Ludność w wieku 65 lat i więcej	0,442
1	Ludność w wieku 0-14 lat	0,373
17	Ludność w wieku 15-34 lat	-0,948

d. Składowa 4₁₈ - Mieszkalnictwo

13	Mieszkania wybudowane w latach 1971-1978	0,554
11	Mieszkania wybudowane do 1944 r.	0,374
1	Ludność w wieku 0-14 lat	0,324
7	Gospodarstwa domowe 1-osobowe	0,214
12	Mieszkania wybudowane w latach 1945-1970	-0,929
16	Mieszkania z wodociągiem	-0,777

Tabela 25. Składowa 1 - Pozycja społeczno-zawodowa, Kraków 1978

Nr	Nazwa cechy	ładunek czynnikowy
9	Specjaliści	0,89118
19	Ludność z wykształceniem wyższym	0,87337
15	Pracujący na stanowiskach nierobotniczych	0,87232
20	Ludność z wykształceniem średnim	0,75739
8	Kierownictwo i kadry wyższe	0,70415
12	Lekarze	0,62800
13	Naukowcy	0,61175
14	Literaci, dziennikarze, artyści itp.	0,55906
10	Urzędnicy	0,55329
11	Robotnicy	-0,96649
16	Pracujący na stanowiskach robotniczych	-0,89114
22	Ludność z wykształceniem podstawowym	-0,83807
21	Ludność z wykształceniem zasadniczym	-0,82275

Tabela 26. Składowa 2 - Sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych, Kraków 1978

Nr	Nazwa cechy	ładunek czynnikowy
33	Mieszkania wybudowane do 1944 r.	0,88759
5	Ludność w wieku 65 lat i więcej	0,82551
28	Gospodarstwa domowe emerytów	0,81870
23	Gospodarstwa domowe 1-osobowe	0,81759
27	Dwa i więcej gospodarstw domowych w 1 mieszkaniu	0,71555
30	Mieszkania prywatne	0,65939
24	Gospodarstwa domowe 2-osobowe	0,57895
38	Mieszkania wyposażone w CO	-0,80451
25	Gospodarstwa domowe 3- i 4-osobowe	-0,79907
29	Gospodarstwa domowe jednorodzinne	-0,70174
31	Mieszkania spółdzielcze	-0,63004
1	Ludność w wieku 0-14 lat	-0,56521

Tabela 27. Składowa 3 - Warunki mieszkaniowe, Kraków 1978

Nr	Nazwa cechy	Ładunek czynnikowy
40	Mieszkania wyposażone w wodociąg	0,86850
41	Mieszkania wyposażone w gaz	0,83682
39	Mieszkania wyposażone w WC	0,82539
38	Mieszkania wyposażone w CO	0,49065
32	Mieszkania państwowe	0,38404
18	Pracujący na rachunek własny	-0,58260
30	Mieszkania prywatne	-0,55137

Tabela 28. Składowa 4 - Sytuacja demograficzna, Kraków 1978

Nr	Nazwa cechy	Ładunek czynnikowy
6	Kobiety	0,63746
37	Powierzchnia użytkowa mieszkań w m ² na osobę	0,57555
1	Ludność w wieku 0-14 lat	0,50006
29	Gospodarstwa domowe jednorodzinne	0,45746
4	Ludność w wieku 35-64 lat	0,43154
17	Pracujący jako agenci itp.	0,41791
25	Gospodarstwa domowe 3- i 4-osobowe	0,32115
2	Ludność w wieku 15-24 lat	-0,75307

Tabela 29. Składowa 5 - Sytuacja demograficzno-mieszkaniowa, Kraków 1978

Nr	Nazwa cechy	Ładunek czynnikowy
34	Mieszkania wybudowane w latach 1945-1970	0,71848
4	Ludność w wieku 35-64 lat	0,66026
32	Mieszkania państwowe	0,34570
3	Ludność w wieku 25-34 lat	-0,82786
35	Mieszkania wybudowane w latach 1971-1978	-0,67174
1	Ludność w wieku 0-14 lat	-0,41557

Ryciny

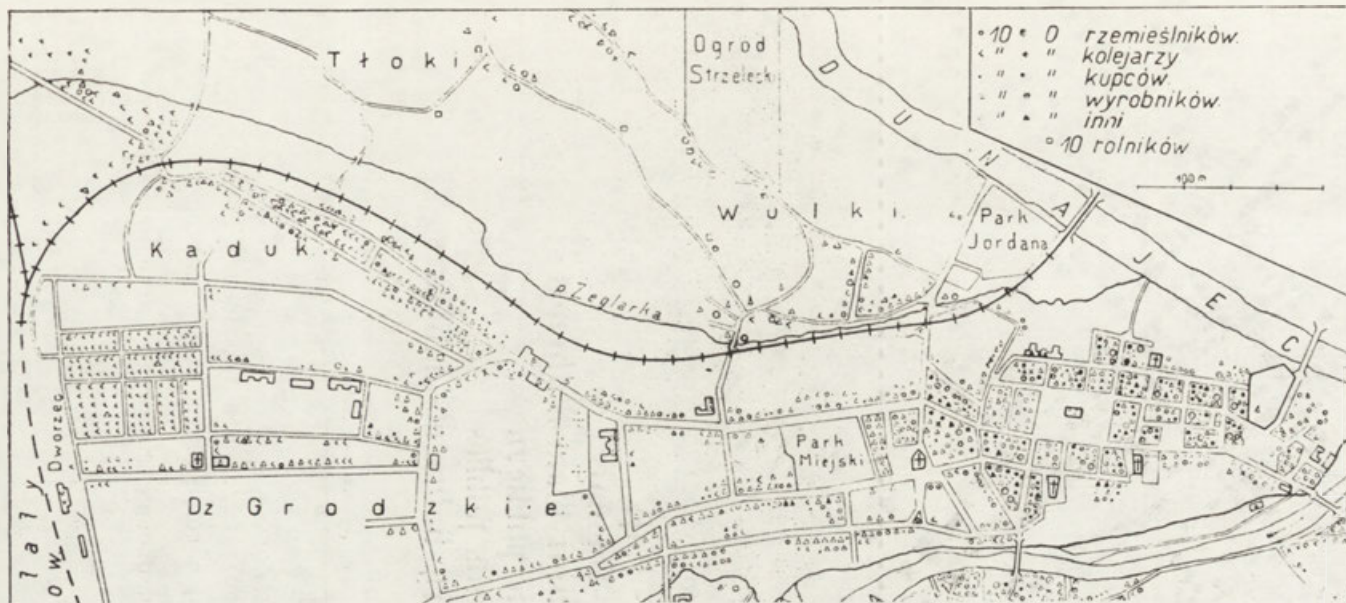
1. Mapa rozmieszczenia zawodów w Nowym Sączu, 1921 (Kubijowicz 1927)
2. Mapa rozmieszczenia ludności w Berezie Kartuskiej według narodowości, 1931 (Rewieńska 1934)
3. Struktura społeczno-narodowościowa Sosnowca w r. 1939 (Ziółkowski 1960)
4. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej, Radom 1970
5. Ludność z wykształceniem wyższym, Radom 1970
6. Mieszkania wyposażone w WC, Radom 1970
7. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej, Częstochowa 1970
8. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej, Kraków 1970
9. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej, Lublin 1970
10. Rozmieszczenie grupy zawodowej specjaliści i kadry średnie, Lublin 1970
11. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej, Opole 1970
12. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej, Łódź 1970
13. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej, Olsztyn 1970
14. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej, Rzeszów 1970
15. Rozmieszczenie grupy społecznej - pracownicy umysłowi, Rzeszów 1970
16. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych, Kraków 1970

17. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych, Łódź 1970
18. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych, Rzeszów 1970
19. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych, Radom 1970
20. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych, Częstochowa 1970
21. Rozmieszczenie gospodarstw domowych 3- i 4-osobowych w Rzeszowie, 1970
22. Rozmieszczenie mieszkań wybudowanych do 1944 r., Rzeszów 1970
23. Rozmieszczenie ludności w wieku 65 lat i więcej, Rzeszów 1970
24. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji demograficzno-migracyjnej, Słupsk 1970
25. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji demograficzno-migracyjnej, Olsztyn 1970
26. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej, Zespół Pruszkowa 1970
27. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej, Zespół Grodziska Maz. 1970
28. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej, Zespół Wołomina 1970.
29. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej, Zespół Otwocka 1970
30. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych, Zespół Grodziska Maz. 1970
31. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych, Zespół Wołomina 1970

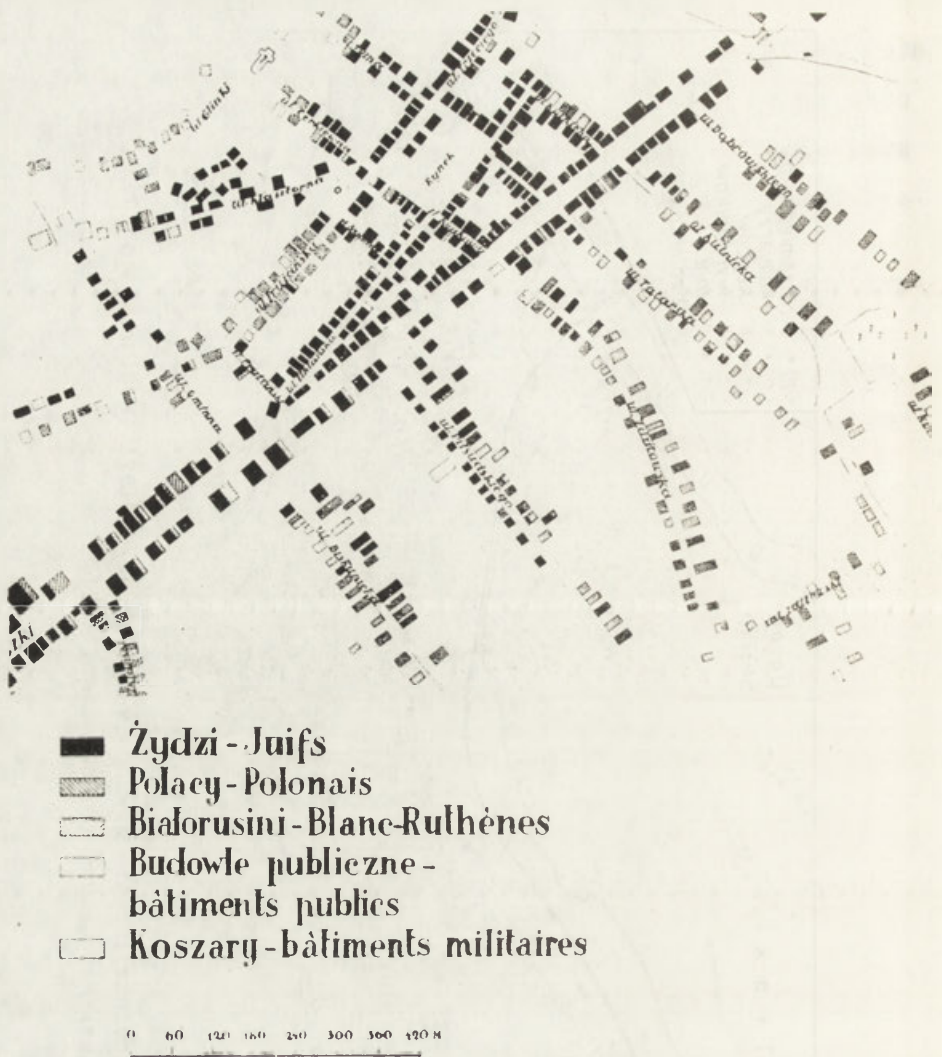

32. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych, Zespół Pruszkowa 1970
33. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej, Radom 1978
34. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych, Radom 1978
35. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych sytuacji demograficzno-mieszkaniowej, Radom 1978
36. Zróżnicowanie przestrzenne zasobów mieszkaniowych według roku budowy, Radom 1978
37. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych, mieszkalnictwo, Radom 1978
38. Gęstość zaludnienia w Radomiu (1978) w nocy (osób na 1 km²)
39. Gęstość zaludnienia w Radomiu (1978) w dzień (osób na 1 km²)
40. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej, Katowice 1978
41. Rozmieszczenie ludności z wykształceniem wyższym, Katowice 1978
42. Rozmieszczenie grupy zawodowej robotników, Katowice 1978
43. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych, Katowice 1978
44. Rozmieszczenie ludności w wieku 65 lat i więcej, Katowice 1978
45. Rozmieszczenie jednorodzinnych gospodarstw domowych, Katowice 1978
46. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej, Kraków 1978
47. Lokalizacja budownictwa mieszkaniowego w latach 1970-1978, Kraków
48. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych, Kraków 1978

49. Rozmieszczenie ludności w wieku 65 lat i więcej, Kraków 1978
50. Rozmieszczenie ludności w wieku 65 lat i więcej, Radom 1970
51. Rozmieszczenie ludności w wieku 65 lat i więcej, Radom 1978
52. Rozmieszczenie ludności w wieku 65 lat i więcej, Zespół Grodziska Maz., 1970
53. Rozmieszczenie ludności w wieku 65 lat i więcej, Zespół Grodziska Maz., 1978
54. Rozmieszczenie ludności w wieku 65 lat i więcej, Piaseczno
55. Rozmieszczenie ludności w wieku 65 lat i więcej. Współczynniki lokalizacji, Radom 1978; A - noc, B - dzień

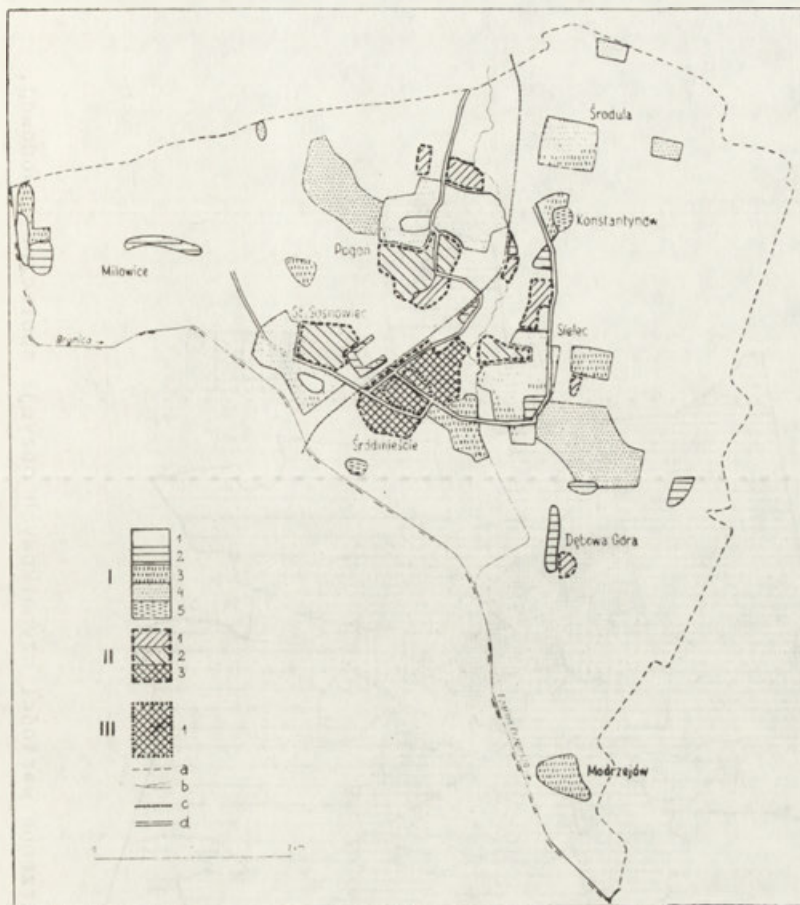
Ryc. 1. Mapa rozmieszczenia zawodów w Nowym Sączu, 1921 (Kubijowicz 1927)
 Occupational groups in Nowy Sącz, 1921

Ryc. 2. Mapa rozmieszczenia ludności w Berezie Kartuskiej według narodowości, 1931 (Rewieńska 1934)

Ethnic groups in Berezka Kartuska, 1931

Ryc. 3. Struktura społeczno-narodowościowa Sosnowca w r. 1939
(Ziółkowski 1960)

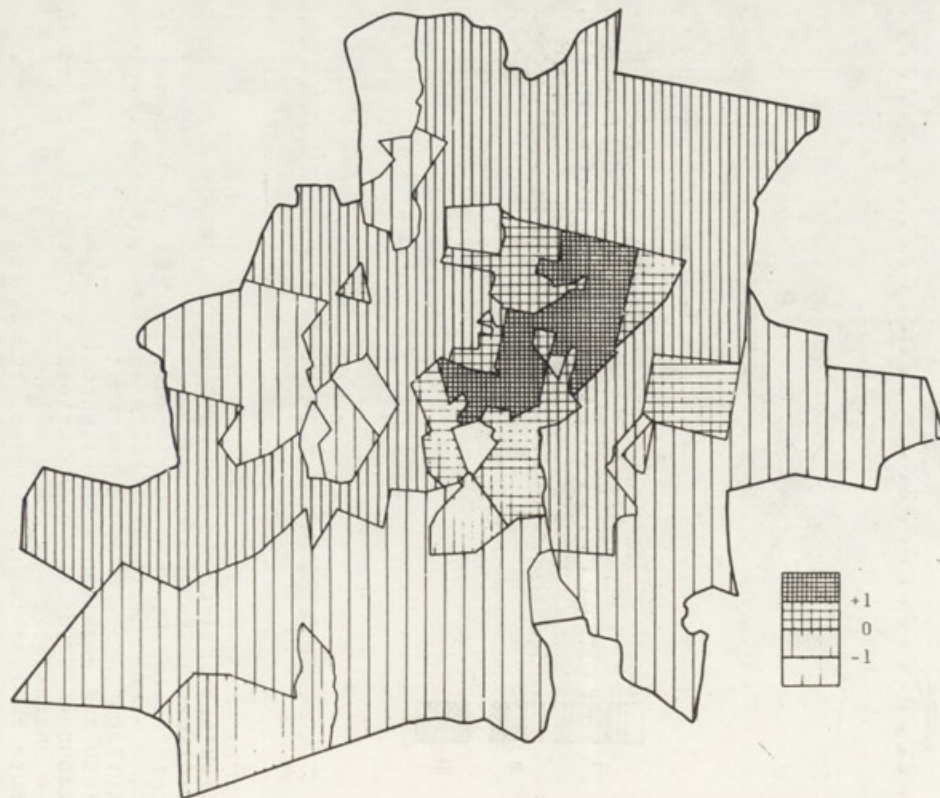
I. Strefa zamieszkiwania robotników: 1 - relikty budownictwa wiejskiego, 2 - kolonie robotnicze, 3 - "slums", 4 - "budownictwo w kartoflach", 5 - osiedla bezrobotnych.

II. Strefa zamieszkiwania inteligencji: 1 - kolonie urzędnicze, 2 - zabudowa czynszowa o charakterze miejskim, 3 - zabudowa czynszowa o charakterze wielkomiejskim.

III. Strefa zamieszkiwania ludności żydowskiej: 1 - zabudowa czynszowa o charakterze wielkomiejskim

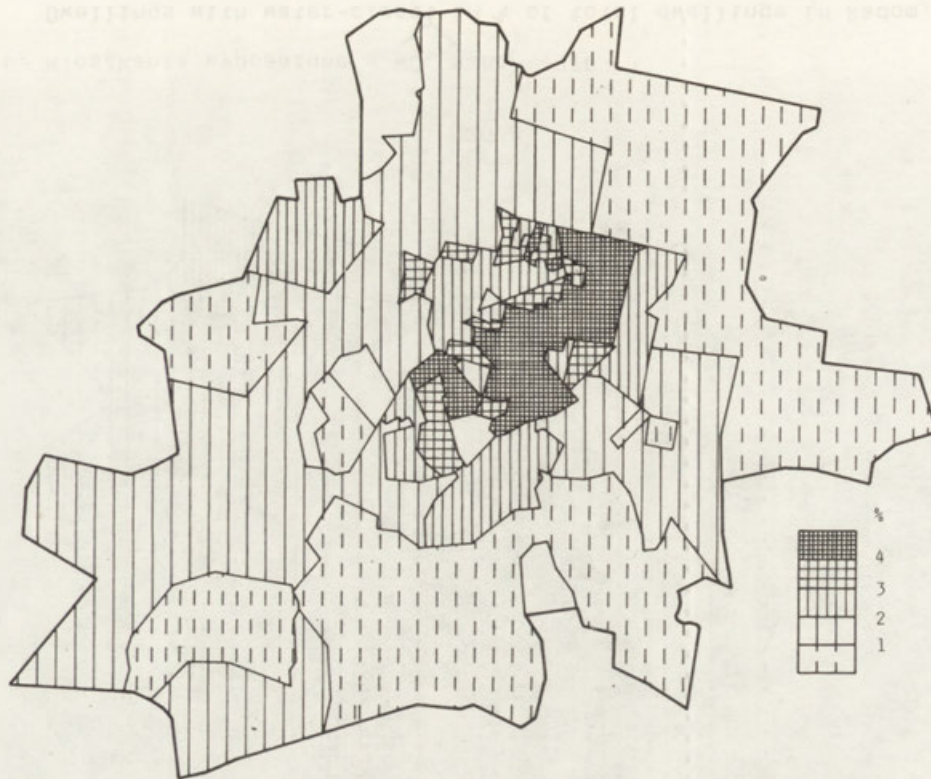
a - granica miasta, b - rzeki, c - linia kolejowa, d - ważniejsze ulice.

The socio-national structure of Sosnowiec in 1939

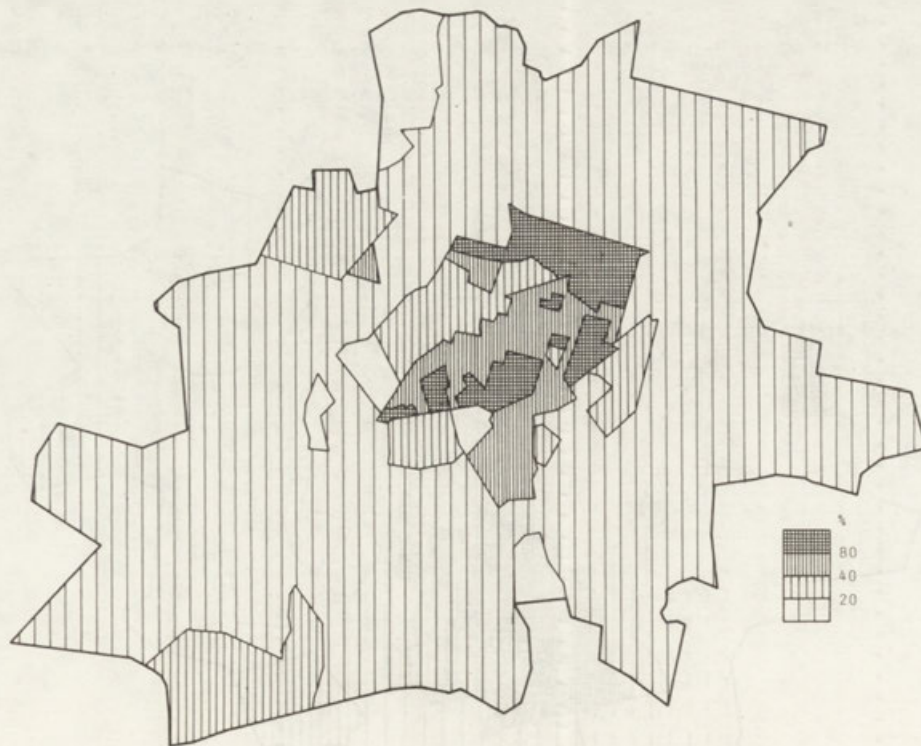
Ryc. 4. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej, Radom 1970

The distribution of factor scores: 5000 occupational position in Radom, 1970

Ryc. 5. Ludność z wykształceniem wyższym, Radom 1970

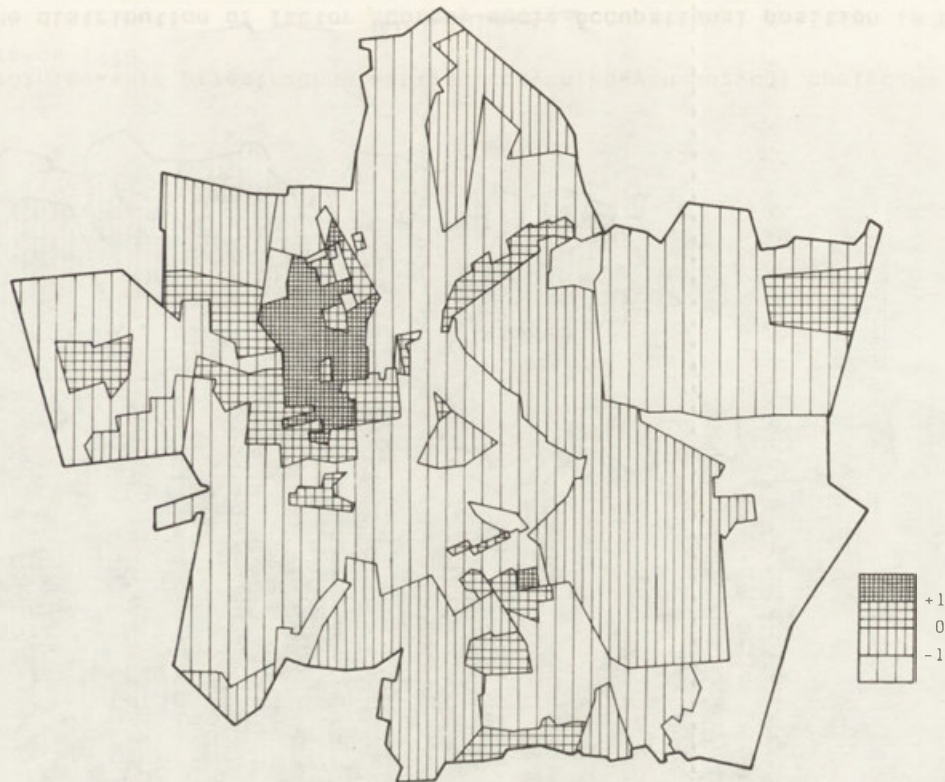
People with university or equivalent education in % of people aged 15 and over in Radom, 1970

Ryc. 6. Mieszkania wyposażone w WC, Radom 1970

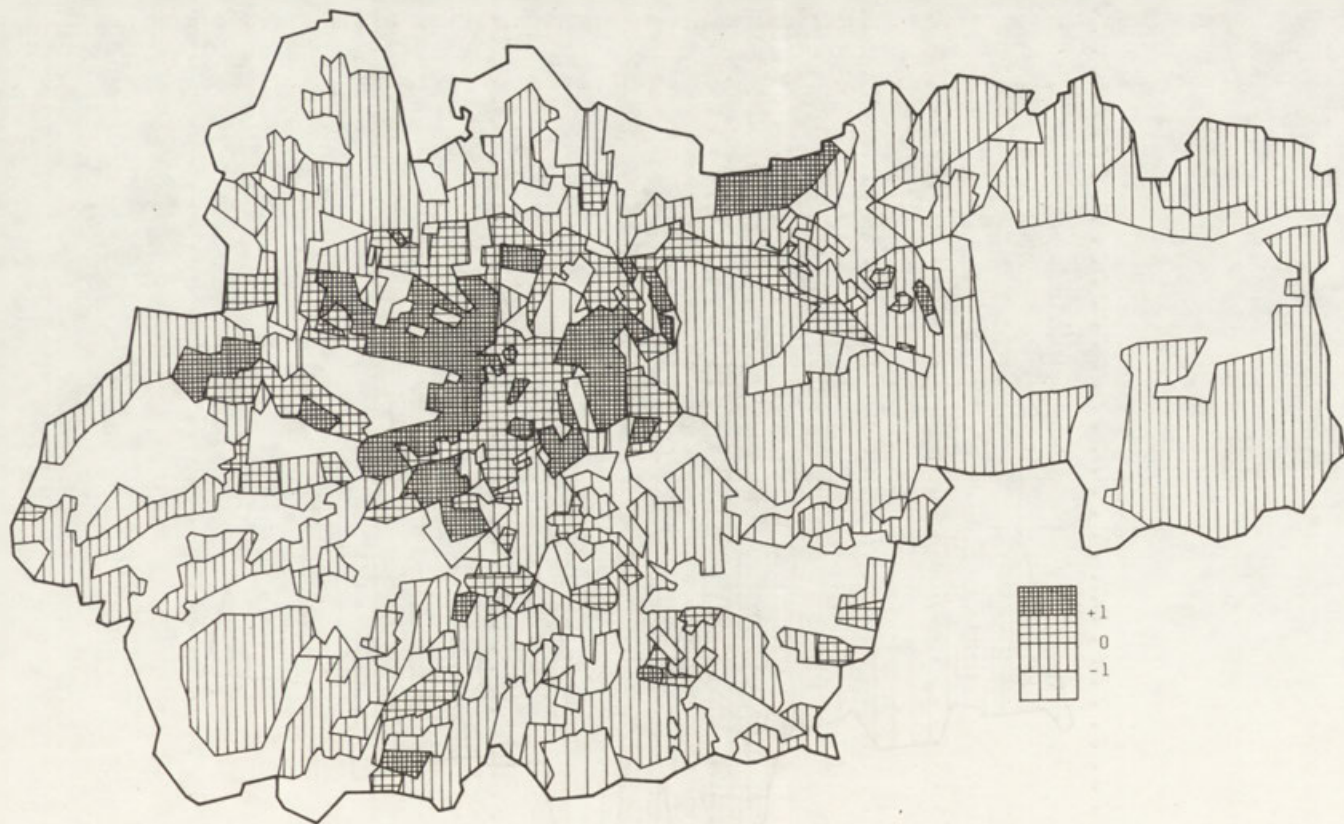
Dwellings with water-closet in % of total dwellings in Radom, 1970

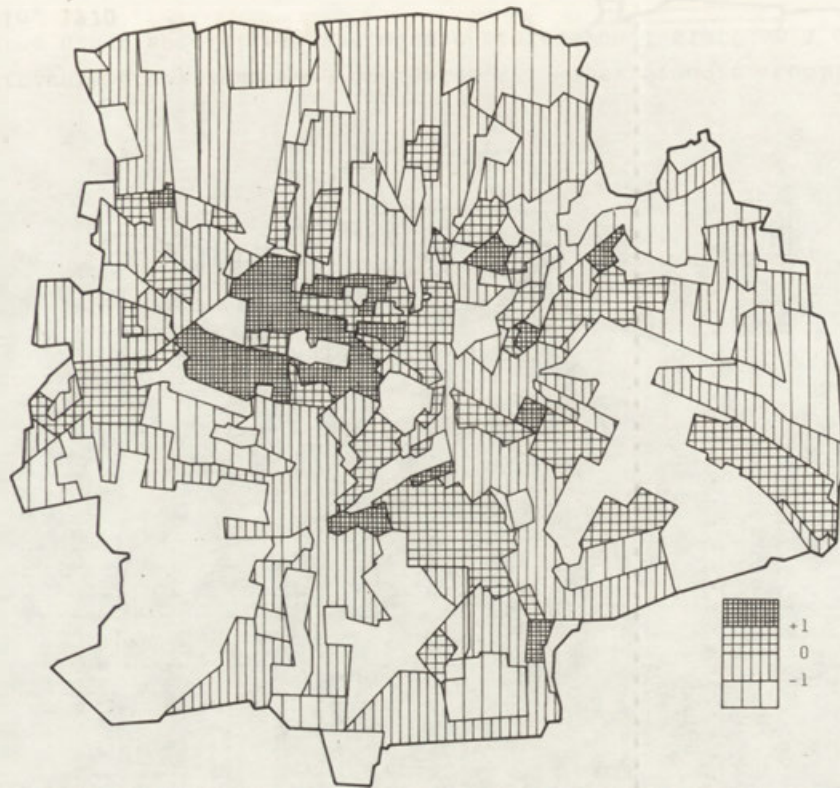
Ryc. 7. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej, Częstochowa 1970

The distribution of factor scores: socio-occupational position in Częstochowa, 1970

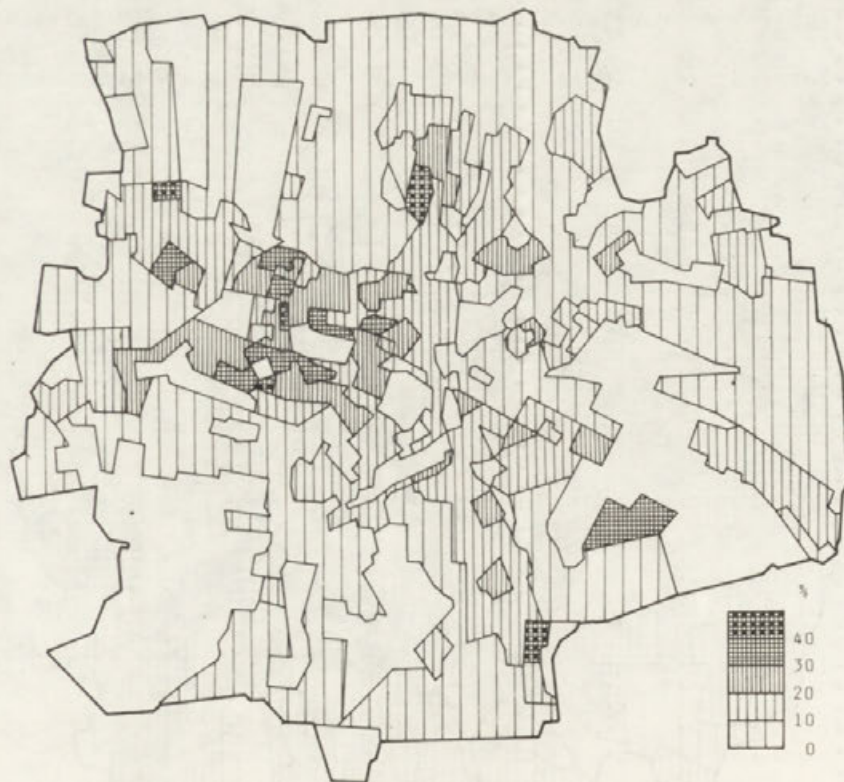
Ryc. 8. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej, Kraków 1970

The distribution of factor scores, socio-occupational position in Cracow, 1970

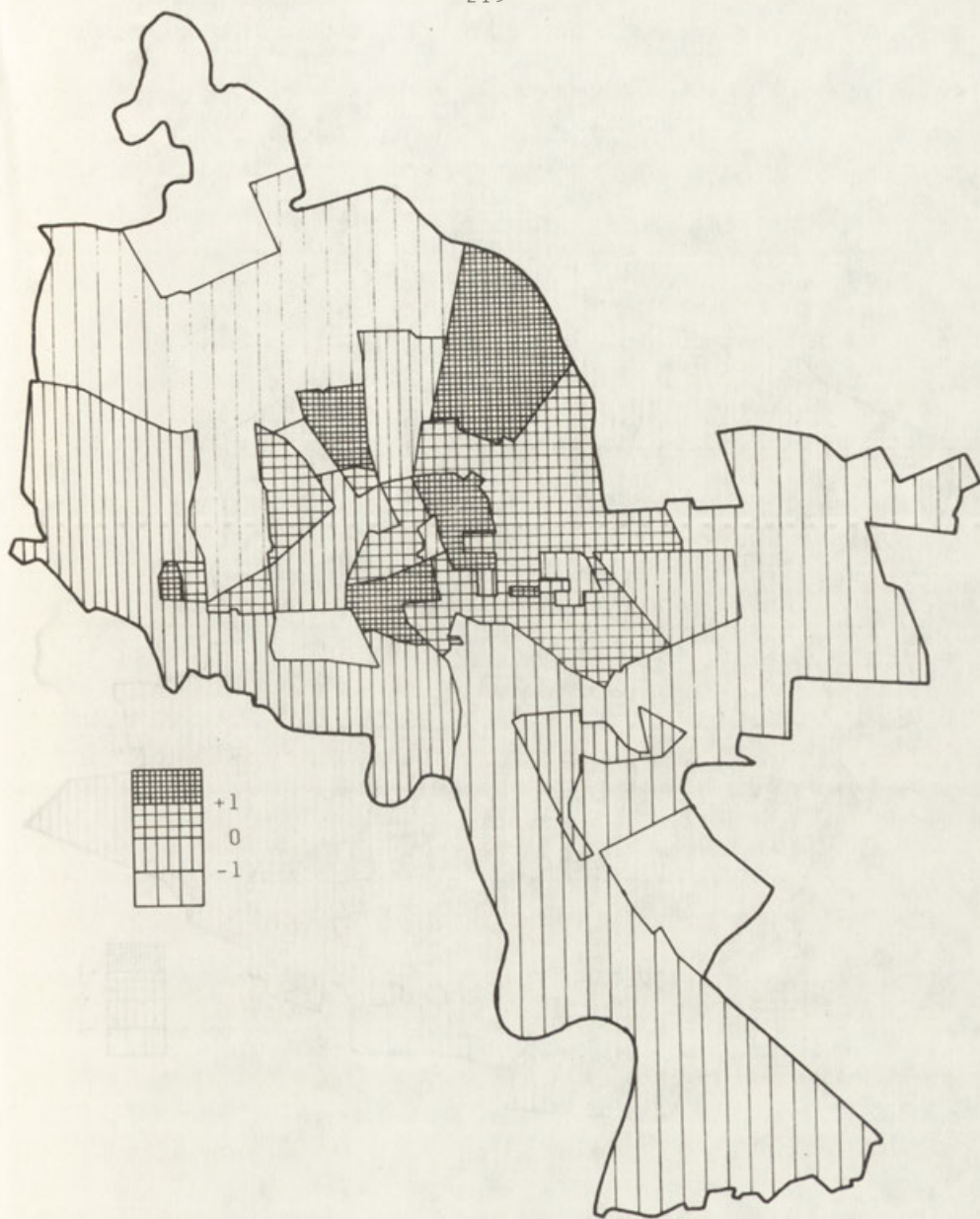
Ryc. 9. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej, Lublin 1970

The distribution of factor scores: socio-occupational position in Lublin, 1970

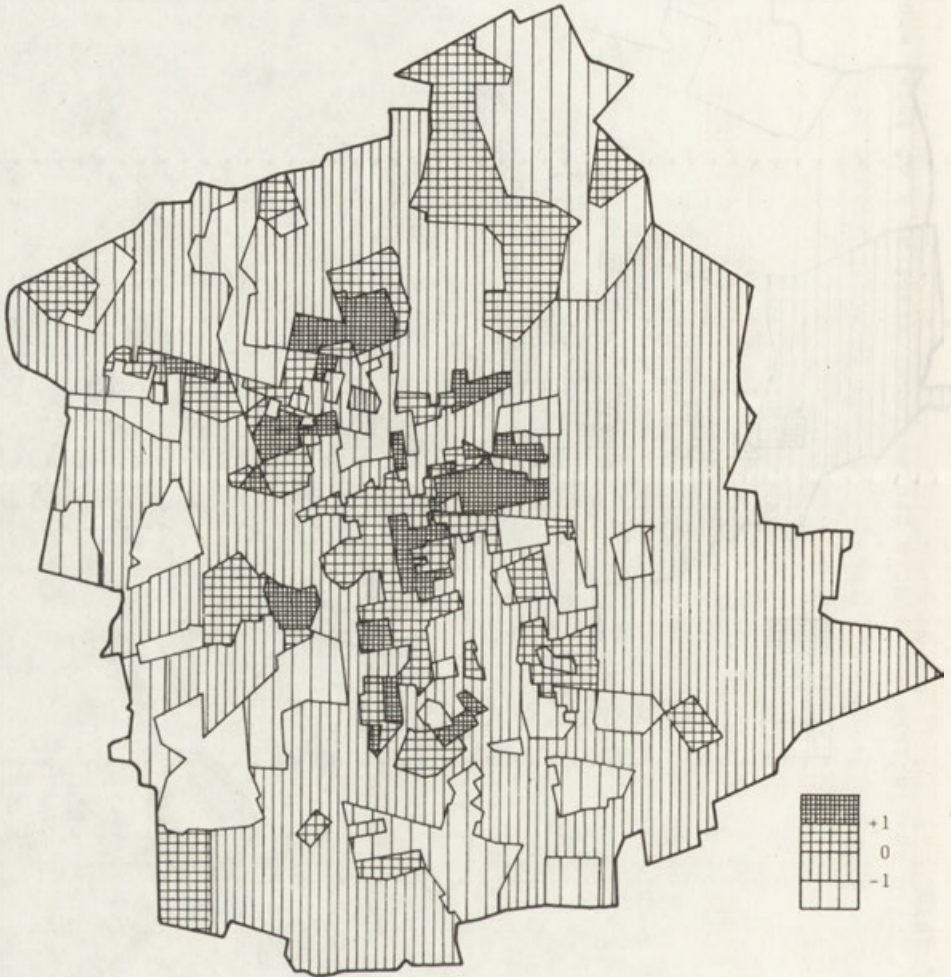
Ryc. 10. Rozmieszczenie grupy zawodowej specjaliści i kadry średnie, Lublin 1970
 Occupation group specialists and middle professional staff as % of total employees
 in Lublin, 1970

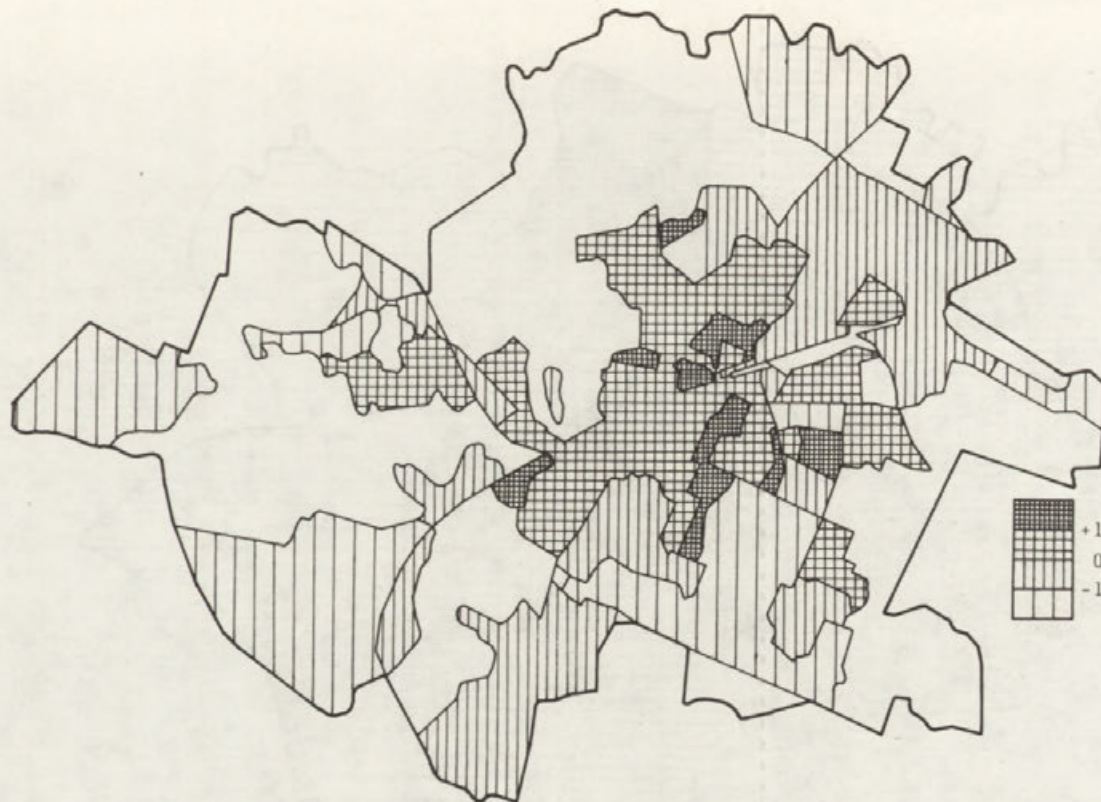
Ryc. 11. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej, Opole 1970

The distribution of factor scores: socio-occupational position in Opole, 1970

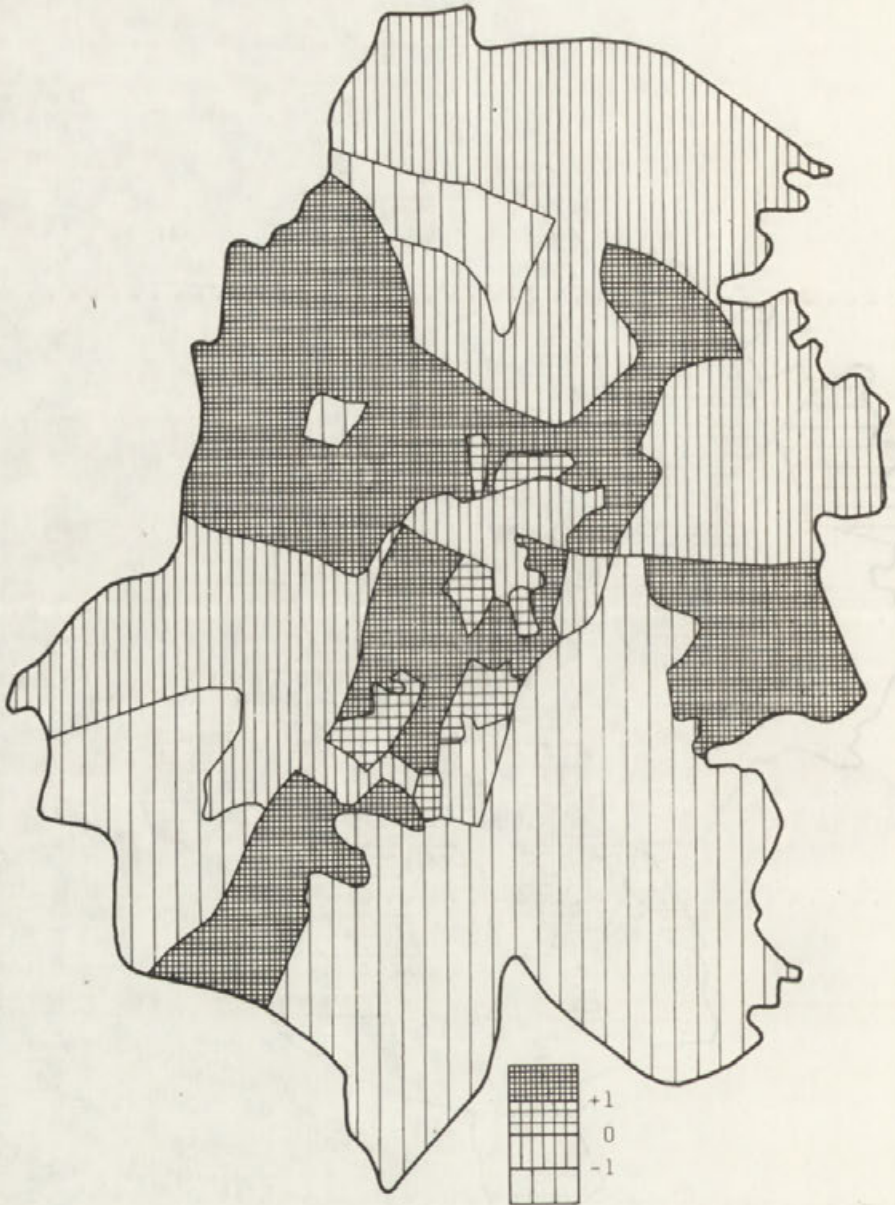
Ryc. 12. Zróźnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej, Łódź 1970

The distribution of factor scores: socio-occupational position in Łódź, 1970

Ryc. 13. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej, Olsztyn 1970

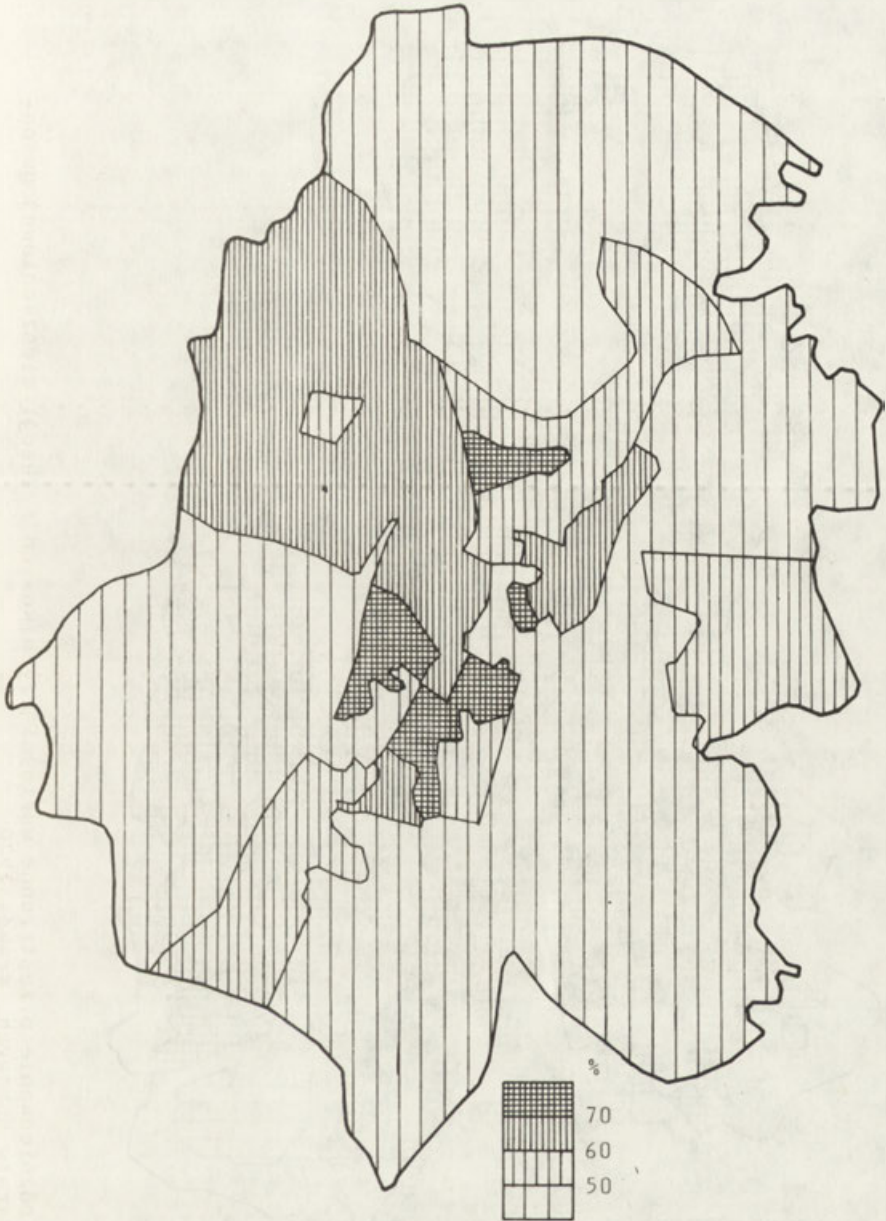
The distribution of factor scores: socio-occupational position in Olsztyn, 1970

Ryc. 14. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej, Rzeszów 1970

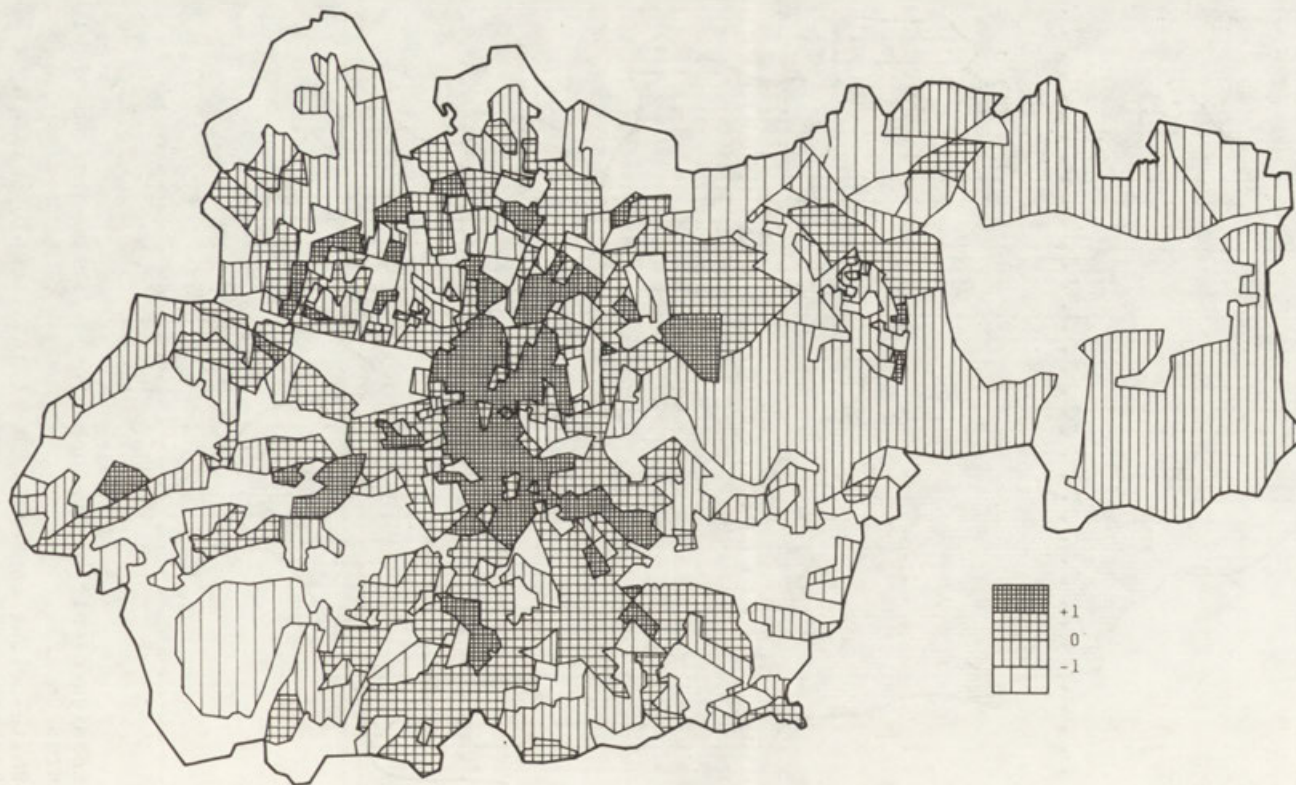
The distribution of factor scores: socio-occupational position in Rzeszów, 1970

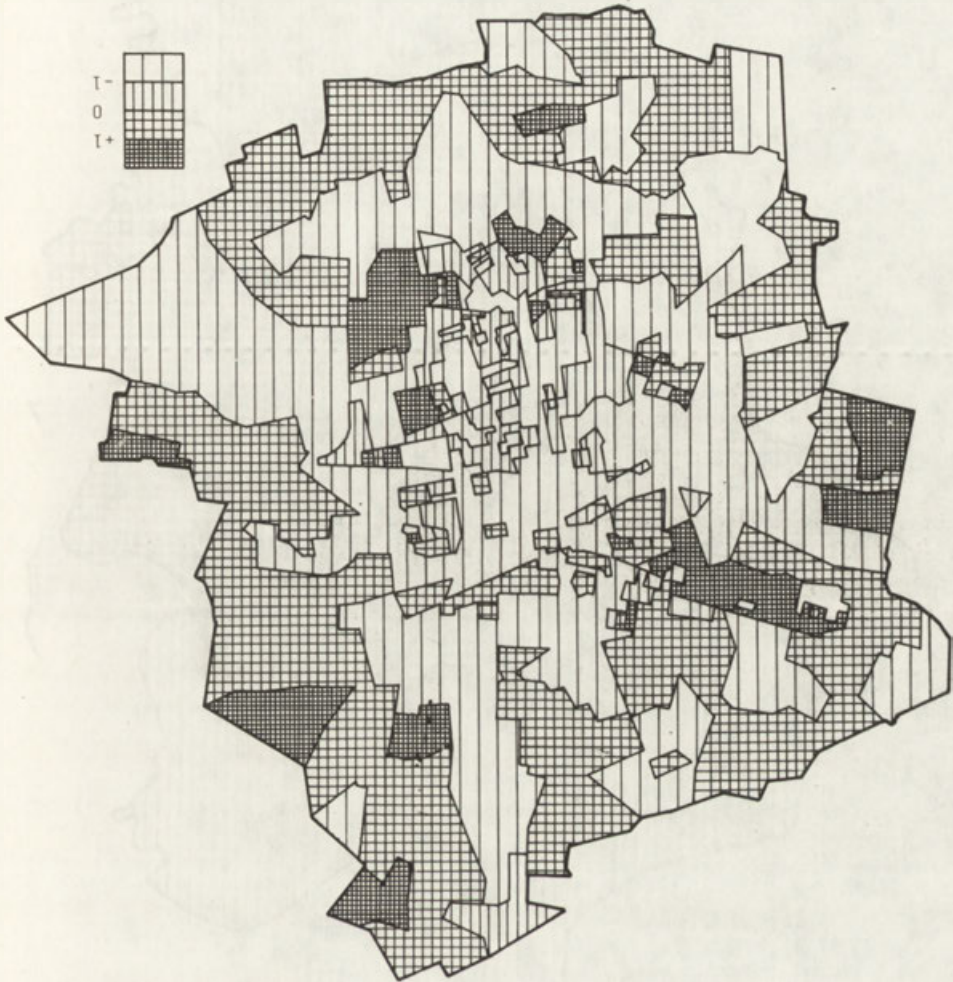
Ryc. 15. Rozmieszczenie grupy społecznej - pracownicy umysłowi, Rzeszów 1970

White-collar workers in % of total employees in Rzeszów, 1970

Ryc. 16. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych, Kraków 1970

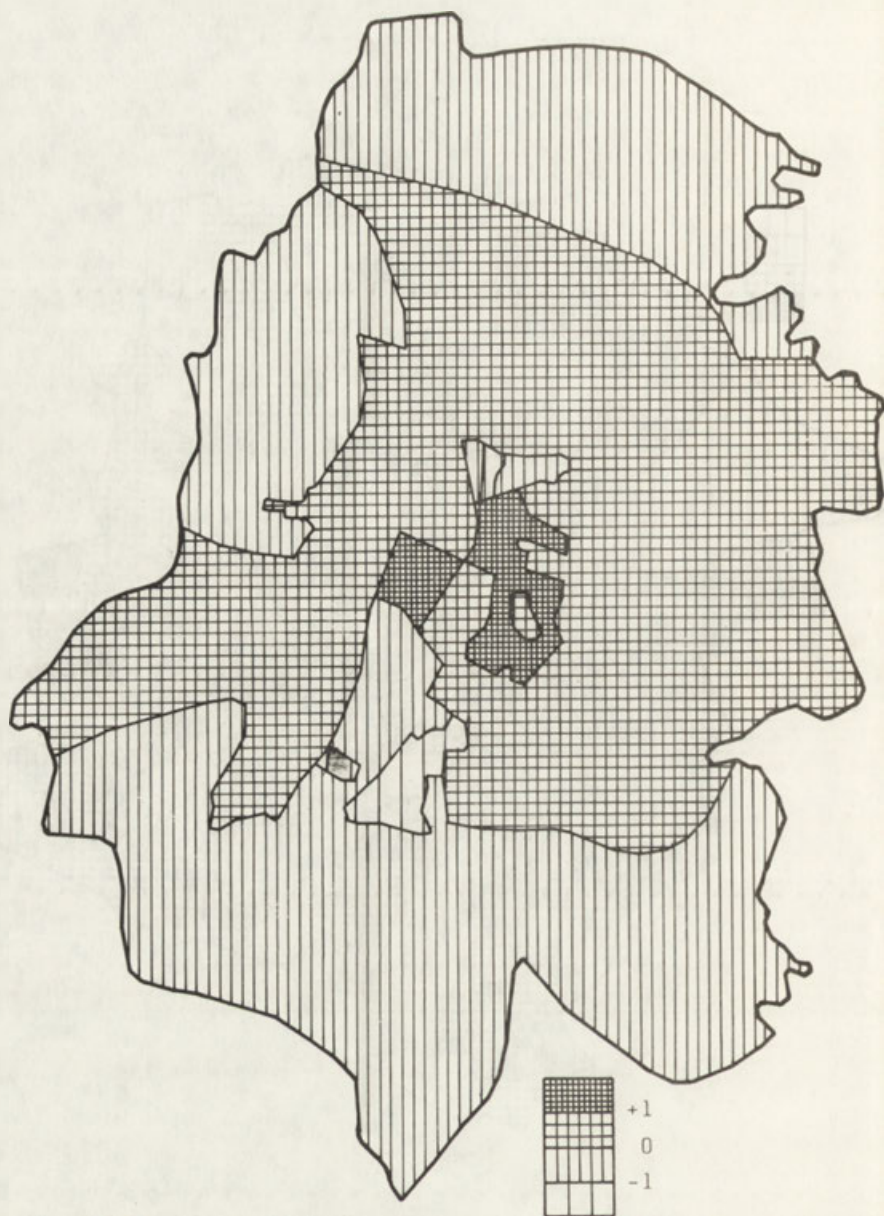
The distribution of factor scores <http://ojs.ii.uj.edu.pl> conditions of households in Cracow, 1970

Ryc. 17. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych, Łódź 1970

The distribution of factor scores: dwelling conditions of households in Łódź, 1970

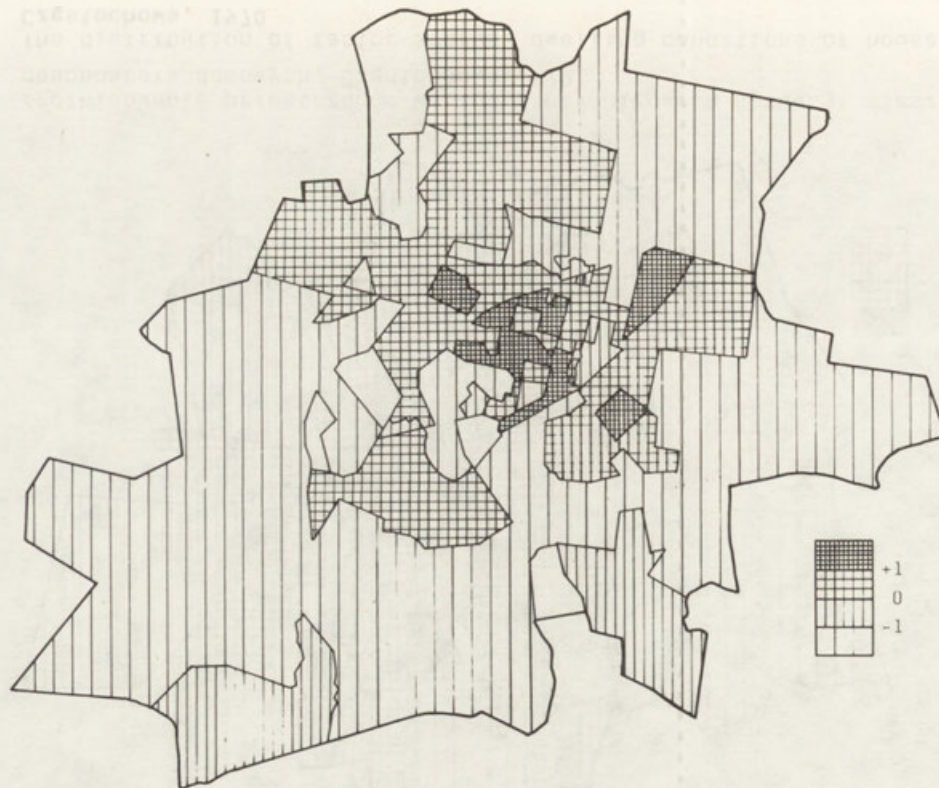

Ryc. 18. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych, Rzeszów 1970

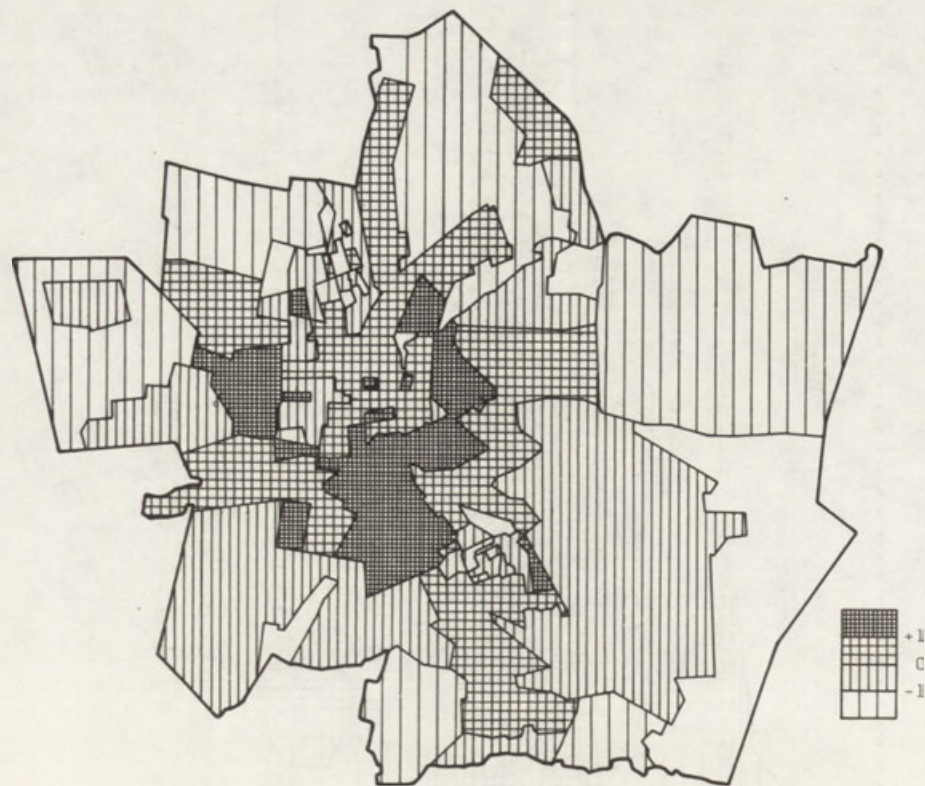
The distribution of factor scores: dwelling conditions of households in Rzeszów, 1970

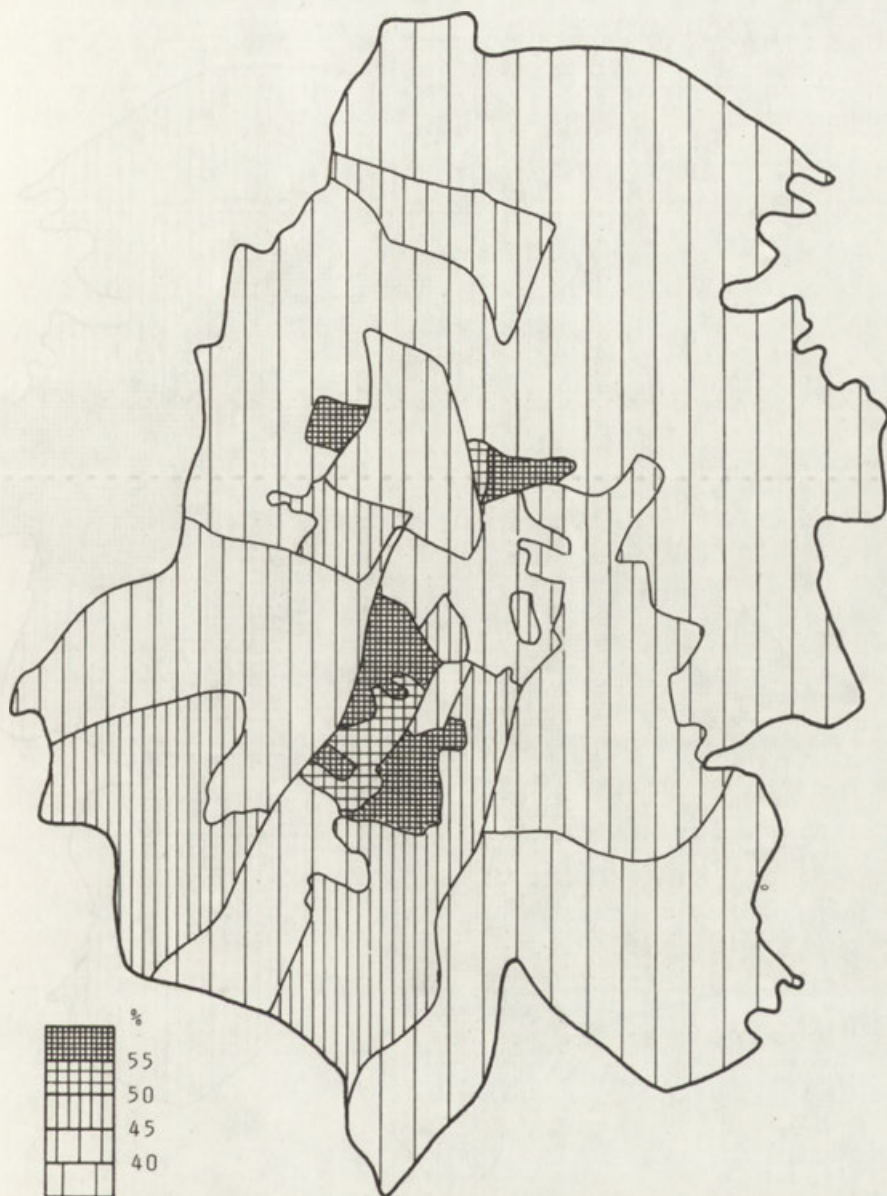
Ryc. 19. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych, Radom 1970

The distribution of factor scores: dwelling conditions of households in Radom, 1970

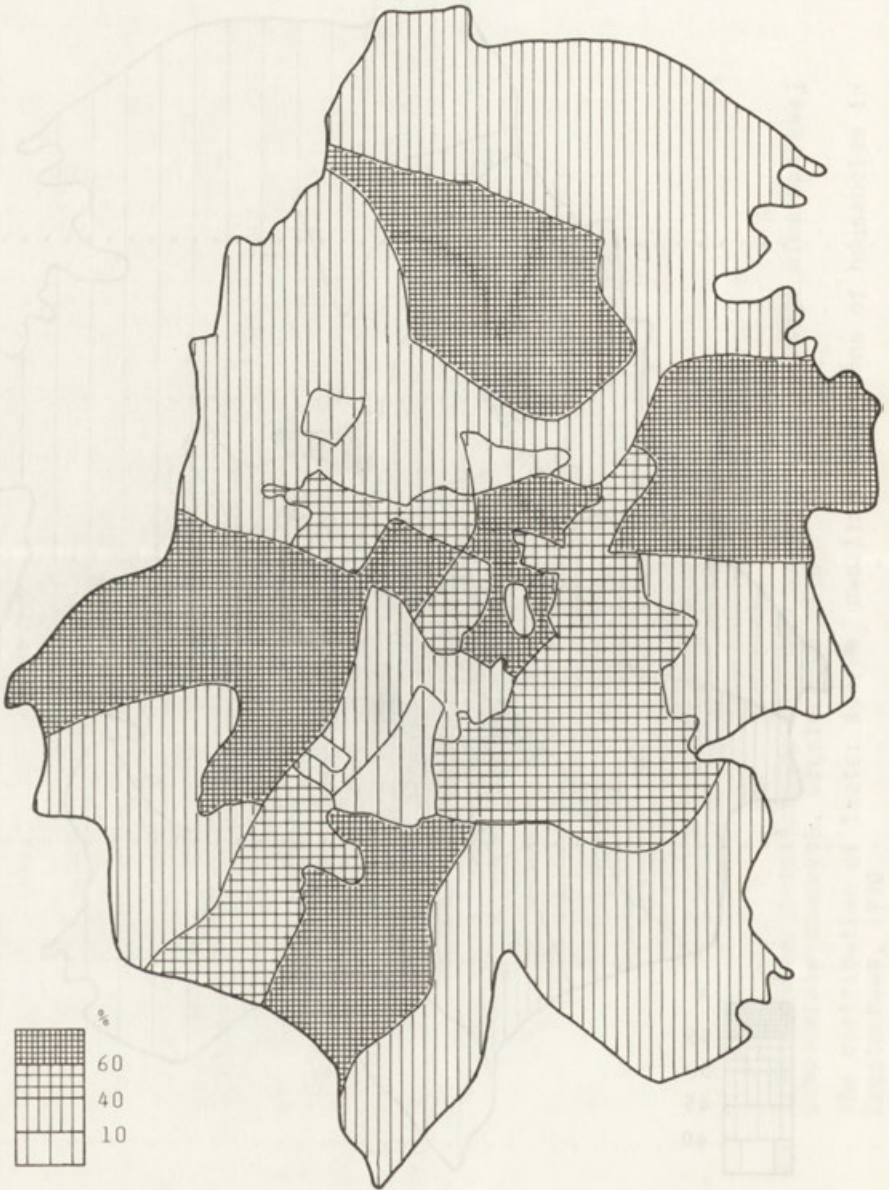
Ryc. 20. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych, Częstochowa 1970

The distribution of factor scores: dwelling conditions of households in Częstochowa, 1970

Ryc. 21. Rozmieszczenie gospodarstw domowych 3- i 4-osobowych w Rzeszowie, 1970

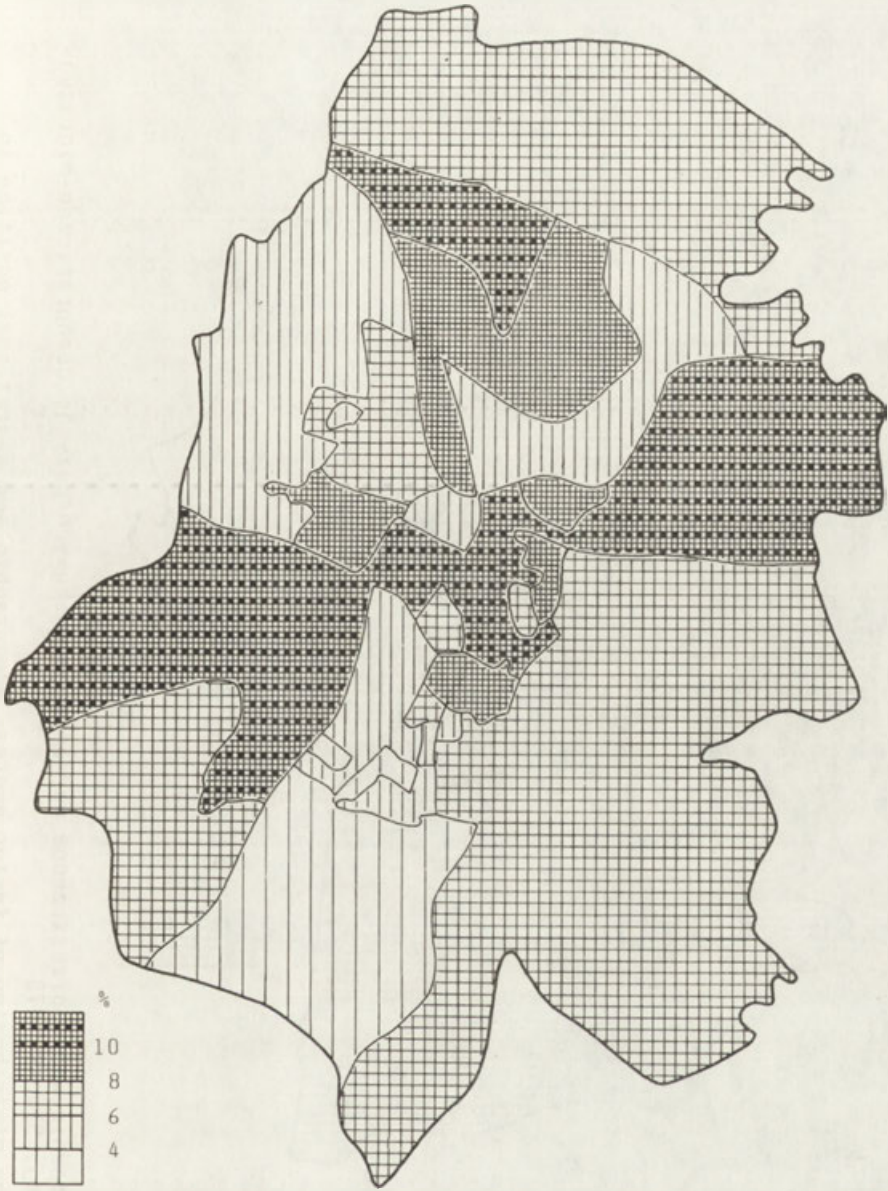
Three-four person households in % of total households in Rzeszów, 1970

Ryc. 22. Rozmieszczenie mieszkań wybudowanych do 1944 r.,
Rzeszów 1970

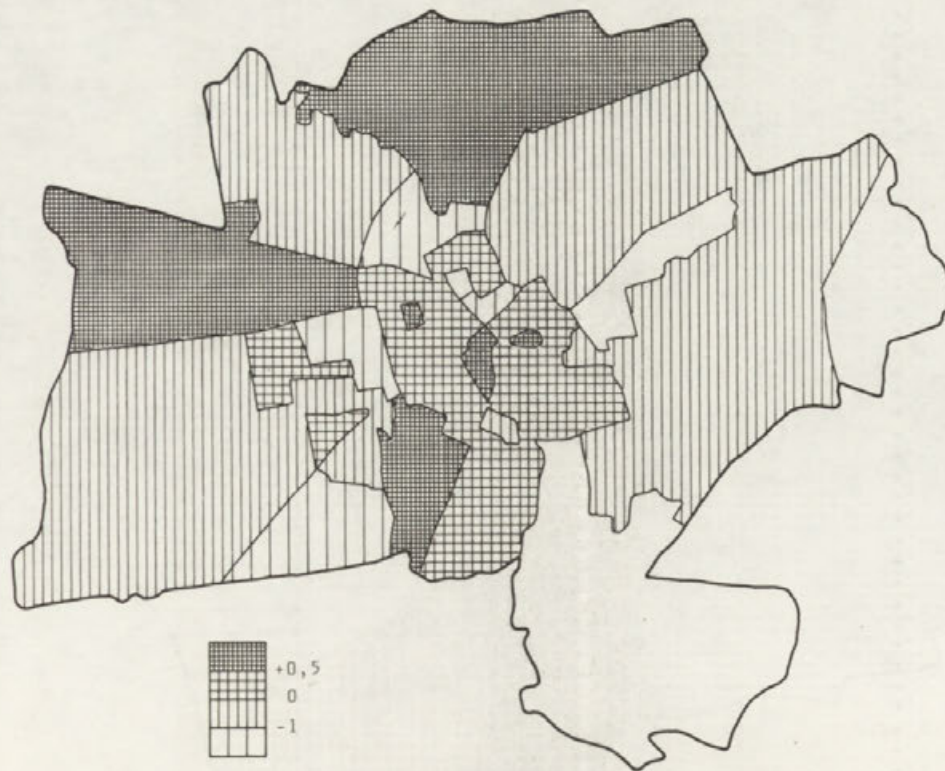
Dwellings built before 1944 in % of total dwellings
in Rzeszów, 1970

Ryc. 23. Rozmieszczenie ludności w wieku 65 lat i więcej, Rzeszów 1970

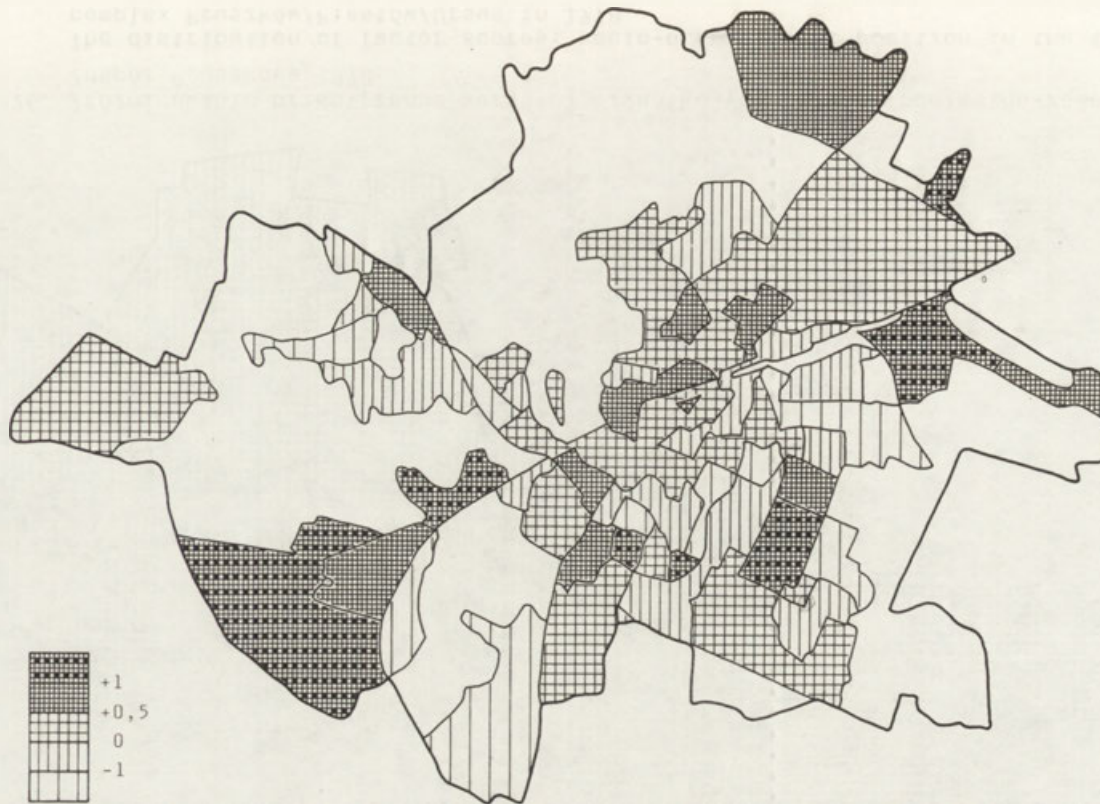
People aged 65 and over in % of total population in Rzeszów, 1970

Ryc. 24. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji demograficzno-migracyjnej, Słupsk 1970

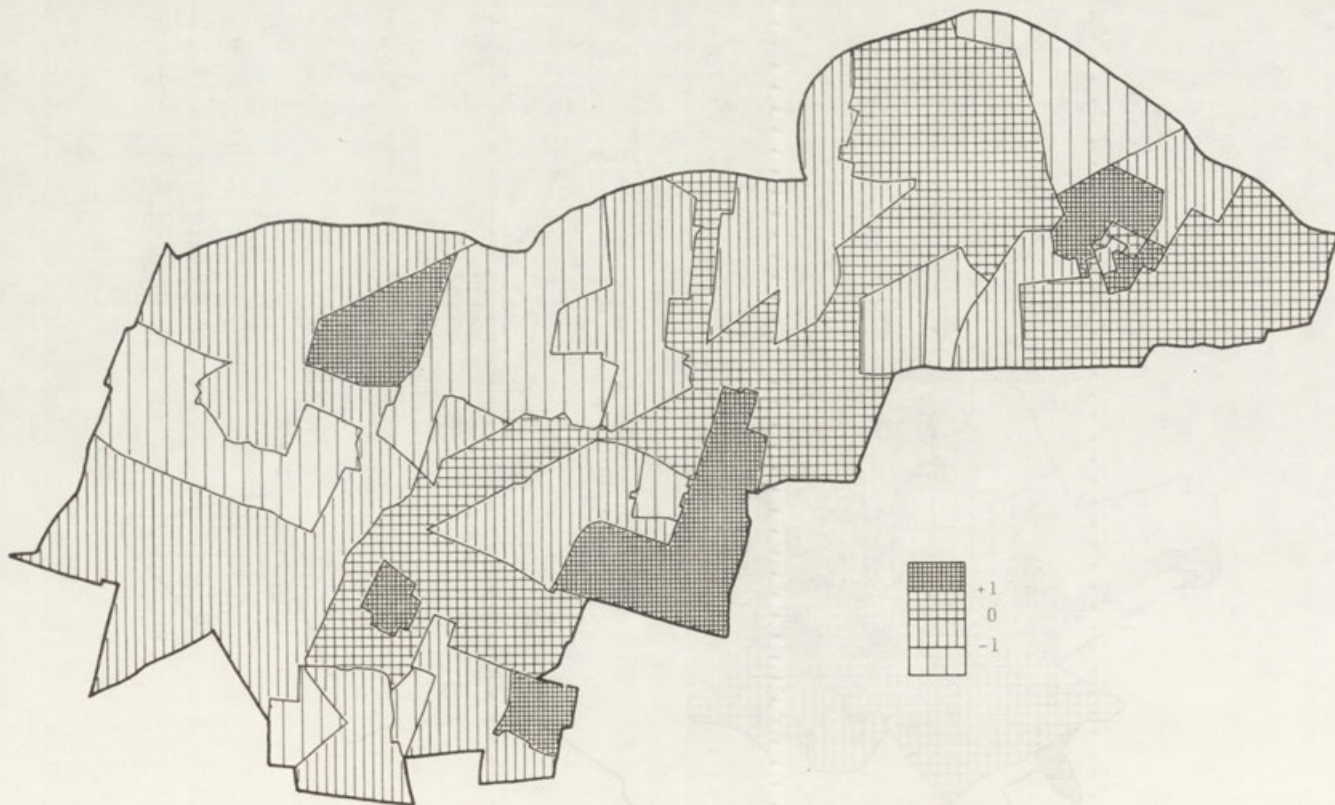
The distribution of factor scores: demographic and migrational position in Słupsk, 1970

<http://rcin.org.pl>

Ryc. 25. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji demograficzno-migracyjnej, Olsztyn 1970

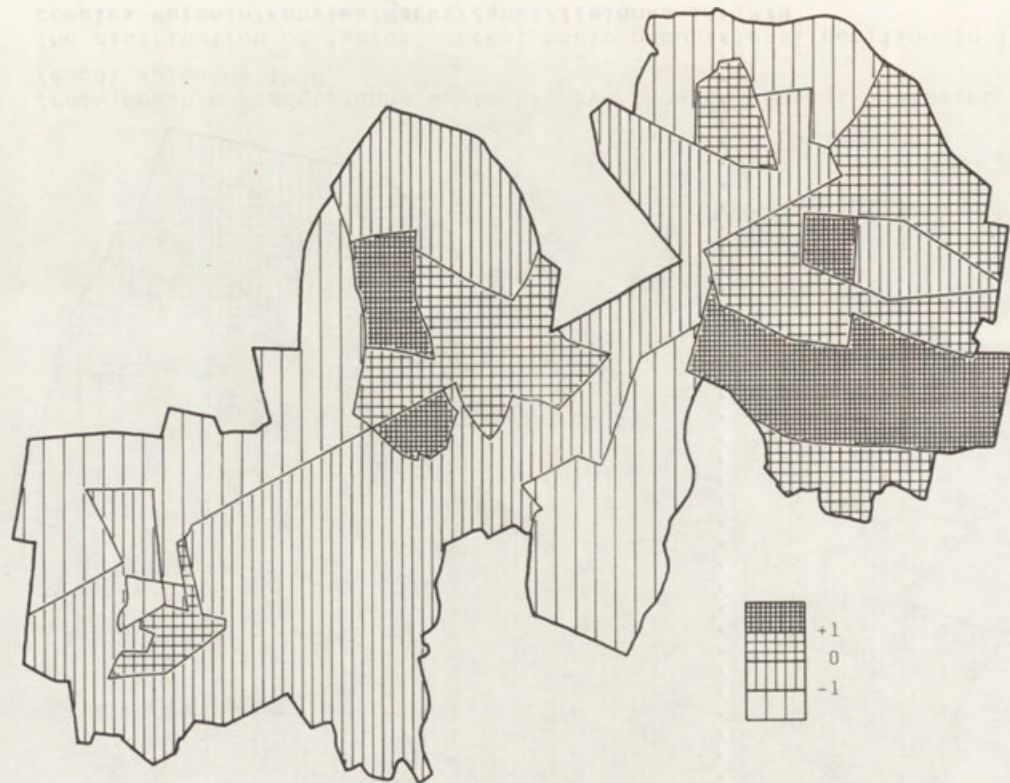
The distribution of factor scores: demographic and migrational position in Olsztyn, 1970

Ryc. 26. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej, Zespół Pruszkowa 1970

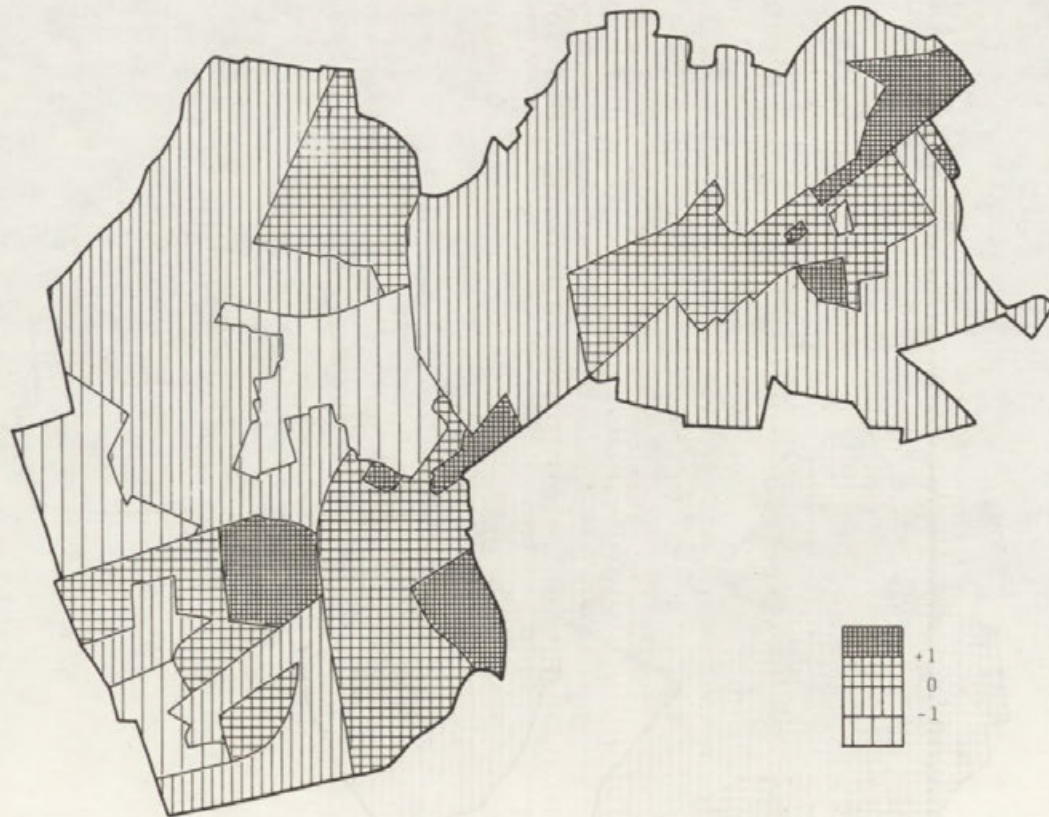
The distribution of factor scores: socio-occupational position in the town complex Pruszków/Piastów/Unsko-Piasecki 1970

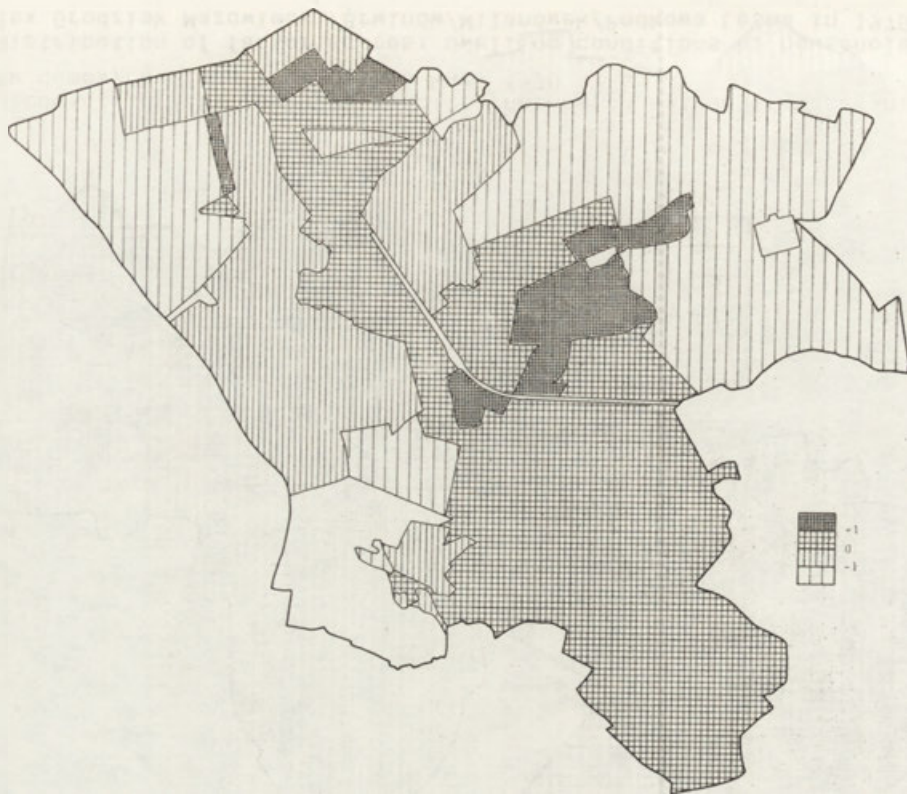
Ryc. 27. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej, Zespół Grodziska Maz. 1970

The distribution of factor scores: socio-occupational position in the town complex Grodzisk Mazowiecki/Brwinów/Milanówek/Podkowa Leśna in 1970

Ryc. 28. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej, Zespół Wołomin 1970

The distribution of factor scores: socio-occupational position in the town complex Wołomin/Kobyłka/Marki/Zabki/Zielonka in 1970

Ryc. 29. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej, Zespół Otwocka 1970

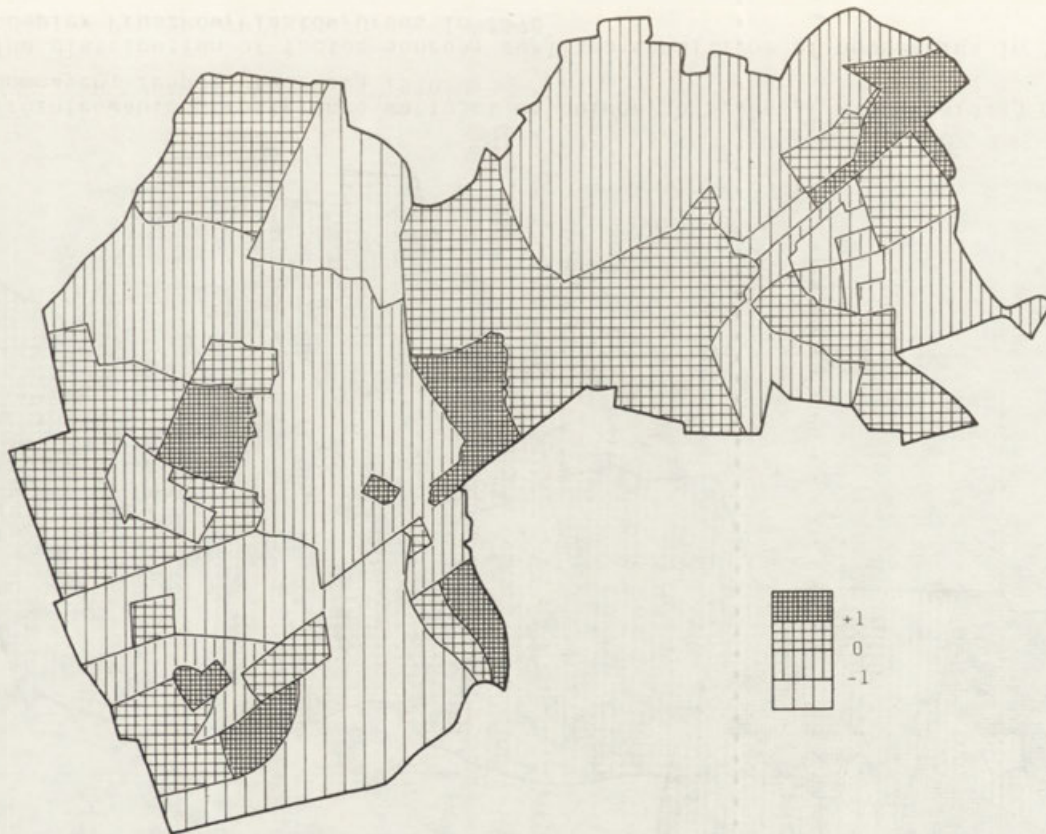
The distribution of factor scores: socio-occupational position in the town complex Otwock/Józefów/Karczew in 1970

Ryc. 30. Zróznicowanie przestrzenne wartości czynnikowych sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych, Zespół Grodziska Maz. 1970

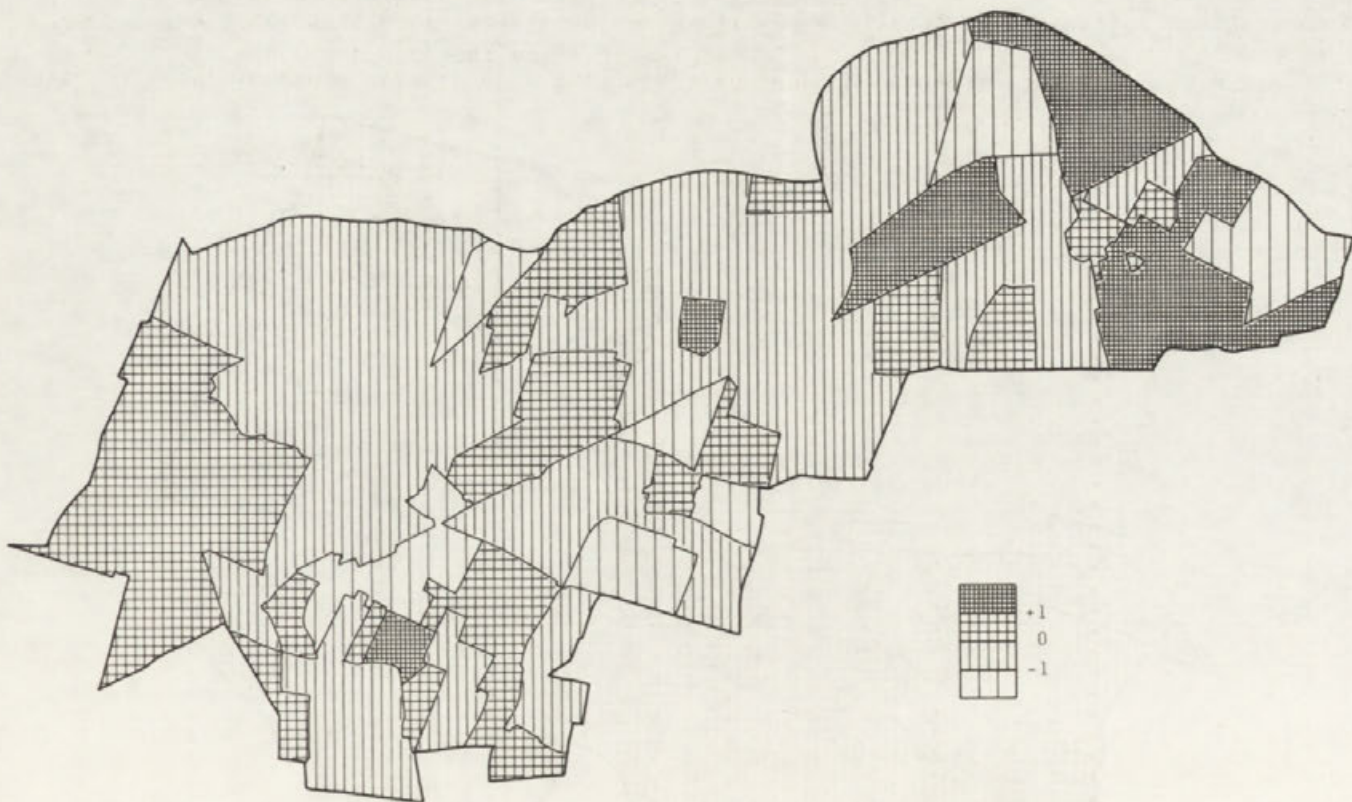
The distribution of factor scores, dwelling conditions of households in the town complex Grodzisk Mazowiecki/Brwinów/Milanówek/Podkowa Leśna in 1970

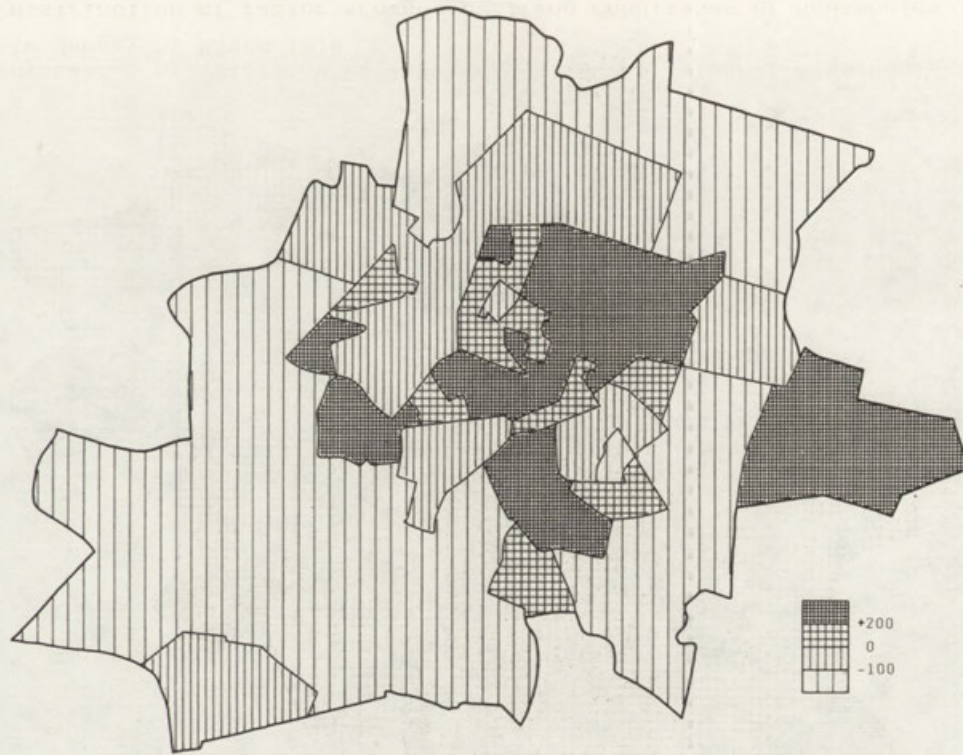
Ryc. 31. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych, Zespół Wołomina 1970

The distribution of factor scores: dwelling conditions of households in the town complex Wołomin/Kobyłka/Marki/Ząbki/Zielonka in 1970

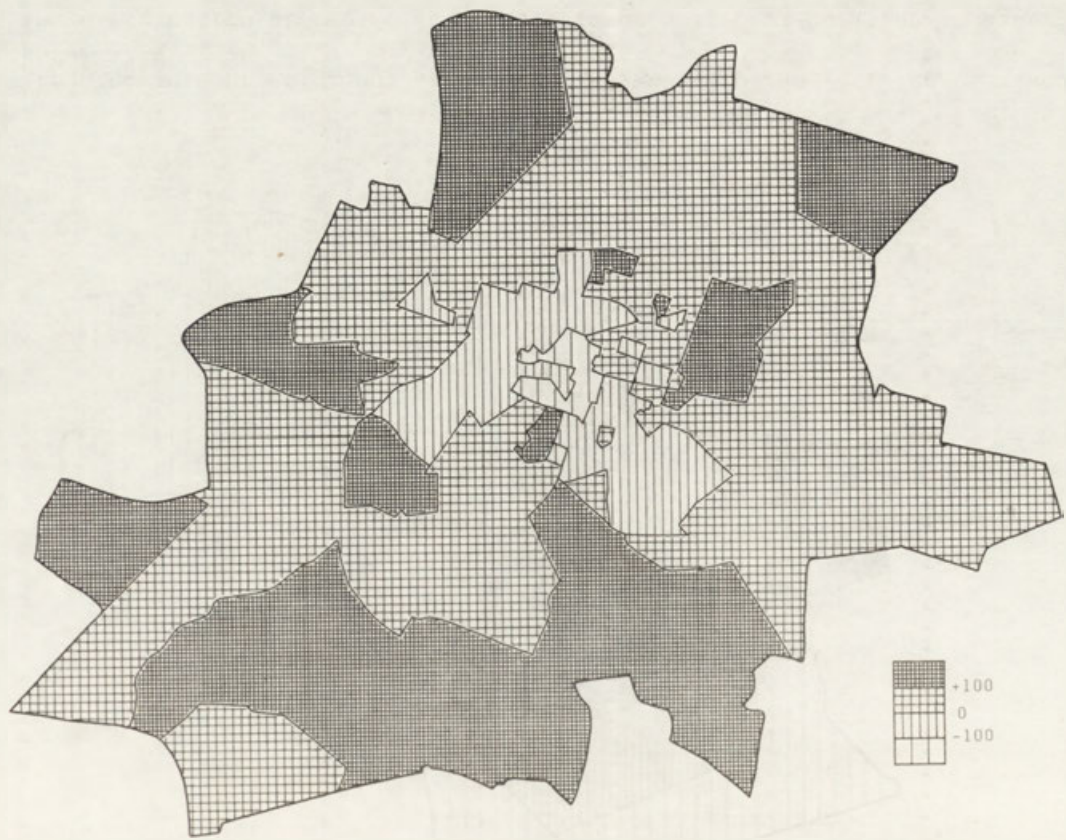
Ryc. 32. Zróźnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych, Zespól Pruszkowa 1970

The distribution of factor scores: dwelling conditions of households in the town complex Pruszków/Piastów/Ursus in 1970.

Ryc. 33. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej, Radom 1978

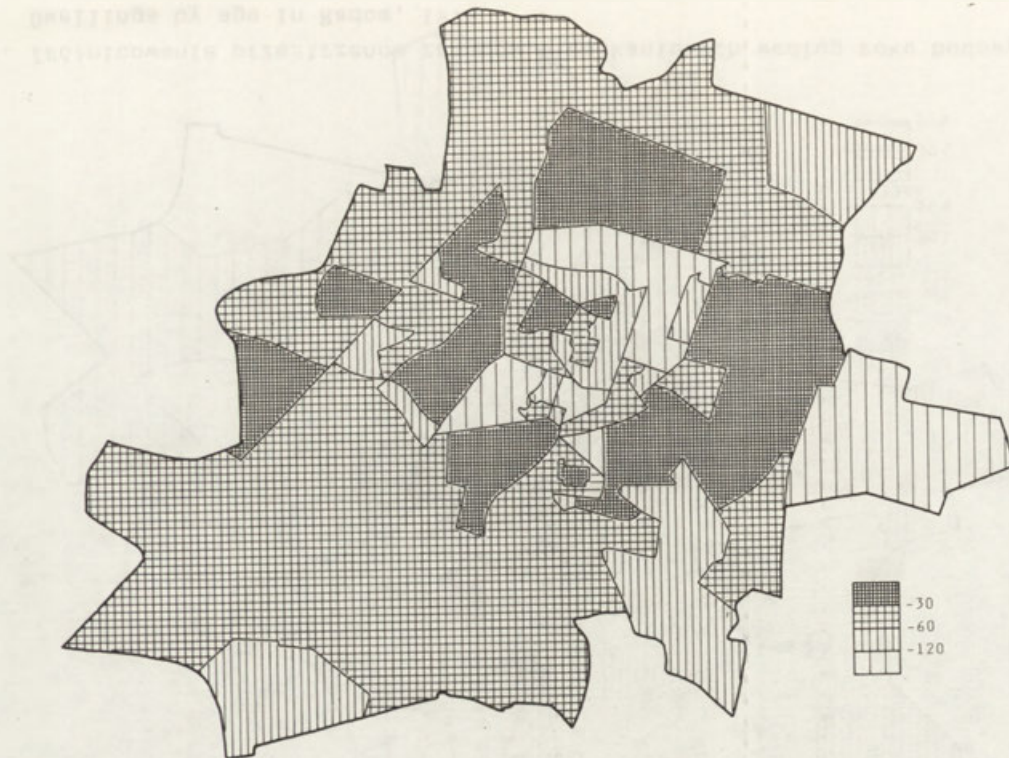
The distribution of factor scores: socio-occupational position in Radom, 1978

Ryc. 34. Zróźnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych, Radom 1978

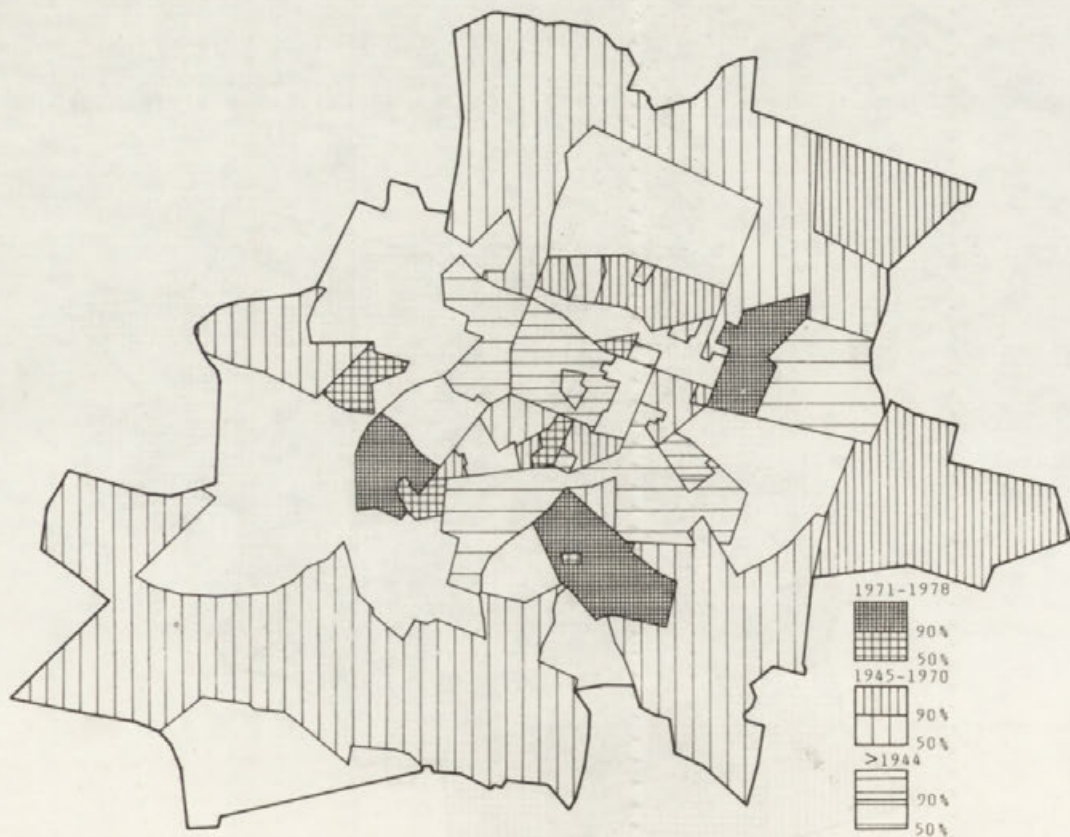
The distribution of factor scores: dwelling conditions of households in Radom, 1978

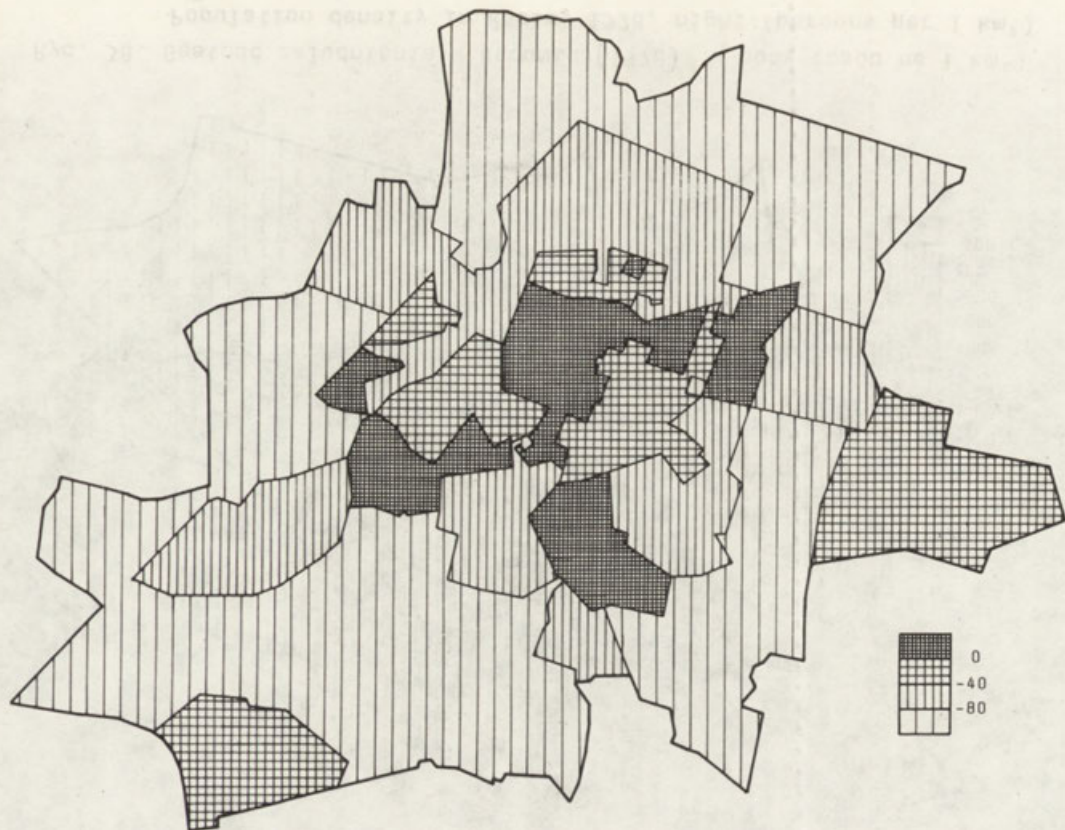

Ryc. 35. Zróźnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych sytuacji demograficzno-mieszka-
niowej, Radom 1978

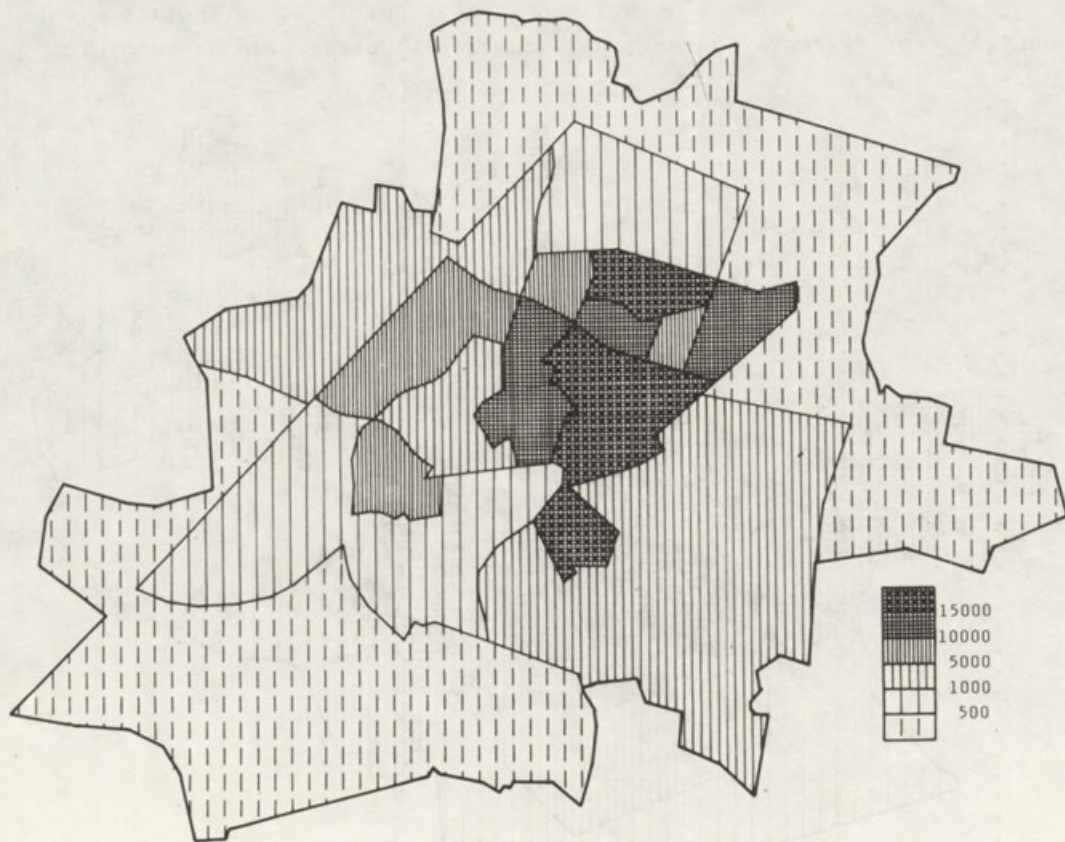
The distribution of factor scores: demographic and housing situation in Radom,
1978

Ryc. 36. Zróżnicowanie przestrzenne zasobów mieszkaniowych według roku budowy, Radom 1978
 Dwellings by age in Radom, 1978

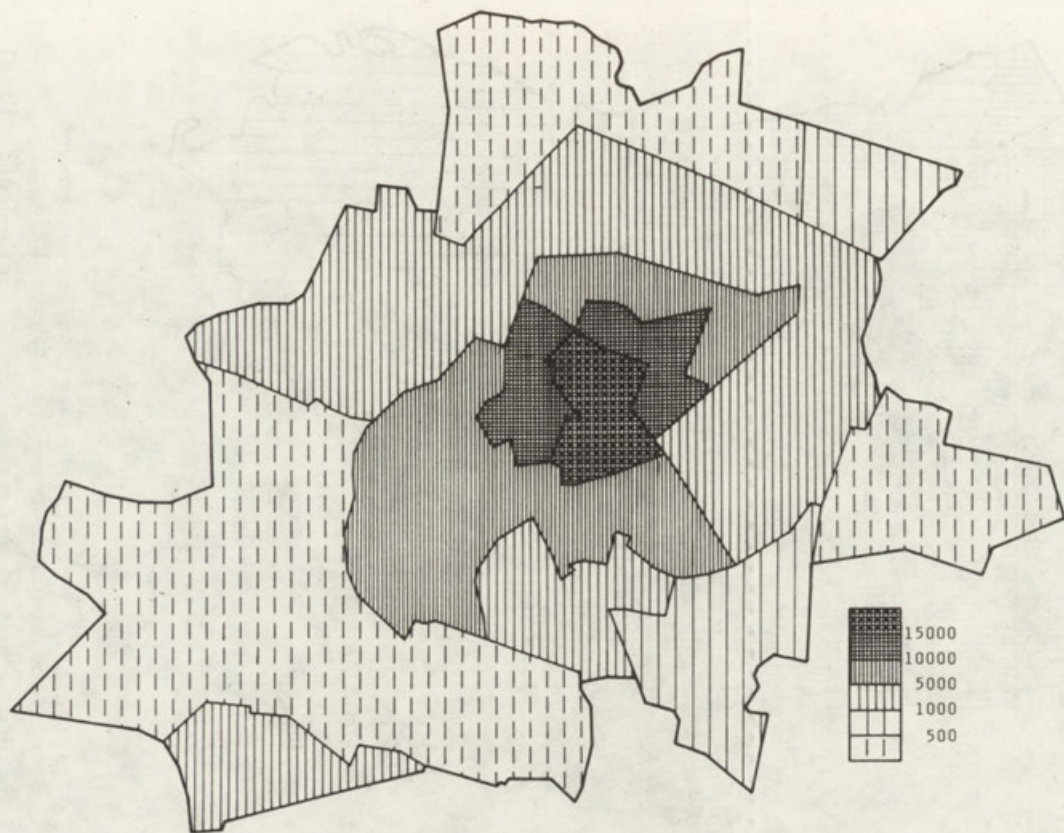

Ryc. 37. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych, mieszkalnictwo, Radom 1978
 The distribution of factor scores: housing in Radom, 1978

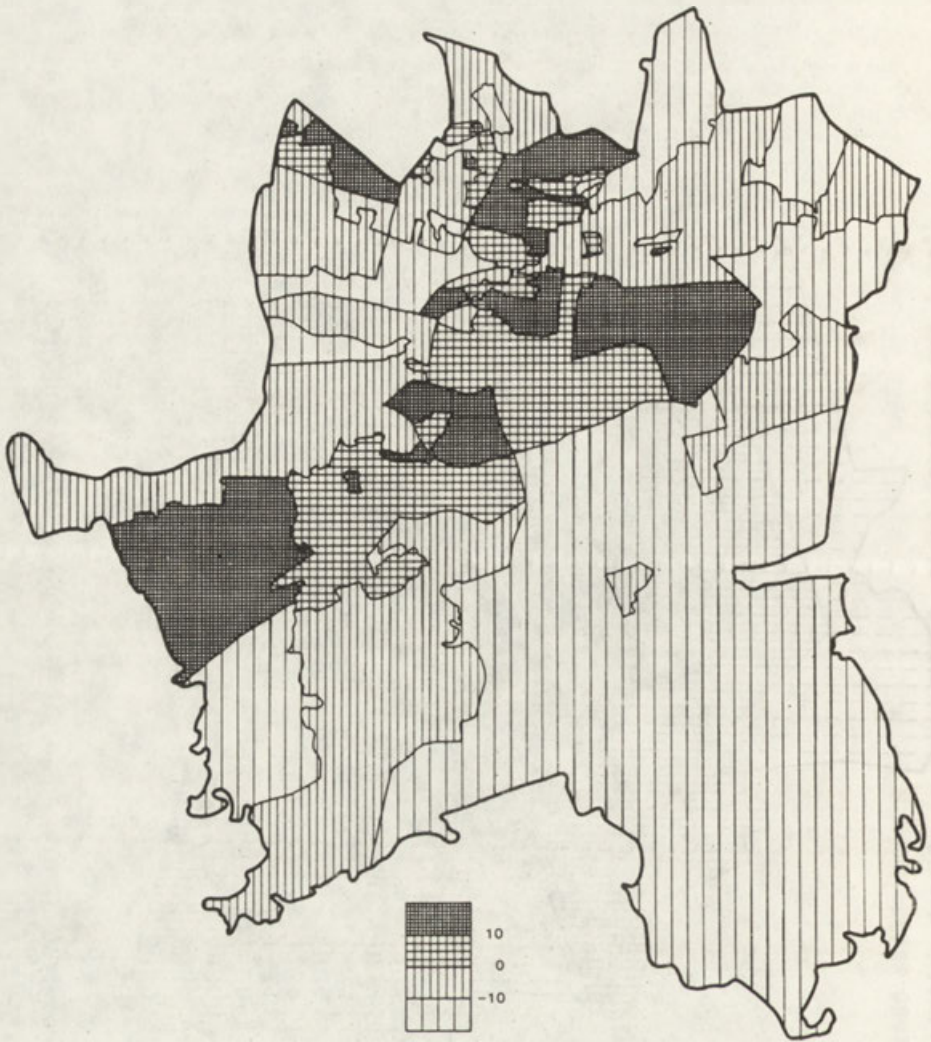
Ryc. 38. Gęstość zaludnienia w Radomiu (1978) w nocy (osób na 1 km²)
 Population density in Radom, 1978, night (persons per 1 km²)

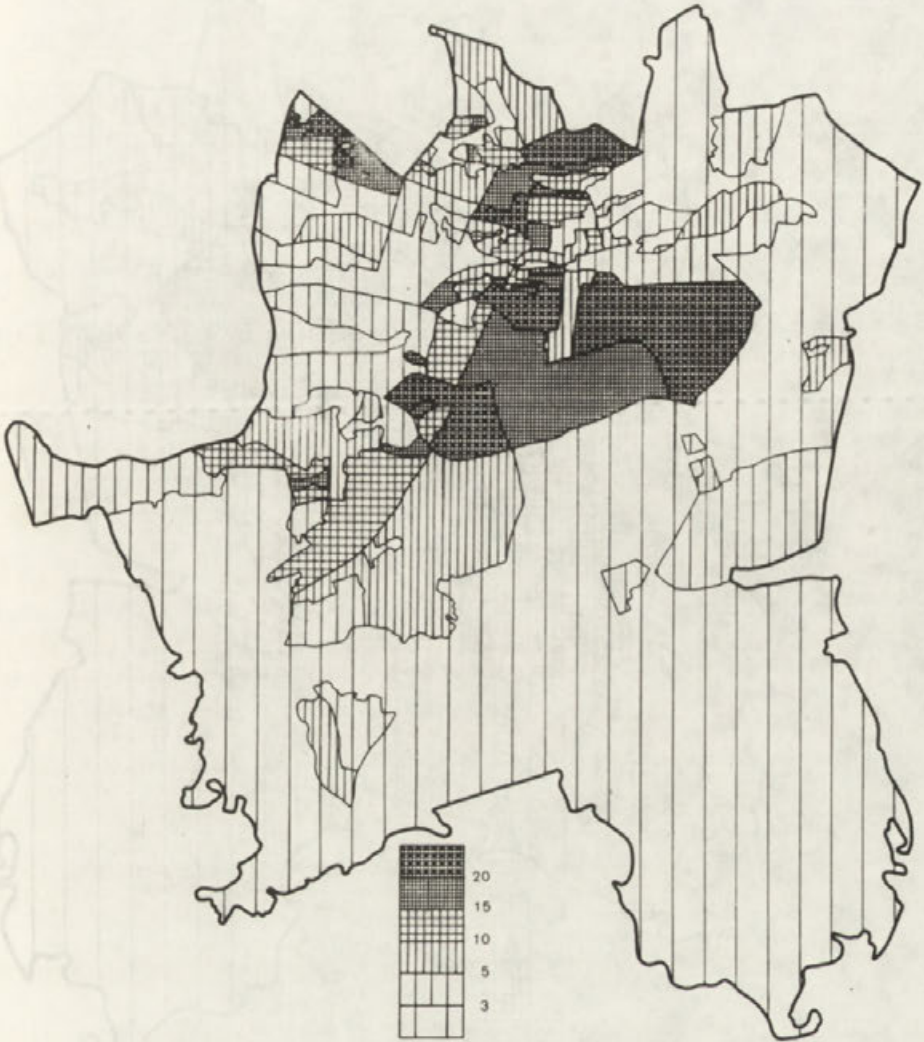
Ryc. 39. Gęstość zaludnienia w Radomiu (1978) w dzień (osób na 1 km²)
Population density in Radom, 1978, day (persons per 1 km²)

<http://rcin.org.pl>

Ryc. 40. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej, Katowice 1978

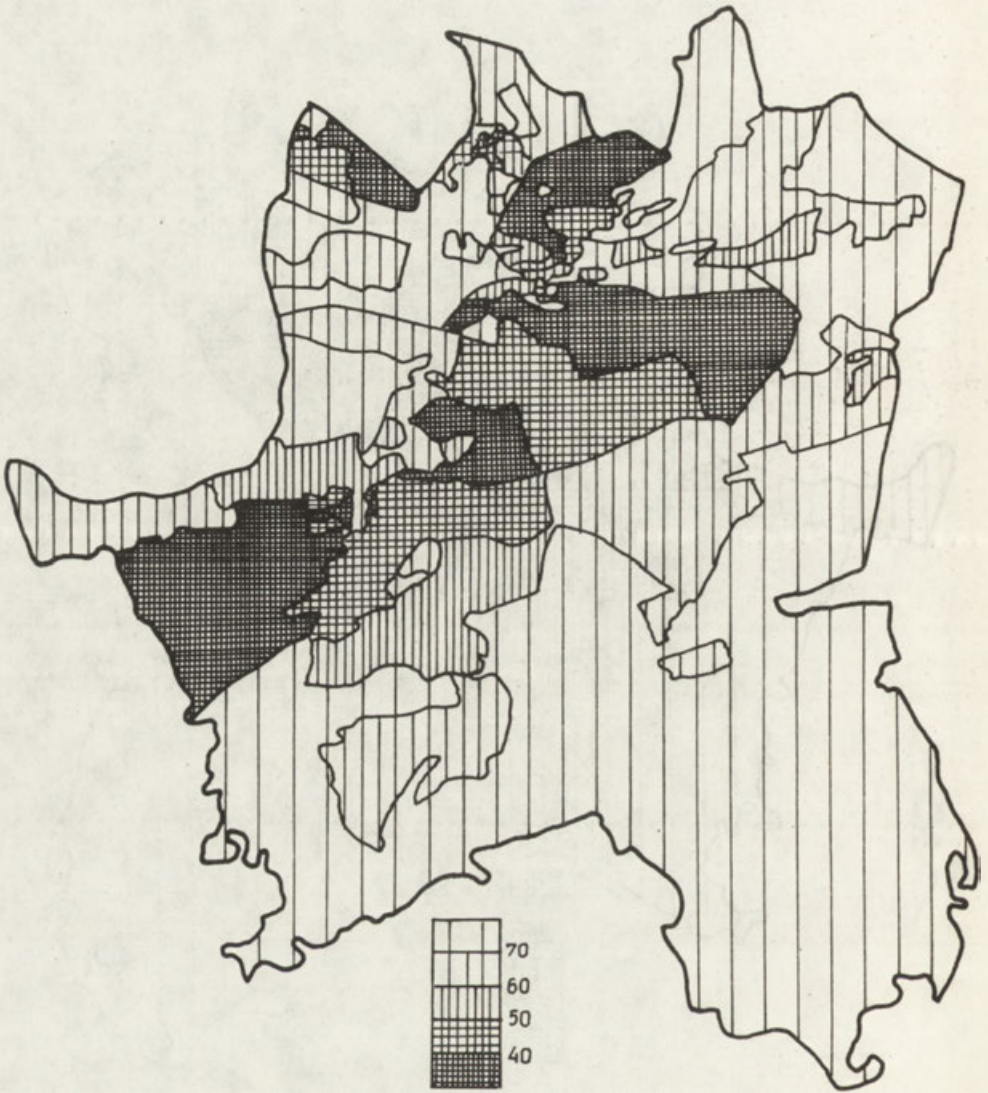
The distribution of factor scores: socio-occupational position in Katowice, 1978

Ryc. 41. Rozmieszczenie ludności z wykształceniem wyższym, Katowice 1978

People with university or equivalent education in % of people aged 15 and over in Katowice, 1978

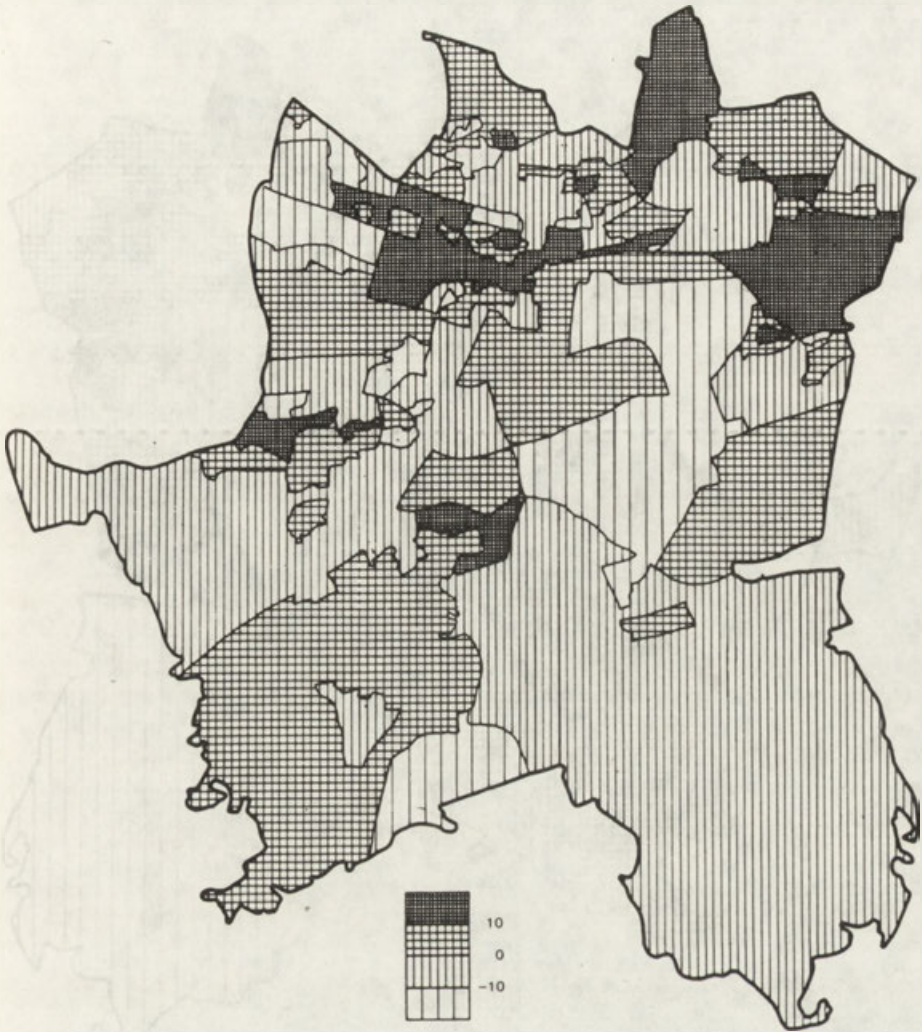

Ryc. 42. Rozmieszczenie grupy zawodowej robotników, Katowice 1978

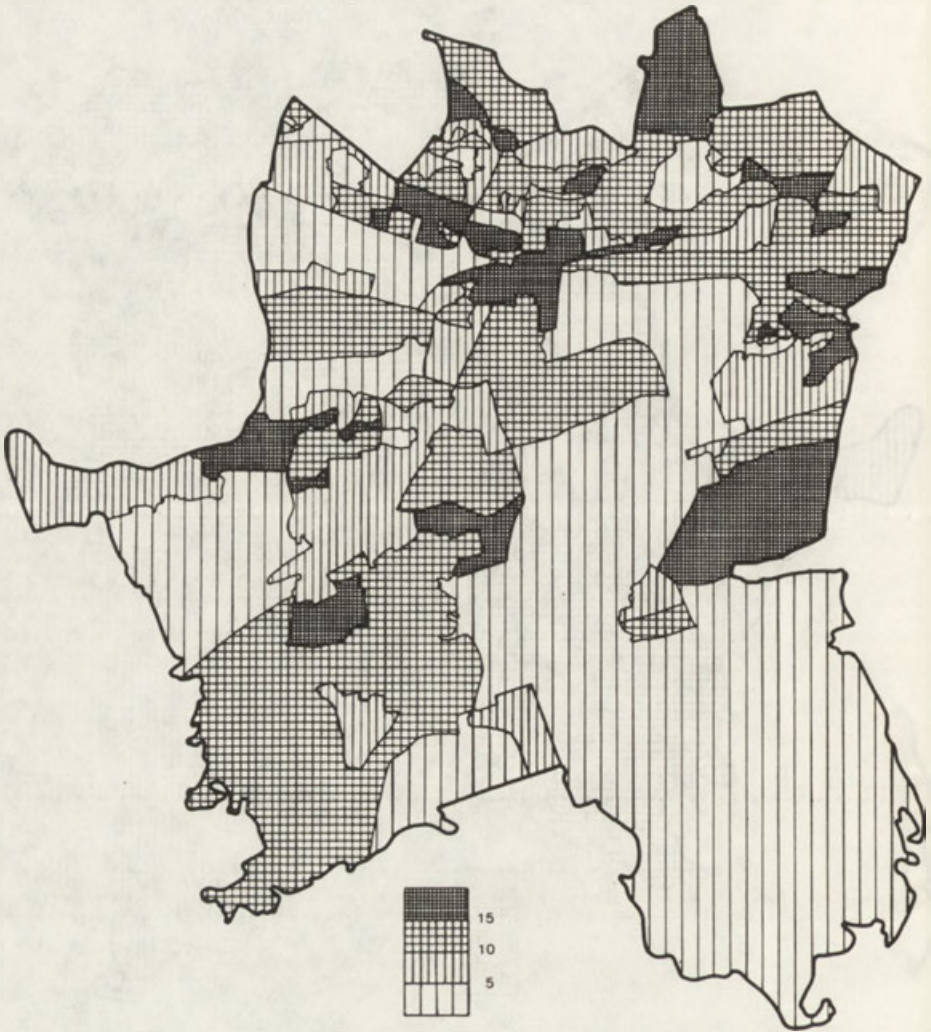
Workers in % of total employees in Katowice, 1978

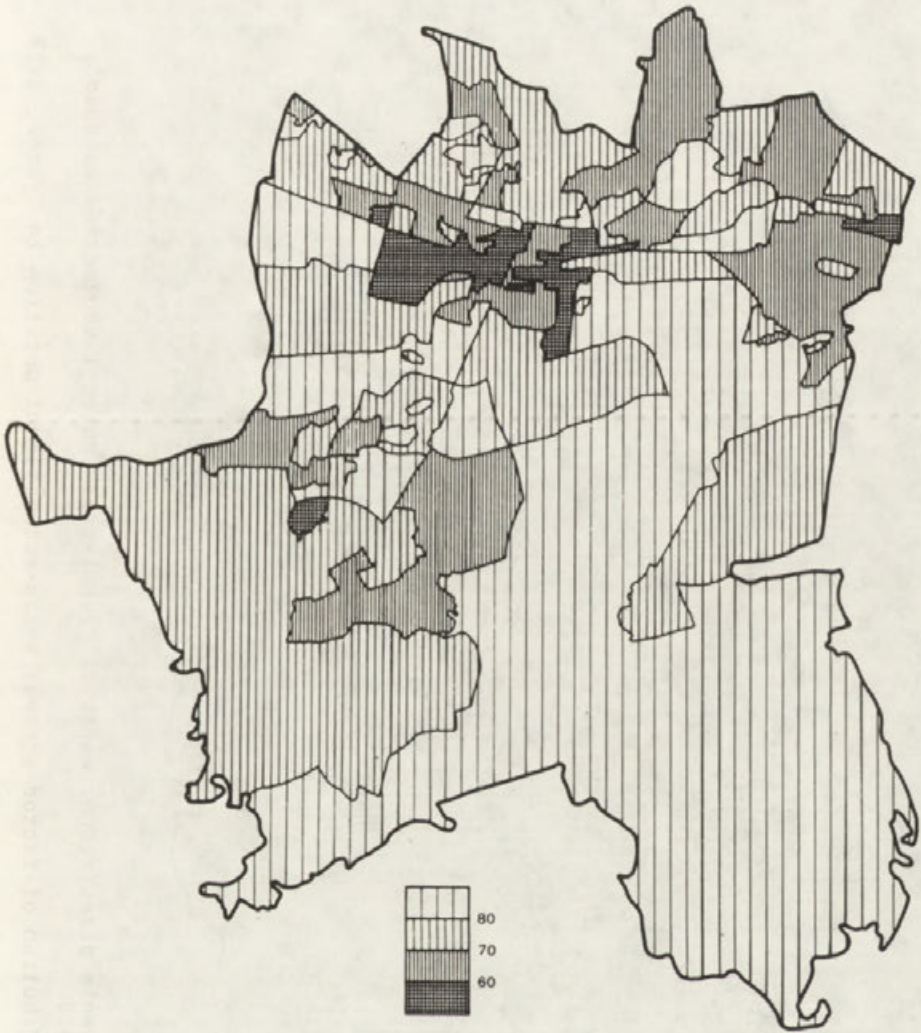
Ryc. 43. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych, Katowice 1978

The distribution of factor scores: dwelling conditions of households in Katowice, 1978

Ryc. 44. Rozmieszczenie ludności w wieku 65 lat i więcej,
Katowice 1978

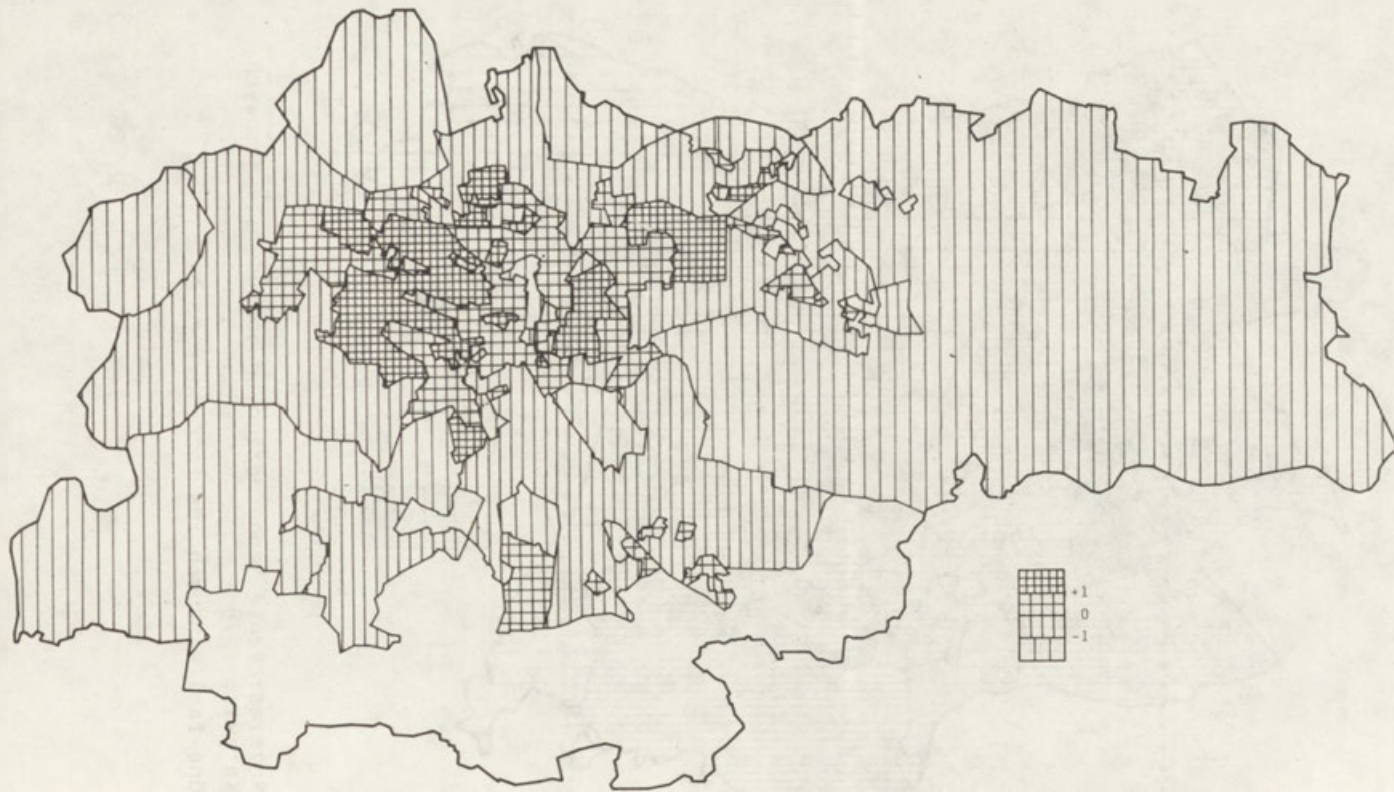
People aged 65 and over in % of total population in
Katowice, 1978

Ryc. 45. Rozmieszczenie jednorodzinnych gospodarstw domowych,
Katowice 1978

One-family households in Katowice, 1978

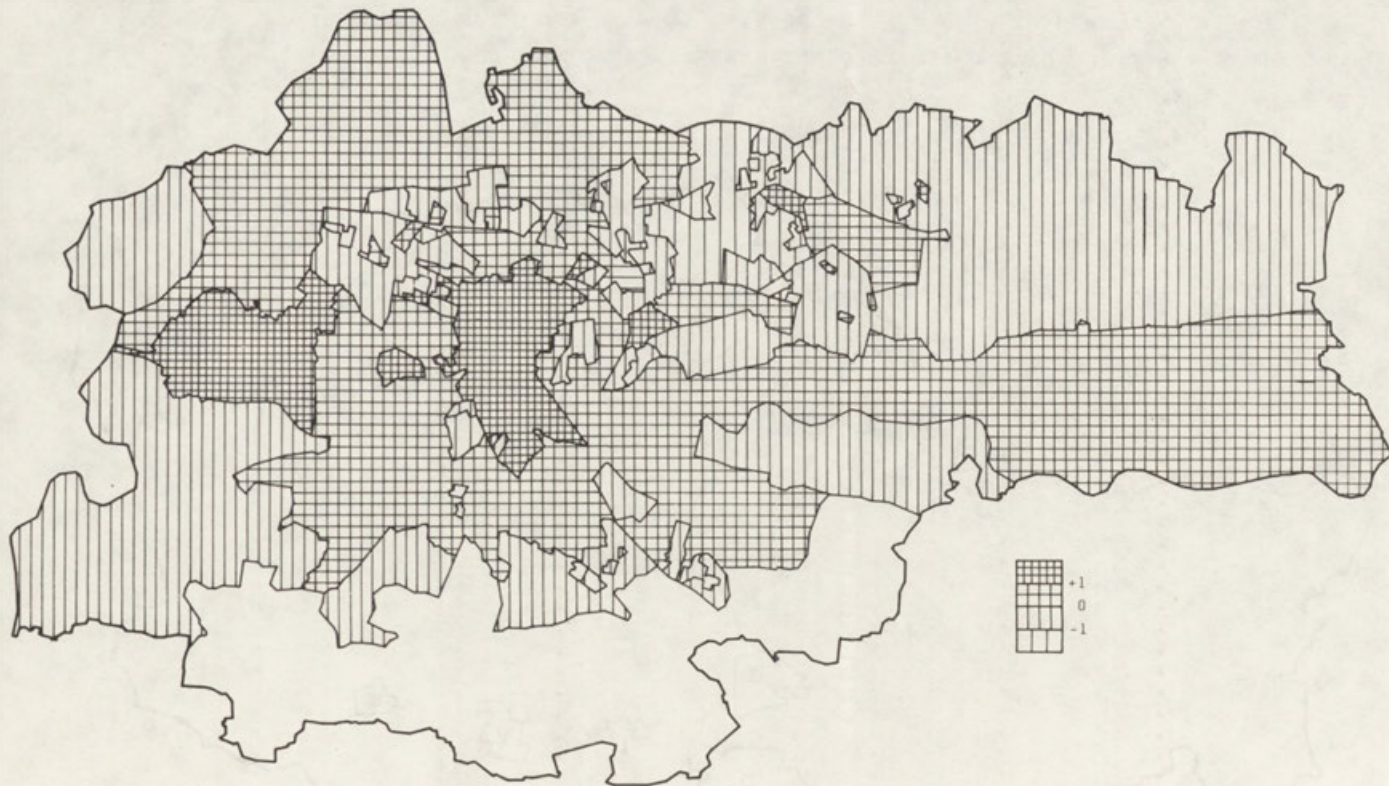
Ryc. 46. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych pozycji społeczno-zawodowej, Kraków 1978

The distribution of factor scores: socio-occupational position in Cracow, 1978

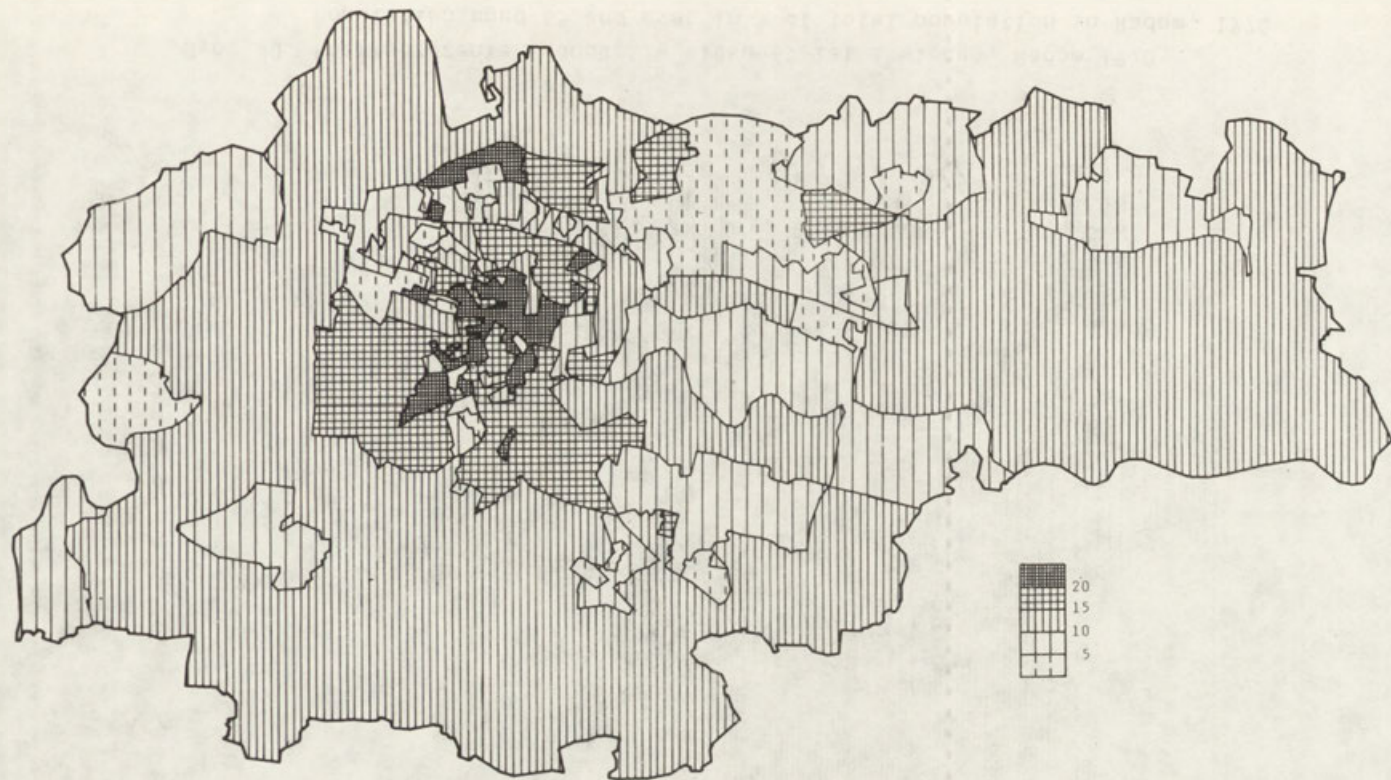

Ryc. 47. Lokalizacja budownictwa mieszkaniowego w latach 1970-1978, Kraków
The location of new housing estates in 1970-1978 in Cracow

Ryc. 48. Zróżnicowanie przestrzenne wartości czynnikowych sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych, Kraków 1978

The distribution of factor scores: dwelling conditions of households in Cracow, 1978

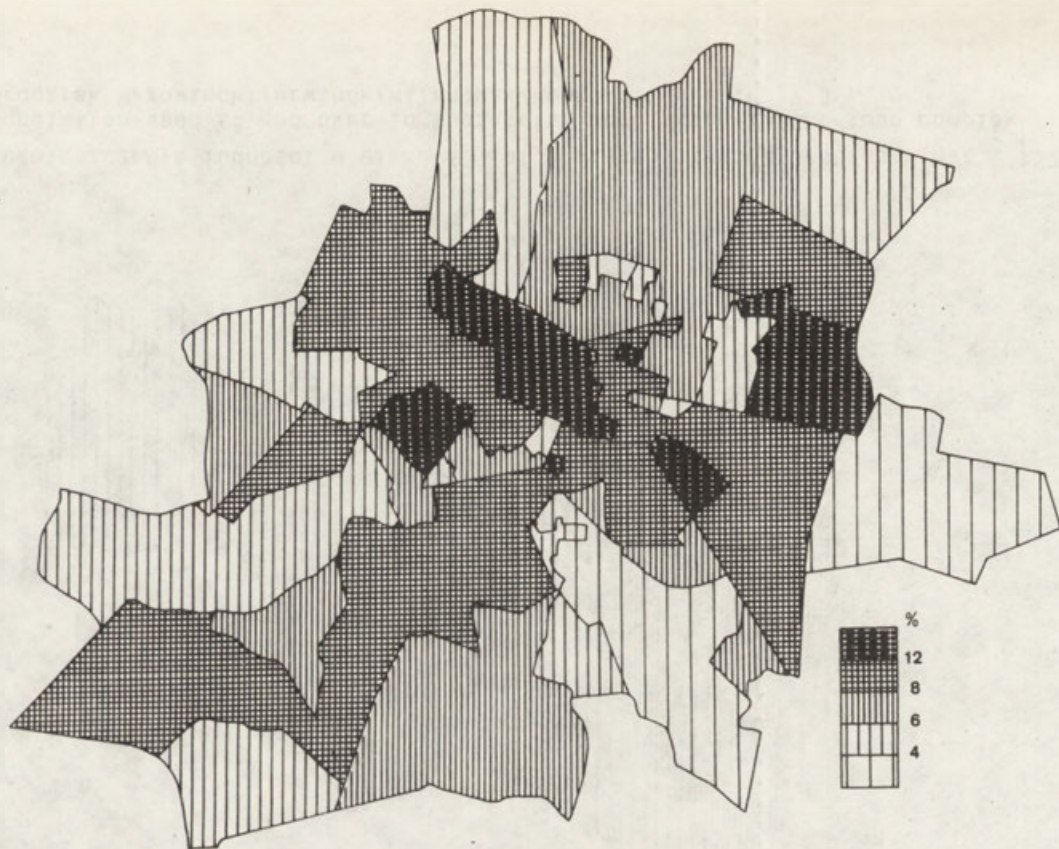
Ryc. 49. Rozmieszczenie ludności w wieku 65 lat i więcej, Kraków 1978
 Population aged 65 and over in % of total population in Cracow, 1978

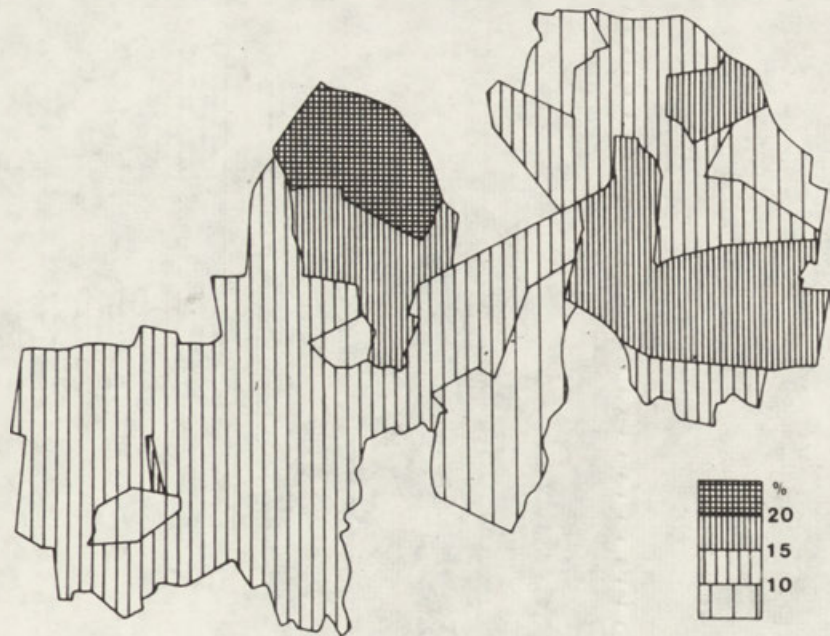

Ryc. 50. Rozmieszczenie ludności w wieku 65 lat i więcej, Radom 1970
 Population aged 65 and over in % of total population in Radom, 1970

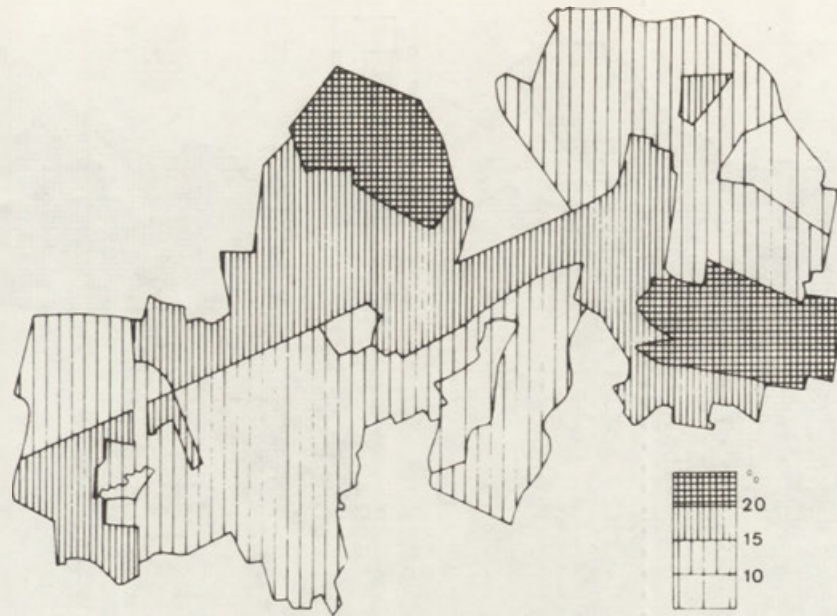

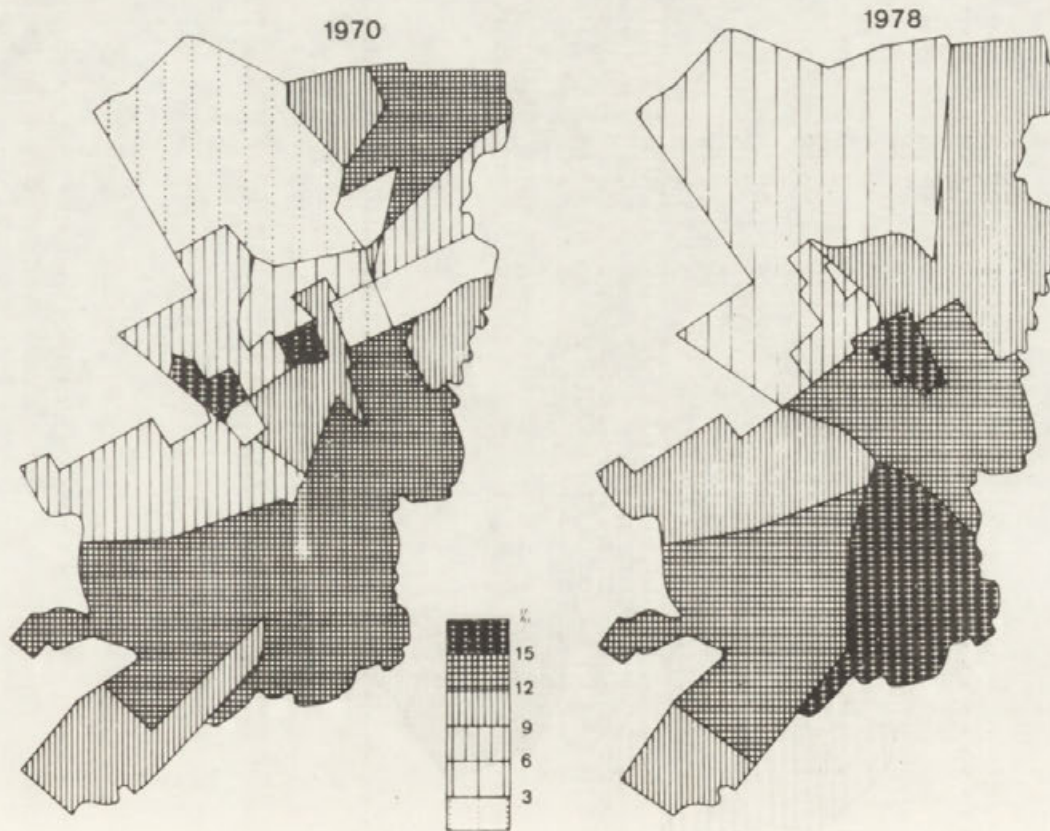
Ryc. 51. Rozmieszczenie ludności w wieku 65 lat i więcej, Radom 1978
 Population aged 65 and over in % of total population in Radom, 1978

Ryc. 52. Rozmieszczenie ludności w wieku 65 lat i więcej, Zespół Grodziska Maz., 1970
 Population aged 65 and over in % of total population in the town complex
 Grodzisk Mazowiecki/Brwinów/Milanówek/Podkowa Leśna in 1970

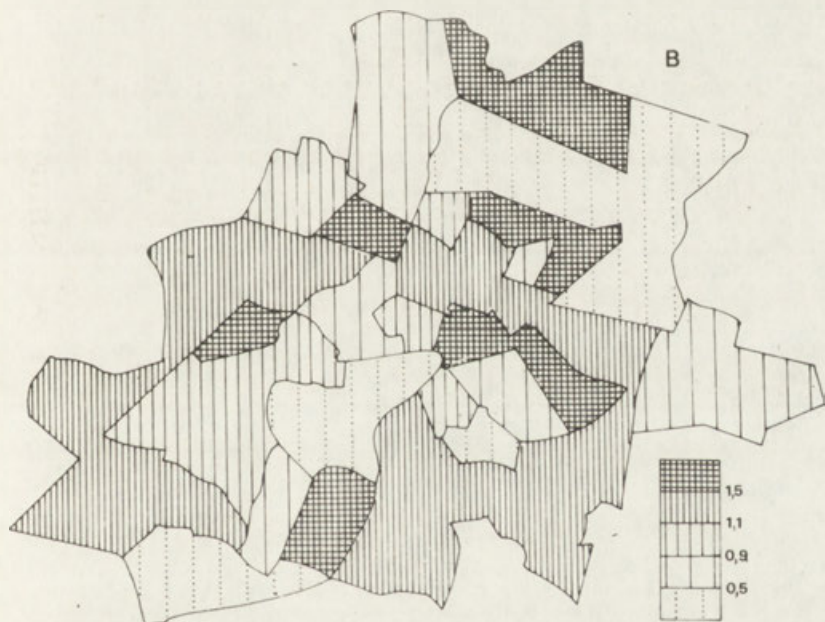
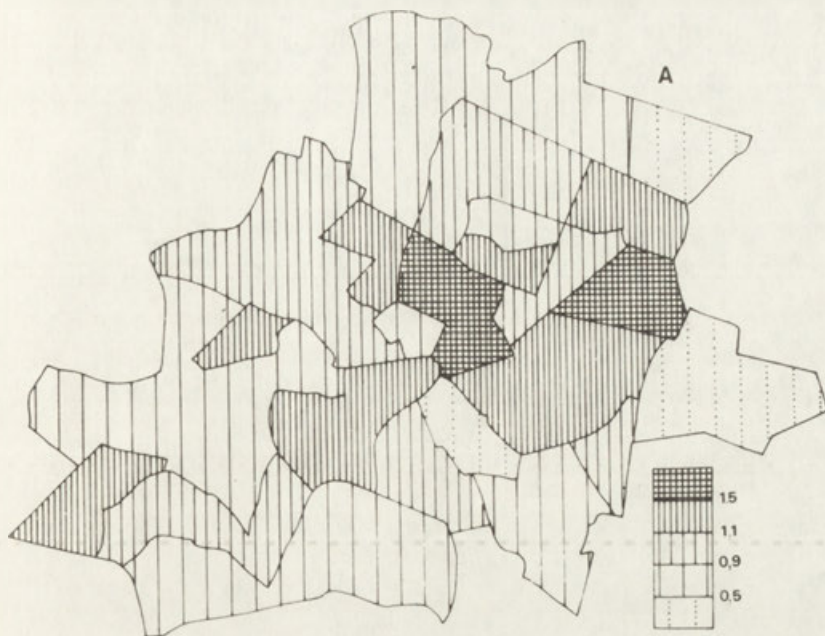

Ryc. 53. Rozmieszczenie ludności w wieku 65 lat i więcej, Zespół Grodziska Maz., 1978
 Population aged 65 and over in % of total population in the town complex Grodzisk
 Mazowiecki/Brwinów/Milanówek/Podkowa Leśna in 1978

Ryc. 54. Rozmieszczenie ludności w wieku 65 lat i więcej, Piaseczno
 Population aged 65 and over in % of total population in Piaseczno

Ryc. 55. Rozmieszczenie ludności w wieku 65 lat i więcej. Współczynniki lokalizacji, Radom 1978; A - noc, B - dzień
 Population aged 65 and over, location quotient, Radom 1978; A - night, B - day

Fig. 2. Population density in Poland in 1970 (A) and 1976 (B). Population density is expressed in persons per km².

Fig. 2. Population density in Poland in 1970 (A) and 1976 (B). Population density is expressed in persons per km².

THE SOCIO-SPATIAL STRUCTURES IN POLISH CITIES

Summary

The principal aim of the study is to provide a contribution to the explanation of the relation between space and society. This contribution is limited temporally and spatially as well as by the statistical material used in the research. Particular attention is paid to urban areas and urban society. In the two initial chapters, the state of the art of urban social geography and the review of social concepts and theories are presented. Chapter Three is devoted to discussion of specific concepts and theories pertaining to Polish society and of prospects of implementing those theories in the process of explanation of the existing socio-spatial differentiation within Polish cities.

In Chapter Four, the roots of the existing differentiation is traced in the history of urbanization process in Poland. Chapter Five is devoted to the outline of sociological studies on intra-urban social patterns since the Second World War. In Chapters Six and Seven the differentiation in Polish cities in 1970 and in 1978 was analysed, based on factorial ecology; in Chapter Eight special attention is paid to the position of the elderly population in the socio-spatial structure of urban areas.

Those differentiations can be described by the following general dimensions: (1) Socio-occupational position; (2) Housing conditions of households; (3) Migrational status. The first dimension shows that the division of Polish urban population into social and occupational groups is accompanied by a trend towards spatial segregation of these groups. The spatial segregation is far from complete; it is most frequently manifested in a higher percentage of the given social or occupational group in a strictly defined urban area against a lower percentage of other groups in that area. In the case of areas with a bigger percentage of higher social and occupational groups, a greater availability of services, better quality of housing conditions, frequently better environmental conditions, and higher assessments of such areas

as regards preferences of inhabitants of a given city are characteristic features. The dimension of housing conditions of households indicates a tendency towards spatial segregation of people by age and family size, as well as housing conditions. A degree of correspondence was observed between certain types of housing and housing conditions on the one hand and a greater percentage of specific types of household size as well as of specific age groups of the population. The third, fourth and fifth components are usually of a complementary nature. They indicate a spatial coincidence, in some urban areas of, for example, a higher percentage of specific demographic groups and of housing units of definite age, or of certain types of housing conditions and certain classes of household size, or of a given form of ownership of dwellings and a specific class of household size. The final dimension - migrational status - was identified only in a few case studies and frequently in an indirect way.

As to general spatial patterns, elements of concentric, sectorial and multinuclei models were found, while in some cities mosaic-like or focal structures were identified. Single model patterns were found in none of the case studies. Mixed patterns with the predominance of one or two models were the most frequent.

Comparative studies (1970-1978) lead to the conclusion that no major change occurred in the structure of basic dimensions of socio-spatial differentiations in the 1970s. Basic socio-spatial structures preserved their nature and position in different cities. Radical changes were usually related to construction of new housing estates. New housing estates situated near areas marked by a higher socio-occupational position acquired exactly the same features. New housing estates, situated in less advantageous areas, in the vicinity of areas characterized by lower socio-occupational position, acquired a similar character, although the position of such estates was typically one class above that of the neighbouring areas. Areas of old housing experienced an outflow of the work-age population, which resulted in an increase of the percentage of elderly population living

there. Generally, these phenomena revealed the dominating trend towards the petrification of socio-spatial urban structures in the 1970s with regard to both the first and the second dimension. An intensification of spatial segregation of some demographic and social groups was also indicated.

In the last part of the study an attempt was made to answer a question of how socio-spatial differentiations within cities came to existence, why they persist and why new ones emerge. When trying to explain the origins of the urban structure described a hypothetical system of explanation was proposed. In this system of explanation the following hierarchy of processes and notions describing them was adopted, composed of three levels of generality: ideological, economic, and relating to living conditions.

On the ideological level decisions concerning nationalization of the means of production and the choice of overall economic goals in terms of industrialization were undertaken. These decisions aimed at creation of socialist urban societies. Industrialization, by fulfilling economic functions, became the main process through which ideological vision was being implemented. The subordination of the whole economy to the requirements of industrialization process resulted rather soon in the growth of disproportions in the national economy. The increasing lag of urbanization in comparison with the pace of industrialization was the most pronounced disproportion. This delay became one of the major causes of the competition for housing resources within urban space. On the economic level, the new social structure was also formed under the influence of the industrialization process.

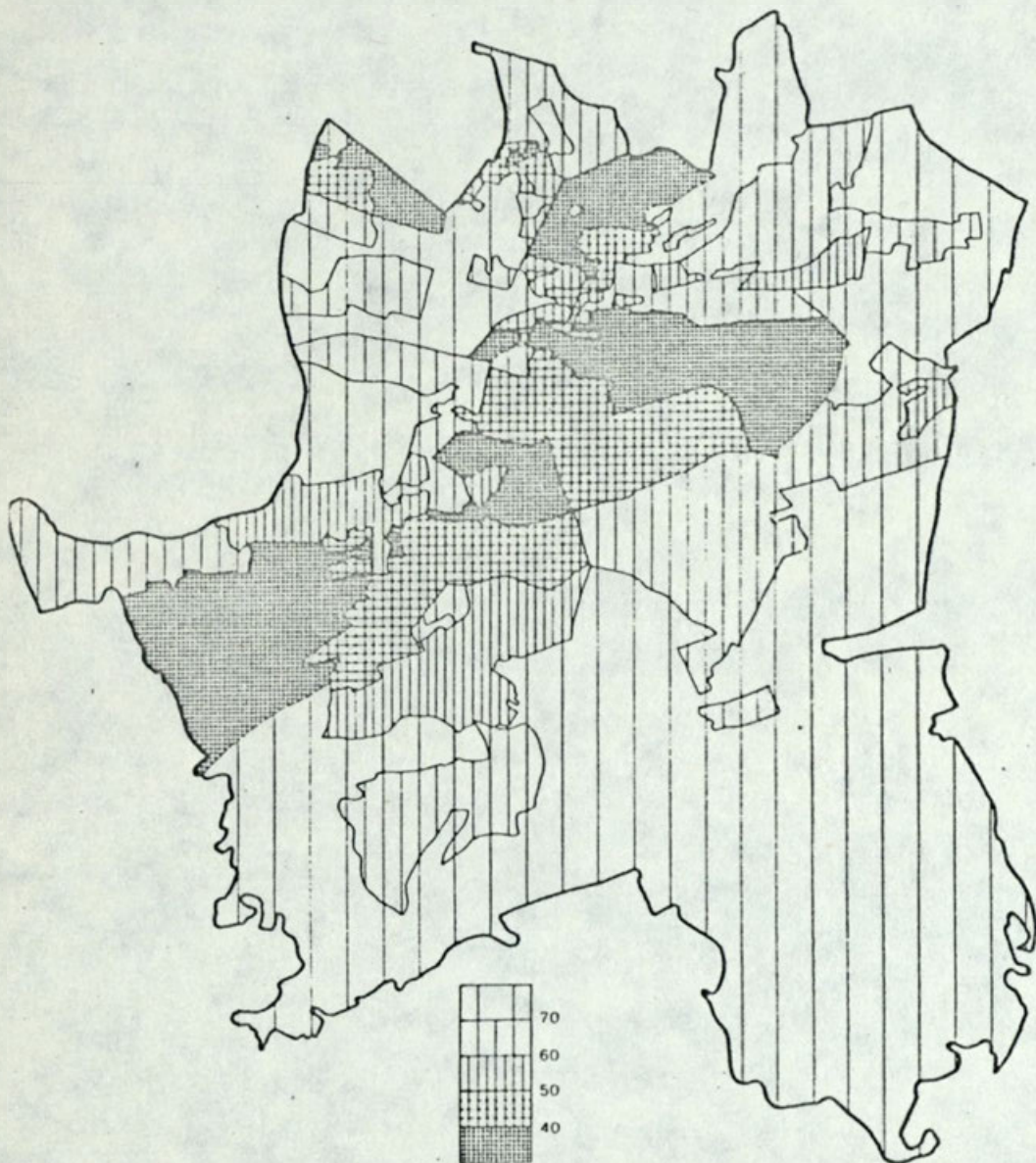
Spatial differentiation of living conditions has been interpreted as a material reflection of progress as well as contradictions appearing in the realization of the goals set forth at the ideological and economic levels. It is at this level that effects of decisions resulting from economic and ideological prerequisites can be empirically grasped and verified. Of fundamental significance were decisions relating to the indu-

ustrialization process and the evolving housing policies. Industrialization brought important progress but also gave rise to many contradictions. The main source of tensions and contradictions, which greatly contributed to the appearance of the socio-spatial disparities were divergencies in the shares of the GNP allocated for the expansion of the productive forces on the one hand, and for the bettering of people's living conditions on the other.

When trying to explain the origin of the described urban socio-spatial structure, one can refer to the whole sphere of "external" conditions, in which these structure appeared, or to the sphere of needs, attitudes and preferences of urban inhabitants. It is also possible to provide a complex explanation referring to both these spheres simultaneously. In the contemporary development of urban areas in Poland dialectic contradictions appeared between the sphere of conditions and the sphere of needs. These contradictions represented the main platform on which the process of formation of differentiated socio-spatial structure was taking place. The basic feature of this process is related to competition for the most advantageous location within urban space. The image of socio-spatial structure of a city results from outcomes of this competition and it indirectly demonstrates the existence of interest groups participating in the process. Housing policy, being to a large extend a mediator tool, created, in fact, new differentiations and often led to the stabilization of once created socio-spatial structures.

Hypothetical explanation of the formation of socio-spatial structures in Polish cities, as offered in the course of the study, can not be judged as fully sufficient. Therefore, in the final chapter a strategy for building a more comprehensive theory is proposed.

Ryc. 42. Rozmieszczenie grupy zawodowej robotników, Katowice 1978

Workers in % of total employees in Katowice, 1978

Prace habilitacyjne można nabyć i zamówić
w Ośrodkach Rozpowszechniania Wydawnictw Naukowych PAN:

- Pałac Kultury i Nauki, 00-901 Warszawa
- ul. Bankowa 14, 40-007 Katowice
- ul. Św. Marka 22, 31-020 Kraków
- pl. Marii Curie-Skłodowskiej 5, 20-031 Lublin
- ul. Mielżyńskiego 27/29, 61-725 Poznań
- pl. Wolności 7, 50-071 Wrocław

oraz

w księgarniach „Ossolineum”:

- ul. Łagiewniki 56, 80-855 Gdańsk
- Rynek Główny 4, 31-042 Kraków
- ul. Królewska 11, 20-109 Lublin
- ul. Krucza 24/26, 00-526 Warszawa
- Rynek 8, 50-106 Wrocław
- pl. Żołnierza Polskiego 1, 70-551 Szczecin